

Jelena Lončar

Performans političkog predstavljanja

Čemu služe govori predstavnika?

Jelena Lončar
PERFORMANS POLITIČKOG PREDSTAVLJANJA
Čemu služe govori predstavnika?

Recenzenti

Prof. dr Vukašin Pavlović, profesor emeritus
Prof. dr Ivana Spasić, redovna profesorka
Dr Gazela Pudar Draško, viša naučna saradnica

Jelena Lončar

PERFORMANS POLITIČKOG
PREDSTAVLJANJA

ČEMU SLUŽE GOVORI
PREDSTAVNIKA?

Beograd, 2023.

Štampanje ove knjige je realizovano uz podršku Fonda za nauku
Republike Srbije, PROMIS, broj projekta: 6062225, RECLAIM.

SADRŽAJ

ZAHVALNICE	9
UVOD.....	11
Teorijska osnova: od jednodimenzionalnog predstavljanja ka konstruktivističkom zaokretu	15
Istraživački dizajn i metode	17
Struktura knjige	21
1. PERFORMANS POLITIČKOG PREDSTAVLJANJA: KONSTRUKTIVISTIČKI ZAOKRET	23
Predstavljanje kao zastupanje i kriza predstavničke demokratije	24
Reprezentativni zaokret u teorijama demokratije.....	31
Konstruktivistički zaokret: performans predstavljanja	37
Predstavničke tvrdnje	40
Neizabrani predstavnici	43
Od tipova predstavljanja do dinamičnog pozicioniranja	44
Demokratska legitimnost predstavljanja.....	48
Performans predstavljanja	51
Zaključak	56
2. KONTINUITETI I DISKONTINUITETI: PREDSTAVE O ŽENAMA U PARLAMENTU SRBIJE.....	59
Kako razumemo političko predstavljanje žena: pregled literature	61
Od interesa ka performativnosti predstavničkih tvrdnji	63
Od tipologija ka dinamičnom pozicioniranju	64
Od teorije kritične mase ka kritičnim akterima	64

Scena: institucionalni i kulturološki kontekst.	67
Kreiranje identiteta i interesa u parlamentu Srbije:	
predstavničke tvrdnje o ženama	72
Šta kažu brojevi?	72
Slike iz parlamenta: žena kao stub porodice	76
U službi nacije: prava trudnica i porodilja	82
Nasilje prema ženama	85
Od kritične mase ka kritičnim akterima:	
sukob tradicionalizma i modernizma	90
Pol i rod: rodna ravnopravnost i antirodni diskursi	91
Rodne kvote i uključivanje žena u politiku:	
od snažnog otpora do svesrdne podrške	96
Dinamičnost predstavljanja: transformacije	
predstavnik i prilagođavanje performansa	99
Zaključak	108
3. KREIRANJE PRISUSTVA I DELOVANJA:	
DESKRIPTIVNO I SUŠTINSKO PREDSTAVLJANJE MANJINA	111
Empirijska istraživanja političkog predstavljanja manjina:	
stabilnost identiteta i interesa	115
Deskriptivno predstavljanje u svetlu konstruktivističkog zaokreta	118
Pozicioniranje predstavnika: aktiviranje identitetskih granica	119
Tvrdnje o predstavljenima: priče o identitetu	120
Redefinisanje suštinskog predstavljanja	121
Deskriptivno i suštinsko predstavljanje manjina u Srbiji	125
Scena: Uključenost manjina u parlament Srbije	125
Kreiranje prisustva	129
Konstruisanje suštinskog predstavljanja	134
Predstave o manjinskim grupama i njihovim interesima	140
Predstavničke tvrdnje pred različitim publikama	148
Zaključak	153
4. PREDSTAVLJANJE BEZ IZBORA: PITANJA	
AUTORIZACIJE I ODGOVORNOSTI	157
Neformalni predstavnici	159
Da li je moguće predstavljanje bez izbora?	160

Formalno predstavljanje u praksi	163
Dinamičnost neformalnog predstavljanja	167
Mehanizmi autorizacije i odgovornosti	170
Sinegdohalno predstavljanje	176
Zaključak	181
ZAKLJUČAK	185
LITERATURA	191

ZAHVALNICE

Ova knjiga je rezultat višegodišnjeg istraživanja i promišljanja na temu političkog predstavljanja. U tom procesu sam imala sreću da budem okružena brojnim ljudima koji su svojim znanjem, mislima i posvećenošću doprineli istraživačkom radu na ovoj knjizi. Svima njima sam neizmerno zahvalna.

Istraživanjem političkog predstavljanja počela sam temeljnije da se bavim tokom master i doktorskih studija na Univerzitetu u Jorku u Velikoj Britaniji. Moje mentorke, Monika Brito Vieira (Mónica Brito Vieira) i Nina Kaspersen (Nina Caspersen), imaju brojne zasluge za moj akademski razvoj. Njihova podrška, ohrabrenja i saveti bili su ključni za razvoj mojih istraživačkih veština i znanja. Majkl Sejvard (Michael Saward), pred kojim sam branila doktorat, bio je i ostao značajna teorijska inspiracija. Verujem da je njegov uticaj vidljiv u svim poglavljima ove knjige. Treće poglavlje knjige je direktan rezultat istraživačkog rada tokom doktorskih studija, a deo tog poglavlja je prihvaćen za objavljivanje u časopisu *Ethnicities*, u radu pod nazivom *'Evoking the resemblance: Descriptive representation of ethnic minorities'*.

Zahvaljujem se Fondu za nauku Republike Srbije na podršci za istraživački rad na ovoj knjizi i njeno objavljivanje u sklopu projekta Politike reprezentacije u Srbiji: predstav(ljanj)e i demokratski legitimitet (RECLAIM). Zahvalnost dugujem i Fakultetu političkih nauka, a posebno fakultetskoj administraciji na tome što su stali iza projekta i pružili potrebnu administrativnu i pravnu podršku. Istraživački rad tokom ovog projekta rezultirao je drugim i četvrtim poglavljem ove knjige. Hvala istraživačkom timu RECLAIM-a, Dušanu Spasojeviću, Katarini Lončarević, Marku Simendiću, Biljani Đorđević i Dušanu Vučićeviću, na zajedničkom radu.

U procesu prikupljanja podataka posebno mi je bila značajna pomoć organizacije CRTA, koji su mi stavili na raspolaganje transkripte govora narodnih poslanica i bez čijeg posvećenog rada na prikupljanju i objavljivanju transkripata ovo istraživanje ne bi bilo moguće. Zahvalnost osećam i prema svim ispitanicima koji su učestvovali u intervjuima i podelili sa istraživačkim timom svoja iskustva i razumevanja procesa političkog predstavljanja u Srbiji.

Posebno se zahvaljujem onima koji su čitali prve verzije rukopisa i ponudili svoje komentare: Ivani Spasić, koja mi je u finalnoj fazi bila gotovo svakodnevna sagovornica, mentorka i podrška; Vukašinu Pavloviću, koji je godinama imao istu ulogu; Dušanu Spasojeviću i Gazeli Pudar Draško, koji su, pored komentara, pružali i prijateljsku podršku; i Dejanu Iliću, čiji sud je za književni kvalitet teksta bio nedostižna mera stvari. Zahvaljujući njima, štampani tekst je znatno bolji, iako sam sigurna da još uvek ima prostora za unapređenje.

Konačno i najbitnije, zahvaljujem se svim srcem svojoj porodici. Bojane, Petre i Hana, hvala vam na strpljenju, podršci i ljubavi. Bez Bojanove pomoći i emotivne podrške pisanje bi bilo gotovo nemoguće. Hana i Petar su strpljivo i ljubopitljivo pratili pisanje začuđeni što je potrebno toliko vremena za samo jednu knjigu. Njih troje su ljubav i radost i najveća inspiracija.

UVOD

Politička teorija nikada nije poklanjala mnogo pažnje političkom predstavljanju. Ono se najčešće posmatra ili kao nužnost ili kao jedan od krivaca za udaljavanje od demokratskih ideala. Čini se da su i u političkoj nauci razgovori o ovoj temi završeni zaključkom da političko predstavljanje možemo svesti na ostvarivanje interesa birača. Ova knjiga poziva na drugačije razumevanje političkog predstavljanja, kao igre, predstave koja stvara realne posledice.

Sam pojam predstavljanja ima više slojeva značenja. Iz latinske reči *repraesentare* dolazi značenje „staviti pred nekog, predočiti, prikazati”, dok francuska reč *representation* nosi značenje „slike, sličnosti”, odnosno od kraja 14. veka i „imati mentalnu predstavu, pojmiti na određeni način”. Ova značenja sugerišu da se kroz predstavljanje predočavaju i prikazuju, odnosno kreiraju značenja (slike). Tek kasnije predstavljanje dobija značenje „govora i delovanja u nečije ime”, a od sredine 17. veka nailazimo na upotrebu u kontekstu izabраниh predstavnika u zakonodavnom telu (Onions, 1966: 757). U razumevanju političkog predstavljanja zadržalo se značenje delovanja u nečije ime, ali su se ostala značenja zagubila. Cilj ove knjige je da pokaže da se ova značenja ne mogu odvojiti, već su u političkoj praksi i realnosti međusobno isprepletana. Kada politički predstavnici govore u nečije ime oni, poput simbola koji nikada nisu puke kopije onoga što postoji u stvarnosti, svojim govorima doprinose razumevanju stvarnosti i kreiraju je.

U našem jeziku nalazimo sve te višeslojnosti u različitim značenjima reči *predstavljati*, *predstavljanje*, ali imamo još jedno dodatno značenje: „glumiti, igrati na pozornici”. Sama reč upućuje na to da je predstavljanje *predstava*, ono se prikazuje i izvodi kroz igranje uloga. Politički predstavnici tokom predstavljanja ulaze u različite uloge i stvaraju različite utiske o sebi kako bi svoje tvrdnje učinili uverljivijim. U skladu sa ovim značenjem

predstavljanja, političko predstavljanje u ovoj knjizi posmatramo kao *performans*, odnosno određenu vrstu *predstave*. U jednom širem značenju performans se odnosi na obavljanje, sprovođenje ili izvršavanje određene radnje. U nešto užem, savremenom značenju, pod performansom mislimo na predstave, odigravanje, odnosno izvođenje u kom jedna grupa ljudi (glumci, performer) na pozornici izvodi nešto pred drugom grupom (publikom) kombinujući statične elemente sa dramskim izvođenjima (Spasić, 2011: 234). Politički performansi nalikuju umetničkim performansima, ali sa ciljem da „publici prenesu značenje vezano za državne institucije, javne politike i diskurse” (Rai, 2014: 1179–1180).

Termin performans se u političkom kontekstu u Srbiji često koristi u pežorativnom značenju. Kada u medijima vidimo naslov „Opet performans u skupštini” prva reakcija je negativna. Već po pravilu, kada određeni politički događaj ili čin nazovemo performansom time obično pokušavamo da ga unizimo kao šupljeg i bezvrednog. Teatralnost nas asocira na glumatanje, manjak autentičnosti i preterivanje. Čak i kada se slažu sa porukom koja je poslata performansom, mnogi političke performanse smatraju u najmanju ruku neprimerenim za institucije poput parlamenta. Zvuči poznato, a i zavodljivo tvrdnja da zadatak političara nije da izvode i glumataju nego da rade svoj posao.

Performans, međutim, nije nužno negativan. On je legitiman način da se pošalje poruka. Kako bi građani znali šta političari rade ili tvrde da rade bez pokazivanja tog rada? Citiranje, izvođenje, pokret, tekst ili koreografija služe da pokažu političko prisustvo i delovanje i pozivaju na kritičku interakciju. Posmatranje politike kao performansa je, tvrdim u ovoj knjizi, koristan alat za razumevanje politike.

Razmotrimo nekoliko primera performansa u skupštini Srbije. U decembru 2022. godine poslanici nekoliko opozicionih partija su za vreme skupštinske sednice stajali u tišini na svojim mestima držeći plakate sa natpisom „Mrak u Srbiji bez slobodnih medija” (Lukač, 2022). Nekoliko dana kasnije, tokom rasprave o Predlogu zakona o budžetu za 2023. godinu, predsedavajuća u više navrata nije dozvoljavala istim poslanicima opozicije da govore o povredama Poslovnika Narodne skupštine. Poslanici određenih opozicionih partija su na to reagovali tako što su podigli svoje Poslovnike, ustali sa svojih mesta i stali ispred predsedavajuće, izražavajući na taj način protest prema njenim odlukama (N1, 2022).

Drugom prilikom kada se činilo da predsedavajući Skupštine čeka da opozicioni poslanik izađe iz sale kako bi mu dao reč i tako sprečio poslanika da govori, jedan narodni poslanik je rešio da se igra žmurke. Javio se za reč pa se sakrio ispod klupe i sačekao da ga predsedavajući prozove. Tako sakriven vrlo brzo je dobio reč, iskočio i rekao: „E, tako sam vas čekao... Ja moram da se sakrijem ispod klupe, pa da mislite da nisam u sali, pa da onda date reč... Moramo, građani Srbije, da se krijemo po sali od ovog čoveka da bi dobili reč. Pa ovo nigde na svetu nema!” (N1, 2023)

U ovim primerima narodni poslanici su svojim telima i različitim rekvizitima slali političke poruke. U sva tri primera ustajanjem sa mesta poslanici su telima zauzeli skupštinu, pošto to prethodno nisu mogli da učine svojim glasom. Slanje poruke telom je, s jedne strane, odraz njihove nemoći u odnosu na dominaciju vladajuće stranke, ali istovremeno i pokušaj borbe za sopstveni glas i značaj. Teatralnost događaja se ogleda u prostoru između simboličke i praktične akcije, u odnosu između fizičkog prisustva tela u prostoru i iznošenja tvrdnji. Ulaskom u središnji deo sale u parlamentu poslanici su u drugom primeru uklonili jasne granice između predsedavajućih (vlasti) i ostalih poslanika. Borba za prava zadobila je fizičku, prostornu formu.

Igranjem žmurke narodni poslanik u trećem primeru je uobičajene skupštinske igre izveo do granica banalnosti i apsurdna. Na prvi pogled je sve delovalo uobičajeno. Predsedavajući je sedeo na svom mestu, uredno davao reč, prozivao i poslanike vladajućih stranaka i opozicije. Glumci na sceni su uveravali publiku da se sve odvija u skladu sa pravilima i da se govornici smenjuju nekim očekivanim redosledom. Publika nije imala razloga da sumnja. Delovalo je da se sve odvija u skladu sa procedurama i skupštinskom rutinom. Publika, međutim, uvek ima ograničene informacije i, u zavisnosti od mesta sedenja, raspolaže različitim uglovima gledanja. Čak i žalbe na povredu Poslovnika iznete za govornicom nakon dobijene reči nisu mogle da poremete tok predstave. Naprotiv, one su bile potvrda da se sve odvija u skladu sa očekivanim ponašanjem i vladajuće većine i opozicije. Tek kad se desilo neočekivano, kada je odjednom poslanik iskočio ispod klupe, predstava je promenila svoj tok i svetlo je bačeno na odnose i procese koje su režiseri do tada vešto skrivali od publike. Nevidljivo je postalo vidljivo.

Paradoksalno, ovaj primer nam pokazuje da predstave nisu uvek teatralne kako obično očekujemo. Kad pomislimo na performans u glavi nam

je preterana teatralnost praćena kretanjem i rekvizitima. Očekujemo jasne znake da je u pitanju glumatanje. Poznati primeri iz Narodne skupštine Republike Srbije, poput sviranja gitare u skupštini, gađanja cipelom ili već pomenutog skrivanja ispod klupe, spadaju u nestandardna skupštinska ponašanja i unose snažne elemente dramaturgije. Iako svaki od ovih primera spada u političke performanse, performans se ne svodi samo na teatralnost. Iste igre „žmurke” igrale su se u skupštini i do dramaturškog izvođenja narodnog poslanika, ali na njih do tada nismo obraćali pažnju. Skrivanje ispod klupe bilo je samo fizička manifestacija do tada mnogima neprimetnih skupštinskih izvođenja. Razlog tome je što svaki performans teži da ostane nevidljiv kao takav, odnosno da stvori privid da se ne događa ništa odglumljeno. Da bi bio uspešan, performans mora da deluje autentično i stvarno. Rećima Džefrija Aleksandera, „osećaj verodostojnosti se stvara neprimetnim spajanjem sastavnih delova performansa. Sve mora da izgleda kao da je stvoreno ovde i sada. Ako želi da deluje autentično znaćenje mora da potiče od glumca, a ne iz scenarija, rekvizita, moći ili publike” (Alexander, 2011: 85).

Svaki čin izvođenja politike možemo posmatrati iz ugla performansa (Rai, 2017; Rai et al., 2021). Obraćanja predstavnika sadrže sve njegove bitne elemente: predstavnici se pripremaju, svojim govorima šalju određene poruke i obraćaju se publici. Svaki govor se na određeni način priprema i izvodi pred publikom. Svaki govor ima za cilj da ubedi publiku i osvoji njeno priznanje (Austin, 1962; srpsko izdanje: Ostin, 1994). Jedini način uspostavljanja politika predstavljanja i kreiranja predstavničkih odnosa je kroz izvođenje tvrdnji u kojima pojedinci i institucije tvrde da predstavljaju i utiču na publike.

U knjizi ispitujem kako se izvodi političko predstavljanje i koji su njegovi efekti. Interesuje me kako se različiti predstavnici pozicioniraju i u čije ime govore, koje alate i resurse pritom koriste i kako utiču na publiku i one koje predstavljaju. Knjiga ne nudi odgovore na pitanje kakvo nam je političko predstavljanje potrebno. Ne odgovara na pitanja „dobrog” predstavljanja. Ne razmatra demokratsku opravdanost političkog predstavljanja, ni njegovu ulogu u razumevanju demokratije. Umesto toga, u knjizi polazim od empirijske realnosti: svuda oko nas su ljudi koji tvrde da govore u naše ime. U institucijama, na ulici, u medijima. Ovu realnost pokušavam da razumem.

Teorijska osnova: od jednodimenzionalnog predstavljanja ka konstruktivističkom zaokretu

Teorijska osnova na kojoj počiva ova knjiga svrstava se u pristup koji nam je u literaturi poznat kao konstruktivistički zaokret u teoriji političkog predstavljanja. Teorija političkog predstavljanja se postepeno okreće ka konstruktivističkom razumevanju od sredine prve decenije 21. veka. Uprkos tome, u empirijskim istraživanjima je i dalje dominantno klasično shvatanje predstavljanja kao delovanja predstavnika u stvarnom interesu predstavljenih (Pitkin, 1967). Konstruktivistički zaokret odbacuje ovaj statičan i jednodimenzionalan pogled na predstavljanje i ukazuje na složenost predstavničkih procesa kroz osvetljavanje njihovih estetskih, kreativnih, dinamičkih i relacionih aspekata.

Predstavljanje je mnogo dinamičnija i kreativnija aktivnost nego što se priznaje u najvećem delu postojeće literature, koja se najčešće fokusira na izbore, odnosno formalna pravila i procedure autorizacije predstavnika. U Srbiji postoji bogata literatura o predstavničkim institucijama, političkim partijama i izborima (Bochsler, 2020; Orlović, 2008; Spasojević i Stojilković, 2020; Vučićević, 2020; Jovanović, 2023; Goati, 1984; Vasović i Goati, 1993), ali na srpskom jeziku ne postoji nijedna knjiga, pa čak ni članak o dinamici, složenosti i efektima procesa iznošenja predstavničkih tvrdnji na različitim institucionalnim i vaninstitucionalnim pozornicama. Uobičajeno je razumevanje predstavljanja kao zastupanja, odnosno saglasnosti između stvarnih interesa birača i delovanja izabranih predstavnika (Pitkin, 1967). Prema ovom shvatanju, kvalitet predstavljanja se procenjuje na izborima: to je trenutak kada birači dobijaju priliku da ocene i uporede rad svojih predstavnika sa obećanjima koja su oni dali u prethodnoj izbornoj kampanji. Nasuprot tome, u ovoj knjizi se predstavljanje razume kao proces, a ne stanje koje je posledica izbora (Disch, 2011; Saward, 2006). Istraživačku pažnju preusmeravamo sa formalnih aspekata, prisustva i interesa na proces izvođenja predstavničkih tvrdnji. Zastupanje je tek deo šire slike o predstavljanju. Prilikom predstavljanja, predstavnici iznose predstavničke tvrdnje kroz koje „publici prenose, odnosno sugerišu određeno značenje” (Alexander, 2011: 83). Iznošenjem tvrdnji o grupama koje tvrde da predstavljaju predstavnici ih i konstituišu kao političke subjekte, „koji postaju prepoznati kao grupa, a ne tek skup pojedinaca samo posredstvom predstavljanja” (Disch, 2015: 490). U tom procesu predstavnici preuzimaju

različite uloge, pomeraju se sa jedne na drugu poziciju i u različitim trenucima obraćaju različitim grupama.

O tome kako se kroz govor kreira značenje imamo bogatu literaturu u humanističkoj tradiciji (Ostin, 1994; Sosir, 1977), ali se tokovi ovih istraživanja do sada nisu preklapali. Paralelno sa tim, sociologija proučava kako se pojedinci predstavljaju, odnosno kako sebe prikazuju drugima pokušavajući da ostave utisak (Goffman, 1956; srpsko izdanje: Gofman, 2000). Povezujući ove različite tradicije, ova knjiga pokušava da pokaže da su njihovi odvojeni zaključci nerazdvojan deo igre političkog predstavljanja: predstavnici moraju da ostave (povoljan) utisak o sebi da bi zadobili poverenje da govore u ime drugih, ali, govoreći u njihovo ime, oni ne prenose nešto što već postoji već i stvaraju realne posledice po objekte svog delovanja.

Konstruktivisti, dakle, potpuno izvrću ono što nam deluje kao logičan predstavnički odnos. Klasična teorija predstavljanja pokazuje usmerenost predstavničkog odnosa od predstavljenih i njihovih interesa ka predstavnicima, koji imaju zadatak da te interese realizuju. Savremena razumevanja predstavljanja, kojima se pridružuje ova knjiga, obrću ovu sliku sugestijom da predstavnici zapravo upravljaju ovim odnosom kroz pokušaje da kreiraju slike o sebi i onima u čije ime tvrde da govore. Naravno, stvari nisu tako jednostavne. Predstavljanje je relaciona, višesmerna aktivnost – ono ne zavisi samo od volje ili interesa predstavnika, niti samo od predstavljenih. Razumevanje ovog sloja predstavljanja dolazi iz kulturnih studija (Hol, 2008). Predstavljanje se proizvodi i izvodi u kompleksnim i dinamičnim odnosima između predstavnika, predstavljenih i različitih publika. S jedne strane, kao što smo videli, predstavnici govore ko su njihovi birači ili ciljne grupe, sugerišu publici šta su ključni politički prioriteti, interesi i problemi i kako bi trebalo da se rešavaju, pri čemu pokušavaju da ubede birače ili svoje ciljne grupe da baš te interese dožive kao sopstvene. Time utiču na kreiranje ne samo interesa nego i identiteta predstavljenih (Thomassen, 2007; 2011). S druge strane, predstavnički odnos zavisi od pristanka publike. Uspeh performansa zavisi od toga kako je izveden, ali je svaki performans uvek podložan interpretaciji različitih percepcija publike i zavisi od nje. Oni o kojima i u čije ime govore (predstavljeni), kao i oni pred kojima govore (publika) pozvani su da predstavničke tvrdnje vide kao tačne i ispravne, a date predstavnike kao jedine koji o njima mogu autentično i legitimno da govore. Ovo priznanje, međutim, nije automatsko, niti izvesno. Poruke, sadržaj i stil predstavničkih tvrdnji su uvek u izvesnoj meri otvoreni za kritičko preispitivanje (Hol, 2008).

Predstavljanje je neodvojivo od kulture u kojoj se odvija u smislu da nije dovoljno samo izneti tvrdnju – uspeh predstavničkih tvrdnji, odnosno njihovo rezoniranje sa publikom zavisi bar delom od toga koliko su u skladu sa vrednostima i očekivanjima publike, odnosno kulturnim kontekstom u kom su iznete. Čak i kada pokušavaju da promene stavove publike, političari i aktivisti se bar delimično oslanjaju na vrednosne, ideološke i kulturnološke obrasce koji već postoje u njihovom društvu. Svaki performans, u tom smislu, reflektuje postojeće odnose moći, opire im se ili ih menja. Tek povezivanjem svih elemenata performansa možemo razumeti kako politički akteri „uprežu tela, rituale i ceremonije, zvukove i glasove uz veliki trud i rad kako bi kreirali političku sintaksu koju različite publike prihvataju ili osporavaju; i kako interakcije između performansa i njegovog prijema stvaraju politiku (Rai, 2014: 1181).

Naredni iskorak koji konstruktivistički zaokret pravi tiče se proširivanja koncepta predstavljanja van formalnih predstavničkih institucija. Kad pomislimo na političko predstavljanje najčešće mislimo na formalne predstavničke institucije i izabrane predstavnike (narodne poslanike i odbornike). Istina, „predstavničke institucije poput parlamenata ostaju ključne u predstavničkoj praksi. Ali one ne iscrpljuju sve manifestacije predstavljanja, niti načine ili domene u kojima je ono politički značajno. Posmatranje predstavljanja kroz predstavničke tvrdnje nas vodi propitivanju brojnih institucija i faktora koje uobičajeno vidimo kao ustaljene” (Saward, 2010: 2). Drugim rečima, političko predstavljanje se odvija i na drugim scenama i od strane aktera koji možda ne učestvuju na izborima, ali na druge načine traže i dobijaju priznanje za predstavničke tvrdnje koje iznose u javnom prostoru (Brito Vieira, 2015; Montanaro, 2012; 2017; Näsström, 2015; Saward, 2010). Dakle, pored izabranih, formalnih predstavnika, u političko predstavljanje su kao subjekti često uključeni i neizabrani, neformalni predstavnici poput aktivista i lidera društvenih pokreta ili predstavnika organizacija civilnog društva.

Istraživački dizajn i metode

Dok je prvo poglavlje knjige strogo teorijsko, ostala poglavlja, pored teorijskih elemenata, upućuju i na performans političkog predstavljanja u Srbiji. Njihovi nalazi su zasnovani na brojnim podacima, pre svega tran-

skriptima plenarnih sednica Narodne skupštine Republike Srbije i intervjui sa formalnim i neformalnim predstavnicima u Srbiji.

Osnovu Poglavlja 2 i 3 čini analiza govora narodnih poslanika i poslanica sa plenarnih sednica Skupštine Srbije. Plenarne sednice su važne zato što dozvoljavaju poslanicima da izraze svoje stavove o različitim pitanjima, debatuju i predlažu amandmane na predloge zakona, postavljaju parlamentarna pitanja i dodaju nove teme na dnevni red. Na plenarnim sednicama možemo videti kako predstavnici i predstavnice govore o sebi samima i svojim ciljnim grupama kroz različite ideološke okvire i narativne strategije (Piscopo, 2011). Njihovi govori nam omogućavaju i poređenje između različitih zahteva koje predstavnici iznose i različitih načina na koje govore o istim grupama i njihovim interesima i strategijama koje koriste kako bi svoje tvrdnje predstavili kao autentične (Celis, 2006). Pored toga, plenarne sednice se prenose na televiziji, što narodnim poslanicima omogućava da se obrate različitim publikama. Tokom sednica, narodni poslanici se obraćaju ne samo svojim skupštinskim kolegama i predstavnicima izvršne vlasti, već i svojim biračima i široj javnosti. Zbog toga ne čudi što narodni poslanici u Srbiji prvenstveno koriste plenarne sednice za prenošenje svojih poruka. Većina njih nema internet stranicu ili blog na kojima bismo dodatno mogli da se informišemo, a mnogi koji koriste društvene mreže to čine kako bi na njima delili snimke ili linkove svojih skupštinskih ili medijskih nastupa. Konačno, transkripti ovih sednica su javno dostupni, što je jedan od bitnih preduslova za istraživanje. Sednice skupštinskih odbora, amandmani ili pisana poslanička pitanja bi takođe mogli da predstavljaju koristan izvor podataka o predstavničkom procesu, ali ovi podaci nisu lako dostupni. Snimci sednica odbora su odnedavno dostupni na sajtu parlamenta, ali i dalje ne postoje transkripti njihovih sednica, dok je do pisanih poslaničkih pitanja i amandmana gotovo nemoguće doći.

U Poglavlju 2 analiziram sve govore narodnih poslanica od 2001. do 2020. godine u kojima na bilo koji način govore o ženama ili u ime žena. Pored toga, razmatram transkripte plenarnih sednica na kojima su razmatrani predlozi zakona o ravnopravnosti polova, rodnoj ravnopravnosti i izbornih zakona kojima su uvedene ili modifikovane rodne kvote. Za analizu u Poglavlju 3 koristim govore narodnih poslanika iz manjinskih zajednica iz osmog skupštinskog saziva (2008–2012).

Pored analize transkripata, brojni nalazi počivaju na polustrukturisanim intervjui koji su sprovedeni u nekoliko faza. U prvoj fazi sam sprovela 15 intervjua sa poslanicima nacionalnih manjina. Ove intervjue sam

obavila u svrhu svog doktorskog istraživanja tokom 2014. godine i njih sam koristila u Poglavlju 3. Poglavlje 4 se oslanja na intervjue sprovedene tokom istraživačkog projekta Politike reprezentacije u Srbiji: predstav(ljanj)e i demokratski legitimitet (RECLAIM). Proces prikupljanja podataka je bio zajednički poduhvat u kom smo učestvovali Dušan Spasojević, Biljana Đorđević, Dušan Vučićević i ja. Sproveli smo ukupno 75 intervjua, koje smo vodili u periodu od 2020. do 2022. godine sa narodnim poslanicima, odbornicima i neformalnim predstavnicima u više gradova u Srbiji. Intervjui su bili posebno korisni za razumevanje ponašanja narodnih poslanika u skupštini, njihovih motivacija, percepcija i interpretacija različitih događaja i aktivnosti (Aberbach i Rockman, 2002). Tokom razgovora su predstavnici mogli da ponude dublje razumevanje i objašnjenje za neke od svojih javno iznetih tvrdnji, širu elaboraciju svojih stavova i da objasne kako razumeju svoje uloge i pozicije.

Prilikom analize skupštinskih govora i podataka sa intervjua koristila sam analizu diskursa, a prateći Sejvarda (Saward, 2010: 36), predstavnička tvrdnja je bila osnovna jedinica analize. Predstavničke tvrdnje shvatam kao iskaze, koji kreiraju vezu između predstavnika i ciljnih grupa (predstavljenih), a iznose se pred publikom. Predstavničke tvrdnje mogu imati različite forme i ciljeve, ali nam uvek šalju određenu poruku o predstavnicima i onima koje tvrde da predstavljaju: nekada su to tvrdnje predstavnika da znaju šta su interesi njihovih birača, nekada govor o identitetima i osobinama grupa koje predstavljaju ili iskazi kojima se kreira slika o govorniku kao legitimnom i autentičnom predstavniku određene zajednice. Ključne elemente predstavničkih tvrdnji izvodim iz Sejvardovog modela, koji je detaljno objašnjen u prvom poglavlju: *Proizvođač predstav(ljanj)a* postavlja *subjekta* predstavljanja, koji predstavlja *objekat*. Objekat se odnosi na *referenta*, odnosno predstavlja njegovu sliku. Delovanje predstavnika se izvodi pred *publikom* (Saward, 2010: 36).

Ovde je neophodno dodati i nekoliko terminoloških napomena. Već smo kod termina *predstavljanje* videli kako jezik koji koristimo ukazuje na značenja pojmova. Kada u Srbiji govorimo o grupama koje su objekat političkog predstavljanja najčešće koristimo pojam *birači*. Sam pojam u sebi nosi klasično razumevanje predstavljanja kao odnosa između birača i njihovih *izabranih* predstavnika. U knjizi, međutim, pokazujem da predstavnici ne predstavljaju nužno samo *birače*. Štaviše, mnogi i nisu izabrani, pa formalno i ne mogu da govore u ime „birača”. Zbog toga češće koristim

poimeničeni pridev *predstavljani*, iako on nije u širokoj upotrebi u našoj literaturi.

Engleski jezik uočava razlike između sledećih termina, kojih nema u srpskom jeziku, a koji govore o raznolikosti i višeslojnosti predstavljanja: *intended constituency*, koji označava grupe koje predstavnik tvrdi da predstavlja, ali te grupe nisu u tom trenutku (još uvek) dale svoj pristanak na predstavnički odnos; zatim *authorizing constituency*, odnosno grupe koje biraju predstavnike ili na druge načine daju ovlašćenje za predstavljanje; *affected constituency*, tj. grupe na čije pozicije ili interese predstavnici utiču, oni kojih se direktno tiče, koji su pogođeni donetim odlukama (Montanaro, 2012: 1096). I u publici na engleskom jeziku uočavamo razlikovanje između onih publika kojima se predstavnici s namerom obraćaju (*intended audience*), odnosno ciljanih publika, i stvarne publike (*actual audience*), tj. onih koji su bili u mogućnosti i zaista prisustvovali ili čuli iznošenje predstavničkih tvrdnji (Saward, 2010: 49). Svi ovi različiti termini sugerišu da se grupe kojima se predstavnici obraćaju ne mogu podrazumevati kao unapred date, stabilne ili formirane u izbornom procesu. Svodenjem ovih različitih grupa na „birače” pojednostavljujemo predstavničke procese i lišavamo sebe alata za uočavanje kompleksnosti i dinamičnosti predstavničkih procesa. Kako je na srpskom jeziku ova terminologija nedovoljno razvijena, u knjizi po potrebi koristim opisne termine.

Konačno, važno je uočiti razliku između onih koji iznose tvrdnje u javnom prostoru i neretko pretenduju da zauzmu predstavničke pozicije (*claim-makers*) i samih predstavnika (*representatives*). Oni koji govore, odnosno iznose tvrdnje su kreatori, proizvođači predstavljanja. Ukoliko sebe postavljaju na predstavničku poziciju i deo publike ih tako vidi oni postaju i predstavnici. Međutim, proizvođači predstavljanja mogu da govore i o drugim akterima (na primer, svojim strankama ili određenim simbolima) kao predstavnicima građana (Lončar i Spasojević, 2022). Razlikovanje između proizvođača predstavljanja i predstavnika je važno iz analitičkih razloga: prvo, zato što predstavnička tvrdnja uvek vremenski prethodi predstavničkom odnosu i ne dovodi nužno do priznanja publike i, drugo, zato što oni koji iznose tvrdnje nisu nužno ti koji stupaju u predstavnički odnos. Kako se predstavljanje odigrava kao performans, odnosno predstava, a proces iznošenja predstavničkih tvrdnji je nužno neizvestan, učinilo mi se zgodnim da se u prevodu poigram ovim rečima i termin *claim-maker* prevedem kao *proizvođač predstav(ljanj)a*.

Struktura knjige

Prvo poglavlje prati teorijski razvoj koncepta političkog predstavljanja od klasične teorije Hane Pitkin (1967) do zaokreta za dinamičkim, kreativnim i relacionim aspektima predstavničkih procesa. U njemu detaljno razmatram prednosti i nedostatke dosadašnjih pristupa predstavljanju i ukazujem na značaj konstruktivističkog zaokreta u teoriji političkog predstavljanja. Ovaj zaokret nas usmerava na predstavničke tvrdnje kao ključni alat predstavljanja i performans kao način njegovog izvođenja. Moje teorijsko promišljanje ovih tema je u velikoj meri inspirisano radovima Majkla Sejvarda (Saward, 2006; 2010; 2014), Lize Diš (Disch, 2011; 2015; 2021) i Monike Brito Viere (Brito Vieira, 2015; Brito Vieira, 2020; Brito Vieira, 2017c).

Naredna, empirijska poglavlja se fokusiraju na procese političkog predstavljanja u Srbiji. Parlament je institucija čiji rad pratim već više od deset godina. Teorijsko razumevanje političkog predstavljanja, alati i koncepti koje razvijam u ovoj knjizi najvećim delom su proistekli iz praćenja skupštinskih sednica. Drugo i treće poglavlje knjige rezultat su ovih istraživačkih poduhvata.

U drugom poglavlju detaljno primenjujem teorijski pristup izložen na početku knjige kroz analizu političkog predstavljanja žena u Skupštini Srbije. U ovom poglavlju razmatram kako se konstituišu rodni identiteti i uloge kroz procese iznošenja predstavničkih tvrdnji. Analizom govora narodnih poslanica o ženama u periodu od 2001. do 2020. godine pokušavam da utvrdim kako narodne poslanice govore o ženama, njihovim ulogama i interesima i koja se značenja konstituišu kroz njihove govore. Kako razmatram period od 20 godina, pokušavam da utvrdim da li se i zbog čega ove poruke menjaju tokom godina i uporedim tvrdnje koje iznose predstavnice različitih političkih stranaka. Dinamika međusobnih odnosa političkih partija i njihove različite argumentacije postaju posebno vidljive u drugom delu poglavlja, u kom detaljno analiziram skupštinske rasprave o nekoliko zakonskih predloga koje su narodne poslanice u Srbiji smatrale najznačajnijim za žene.

Autori koji se svrstavaju u konstruktivistički zaokret sugerišu da razumevanje predstavljanja kao dinamične aktivnosti zahteva od nas odbacivanje starih i statičnih kategorija poput deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. U trećem poglavlju, međutim, sugerišem da zadržavanje ovih konceptata može da bude korisno ako ih redefinišemo u skladu sa kon-

struktivističkim zaokretom. Nakon redefinisanja ovih kategorija, u nastavku poglavlja ih operacionalizujem za empirijska istraživanja, a potom i primenjujem u analizi deskriptivnog i suštinskog predstavljanja nacionalnih manjina u Srbiji.

Dok se drugo i treće poglavlje bave formalnim predstavljanjem, odnosno predstavljanjem u parlamentu, četvrto poglavlje je usmereno na neformalno predstavljanje, tj. predstavljanje bez izbora. U njemu upoređujem procese iznošenja predstavničkih tvrdnji i mehanizme autorizacije i odgovornosti u sferama formalnog i neformalnog predstavljanja.

Zaključno poglavlje sumira osnovne nalaze, razmatra teorijske i empirijske doprinose knjige i ukazuje na moguće pravce budućih istraživanja.

1

PERFORMANS POLITIČKOG PREDSTAVLJANJA: KONSTRUKTIVISTIČKI ZAOKRET

Političko predstavljanje je kreativna delatnost. Ono se odvija kroz predstave, izvođenja i performanse. U njemu se odvijaju dinamični, kreativni i kompleksni procesi igranja uloga, tumačenja, priznavanja, otpora i kreiranja slika o predstavnicima (glumcima) i onima o kojima i u čije ime ti glumci govore (predstavljenima). Ovakvo, konstruktivističko razumevanje predstavljanja nije uobičajeno. Dok se najveći deo literature bavi institucionalnim aspektima političkog predstavljanja, konstruktivističko razumevanje poziva da se usmerimo na estetske i kulturološke aspekte (Disch, 2015: 489). U ovom poglavlju pokazujem kako dosadašnja politikološka literatura prilazi problemima političkog predstavljanja, kako se razvilo konstruktivističko razumevanje i koje su njegove prednosti u odnosu na dominantne pristupe. Poglavlje prolazi kroz razvoj teorijskih i empirijskih propitivanja političkog predstavljanja od klasične teorije Hane Pitkin do dva ključna savremena zaokreta: reprezentativnog i konstruktivističkog.

Hana Pitkin (1967) je u drugoj polovini 20. veka postavila temelje empirijskih istraživanja političkog predstavljanja. Istraživači širom sveta i danas polaze od njene definicije, prema kojoj je *delovanje u interesu predstavljenih (birača)* suština političkog predstavljanja. Ovo poglavlje pokazuje da je njena, klasična teorija političkog predstavljanja ponudila nesumnjivo dragocen, ali ograničen uvid u ovu temu. Noviji teorijski obrti to pokazuju. Od sredine 1990-ih godina dolazi do prvog obrta u razumevanju predstavljanja. Teoretičari u ovoj grupi su inspirisani pitanjima „dobrog” i „demokratskog” predstavljanja, ali, zahvaljujući empirijskim uvidima, proširuju razumevanje predstavljanja van formalnih institucija i ukazuju na kreativnost predstavničkog delovanja. Najnoviji obrt, koji počinje desetak godina kasnije, odbacuje normativna pitanja u pokušaju sagledavanja složenosti i dinamike predstavničkih odnosa. Ovaj obrt poziva da pitamo „kako” umesto „šta” ili „zašto” u cilju razumevanja kako se u praksi odvijaju

procesu političkog predstavljanja i koje su njihove posledice. Prihvatajući taj poziv, ovo poglavlje daje uvid u ključne teorijske debate i formira osnovu za naredna empirijska poglavlja.

Predstavljanje kao zastupanje i kriza predstavničke demokratije

Političko predstavljanje uobičajeno shvatamo kao delovanje u interesu birača u okviru predstavničkih institucija. Iz ove definicije proizlaze odgovori na nekoliko ključnih pitanja za razumevanje političkog predstavljanja:

Ko predstavlja?	Oni koji su izabrani na izborima.
Ko je predstavljen?	Oni koji su glasali na izborima.
Šta je cilj predstavljanja?	Ostvarivanje interesa birača.
Gde se odvija predstavljanje?	U institucijama poput lokalne ili republičke skupštine ili vlade.

Ključni mehanizam za ostvarivanje političkog predstavljanja su izbori. Izbori imaju dvostruku ulogu. Prvo, izbori su trenutak autorizacije: glasanjem se konstituše predstavnička institucija, odnosno kandidati postaju predstavnici zahvaljujući rezultatima izbora. Drugo, izbori su i trenutak polaganja računa. Na izborima birači imaju priliku da ocene prethodni rad svojih predstavnika i odluče da li žele da ih isti ponovo zastupaju.

Ovo shvatanje predstavljanja je teorijski obrađeno u delu Hane Pitkin *Koncept predstavljanja (The Concept of Representation)* iz 1967. godine. Reagujući na minimalne teorije demokratije, koje su predstavničku demokratiju svodile na izbore (Schumpeter, 1943), Pitkin nas u svojoj knjizi postepeno vodi od forme ka sadržaju. Predstavnička demokratija se ne može svesti na formalne mehanizme; ključno je šta politički predstavnici rade. Pitkin (1967) nam kaže da se u literaturi susrećemo sa četiri različite upotrebe termina predstavljanje, koje označava sledećim terminima: formalno, deskriptivno, simboličko i suštinsko predstavljanje. Samo suštinsko predstavljanje, međutim, podrazumeva responzivno¹ delovanje, što je, po njoj, suština predstavljanja.

¹ Pojmovi „responzivno” i „responzivnost” su nesrećni prevodi engleskih reči *responsive* i *responsiveness*, koje koristim u nedostatku boljih, a jednako jasnih termina na srpskom jeziku. *Responsiveness* označava osetljivost na, prijemčivost za, otvorenost za ili usklađivanje sa, odnosno, u slučaju političkog predstavljanja: odgovaranje na potrebe i inte-

Prvo naziva formalnim predstavljanjem. Formalno gledano, predstavnik bi mogao da bude svako ko ima ovlašćenje da deluje u ime drugih ili neko ko mora da odgovara za svoja dela. Prema ovom shvatanju, mogli bismo reći da živimo u demokratskom sistemu ako su donosioci odluka izabrani na izborima i ako nakon izbora dolazi do mirne smene vlasti. Formalno predstavljanje se, dakle, svodi na stanje koje je rezultat izbora. Kada kažemo da narodni poslanici *predstavljaju* građane ovde ne mislimo na njihove karakteristike ili šta konkretno rade u parlamentu nego, isključivo, na činjenicu da su baš oni izabrani na predstavničku funkciju. Prema Hani Pitkin, političko predstavljanje se odvija u predstavničkim institucijama i nastaje kao rezultat izbora, ali to ne može biti suština predstavljanja: formalni aspekti predstavljanja nam govore kako dolazi do autorizacije predstavnika i na koji način birači mogu da evaluiraju njihov rad, ali nam ne govore ništa o značenju predstavljanja, odnosno kriterijumima na osnovu kojih se mogu proceniti rezultati predstavničkog delovanja.

Predstavljanju se može prići i iz ugla simbola. Prema Hani Pitkin, simboličko predstavljanje se odnosi na predstavljanje grupa ili pojedinaca preko simboličkih objekata. Za saobraćajni znak u obliku kruga sa dve linije u obliku slova x kažemo da *predstavlja* zabranu zaustavljanja i parkiranja. Za zastavu ćemo takođe reći da *predstavlja* određenu državu. Prema Pitkin (1967), simboli ništa „ne rade” već samo reflektuju ono što stvarno jeste. Pitkin ne uviđa da je odnos između simbola i predstavljenih uvek odnos moći i otpora, pa samim tim ne može da bude podrazumevan (Lončar i Spasojević, 2022). Prema njenom shvatanju, simbol ne predstavlja svojom aktivnošću, niti zbog sličnosti sa onima koje predstavlja nego zbog uspostavljene veze sa predstavljenima – o predstavničkoj moći simbola govorimo dok god postoji verovanje da se simbol odnosi na određenu grupu ljudi, narod ili državu. Dobar primer bi bili kralj ili kraljica koji simbolizuju jedinstvo nacije ili države i dok god građani u to veruju oni ostaju njihovi predstavnici. Kralj ili kraljica predstavljaju na osnovu toga kako ih građani doživljavaju, a ne na osnovu svog delovanja i odgovornosti građanima.

Treća upotreba termina predstavljanje se odnosi na sličnost između predstavnika i predstavljenih. Primer je odnos slike na kojoj je naslikan

rese birača, to jest usklađivanje delovanja predstavnika sa interesima predstavljenih. Odgovornost bi mogao da bude jedan od mogućih prevoda, ali se termin već koristi kao prevod reči *responsibility* i *accountability*, pa bi korišćenje i u kontekstu responzivnosti moglo da bude zbunjujuće.

određeni predmet i stvarnog predmeta. Za sliku kažemo da dobro, odnosno verno *predstavlja* određeni predmet ako odslikava sve njegove bitne karakteristike i publika na slici može lako da prepozna koji predmet je u pitanju. Kada ovo prenesemo na predstavničku demokratiju, onda bismo mogli da kažemo da parlament *predstavlja* biračko telo ako svojim sastavom odražava sliku društva u malom. U tom smislu bi parlament trebalo da proporcionalno uključi različite relevantne društvene grupe i rascepe (Pitkin, 1967: 60). U političkoj praksi Srbije često čujemo da je Beograd prezastupljen u Narodnoj skupštini jer skoro trećina poslanika dolazi iz Beograda, dok su ostali delovi Srbije nedovoljno *predstavljani*. Ovde se ne misli na to šta narodni poslanici rade, koje predloge iznose ili kako glasa-ju nego na činjenicu da parlament ne reflektuje teritorijalne specifičnosti. Mnogi bi se složili i sa tvrdnjom da nacionalne manjine ne mogu biti *predstavljene* u parlamentu ako njihovo prisustvo nije garantovano. Za ovaj tip predstavljanja se koriste još i termini „politika prisustva” (Phillips, 1995) ili „indikativno predstavljanje” (Pettit, 2009). Suština deskriptivnog predstavljanja nije delovanje već prisustvo, odražavanje određenih društvenih karakteristika (Pitkin, 1967: 61).

Konačno, prema Pitkin (1967), četvrta učestala upotreba termina predstavljanje odnosi se na delovanje u nečijem interesu. Na primer, advokat *predstavlja* zastupljene zato što je ovlašćen da deluje u njihovom interesu. Političko predstavljanje se odnosi na govor, delovanje i brigu o interesima predstavljenih (Pitkin, 1967: 116). Političko predstavljanje se suštinski definiše kao „delovanje u ime” nasuprot stanju „prisustva umesto” nekog drugog. Identitet predstavnika je ovde manje važan, njihove aktivnosti su te koje čine predstavljanje. Hana Pitkin ovu formu predstavljanja naziva suštinskim predstavljanjem (Pitkin, 1967: 209), a u srpskom jeziku se u ovom značenju često koristi i termin *zastupanje*.

Iako se termin predstavljanje koristi u raznim značenjima, demokratsko političko predstavljanje bi, po mišljenju Hane Pitkin, moralo da bude suštinsko. Ni formalan izbor, ni verovanja, niti sličnosti se, prema Pitkin, ne mogu smatrati odlučujućim za definisanje političkog predstavljanja jer nijedno ne uključuje akciju, niti ostavlja mogućnost procenjivanja kvaliteta predstavljanja. Parlament može više ili manje da odslikava ključne društvene identitete i podele, ali, prema Pitkin, ključ demokratskog političkog predstavljanja je u delovanju i to tako kao da bi predstavnici u svakom trenutku mogli da odgovaraju za svoje postupke (Pitkin, 1967: 119). Interesi birača i odgovaranje na ove interese su osnovni kriterijumi procene pred-

stavničkog delovanja: od predstavnika se očekuje da deluju u suštinskom interesu svojih birača, osluškujući stalno njihove potrebe i želje.

Definišući političko predstavljanje kao responzivno delovanje u interesu predstavljenih, Pitkin dalje postavlja pitanje šta tačno ovo delovanje podrazumeva. Da li predstavnici deluju *umesto* predstavljenih u smislu da samo slede zadate instrukcije svojih birača ili deluju *u njihovom interesu* nezavisno od toga kako ih sami birači percipiraju (Pitkin, 1967: 126)? Drugim rečima, da li je u političkom predstavljanju fokus na predstavljenima ili na njihovim interesima? Ova pitanja se delimično reflektuju i u poznatoj polemici između vezanog mandata i nezavisnosti predstavnika, odnosno poverenika (Brito Vieira and Runciman, 2008: 66–73; Pettit, 2009: 65; Pitkin, 1967: 144–168). Polemika se vodi oko toga da li politički predstavnici treba da deluju kao izvršioc i sa strogim mandatom da što preciznije prate instrukcije birača ili su, s druge strane, politički predstavnici poverenici ovlašćeni da deluju nezavisno, onako kako sami smatraju da je u najboljem interesu birača. Pitkin sugerše da predstavnici ne mogu da budu ni samo izvršioc i ni poverenici, već da moraju imati obe uloge istovremeno: „Predstavnik mora da bude i prisutan i neprisutan. Predstavnik mora da deluje, da bude nezavisan; ali oni koje predstavlja moraju na neki način na deluju kroz njega. Dakle, ne sme da postoji ozbiljan trajan sukob između njih” (Pitkin, 1967: 154). Predstavnik ne može uvek da prati instrukcije birača jer oni možda nemaju iskustva, znanja ili veštine da razumeju koje delovanje je u njihovom interesu. Ipak, predstavnik ne može da bude potpuno nezavisan jer je vezan interesima onih koje predstavlja. Pitkin ovo detaljnije objašnjava na sledeći način:

Predstavnik mora da deluje nezavisno; njegovo delovanje mora da uključuje diskreciju i rasuđivanje; on mora da bude taj koji dela. Predstavnik takode mora da bude (shvaćen kao) sposoban za samostalno delovanje i rasuđivanje, a ne neko kome je potrebno staranje. I, uprkos mogućnosti da dode do konflikta između predstavnika i predstavljenih oko toga šta treba da se radi, do tog konflikta ne bi trebalo da dode. Predstavnik mora da vodi računa da ne dode do konflikta, ili ako dode, potrebno je da ponudi objašnjenje. Ne može konstantno da se suprotstavlja željama predstavljenih bez dobrih razloga koji se tiču njihovih interesa, bez dobrog objašnjenja zašto njihove želje nisu u saglasnosti sa njihovim interesom (Pitkin, 1967: 209–210).

Dakle, konflikt je moguće izbeći jer ne postoji nesporazum oko interesa predstavljenih. Prema Hani Pitkin, interesi predstavljenih su objektivni i definisani pre procesa predstavljanja. Stoga pitanje nije

da li predstavnik treba da deluje u interesu svojih birača onako kako ih on vidi ili kako ih oni vide. Obe formulacije su pogrešne; on mora da deluje u njihovom interesu i tačka. Da li će njihova percepcija sopstvenog interesa biti odlučujuća ili ne zavisi od pitanja i situacije; ali ako predstavnik [odluči da] ih sledi, to treba da bude zato što su zaista u skladu sa njihovim interesom, a ne samo zato što oni tako misle (Pitkin, 1967: 165).

Do sada izneto shvatanje političkog predstavljanja kao responzivnog delovanja ostalo je dominantno i u praksi, i u empirijskim istraživanjima, a knjiga Hane Pitkin *Koncept predstavljanja* jedna je od retkih teorijskih promišljanja političkog predstavljanja do danas. U nastavku knjige će pokazati da je ovo, klasično shvatanje predstavljanja u najmanju ruku ograničeno, ako ne i suštinski pogrešno. Najveći nedostatak ove teorije je razumevanje interesa i identiteta birača i predstavnika kao jasnih, čvrstih i stabilnih. Čak i kada birači nisu svesni šta je u njihovom interesu, Pitkin smatra da je dužnost poslanika da prepoznaju te suštinske, prave interese i deluju u skladu s njima. Ova knjiga, ipak, pokazuje da su interesi društveno konstruisani i da ne postoje nezavisno od njihove artikulacije u procesu političkog predstavljanja. Iako birači mogu imati i imaju artikulisane određene interese i preference pre konkretnog delovanja određenih političkih predstavnika, političari svojim govorima utiču na naše razumevanje interesa, menjaju ih i preoblikuju. Njihova uloga, čak ni u normativnom smislu, nije samo da realizuju već postojeće interese i preference, već i da menjaju društvo. Zanemarivanjem kreativnog aspekta predstavljanja gubimo iz vida značajan deo procesa koji se odvijaju tokom predstavljanja. Pored toga, predstavljeni ne postoje pre i izvan procesa predstavljanja već se i sami u političkom smislu konstituišu kao grupa tek u tvrdnjama i govorima političara.

Posledično, ni sami izbori nisu dovoljan mehanizam autorizacije i pozivanja na odgovornost predstavnika (Poglavlje 4 u ovoj knjizi). Ako nas određeni političari tokom svog mandata ubede u to da je ono što rade i govore ispravno i u našem najboljem interesu i mi odlučimo da glasamo za njih na narednim izborima, naš glas onda nije rezultat objektivne evaluacije njihovog rada i ispunjavanja predizbornih obećanja već našeg verovanja u njihove reči. Postoje situacije i kada se predstavnici u svom delovanju vode sopstvenim moralnim rasuđivanjem ili željom da govore u ime grupa ili pojedinaca koji ne pripadaju njihovom biračkom telu (Mansbridge, 2003). Ako predstavnik deluje isključivo onako kako sam smatra da je ispravno, on se ne vodi našim već artikulisanim stavovima i interesima, a

naš glas na narednim izborima može biti samo rezultat pristanka, odnosno prihvatanja njegovih vrednosti. U izbornim sistemima sa više izbornih jedinica možemo zamisliti situaciju da predstavnik u toku svog mandata odluči da se založi za rešavanje problema građana iz druge izborne jedinice, onih koji nisu mogli da glasaju za njega i koji na narednim izborima neće ni na koji način moći da ocene njegov rad. Ako mehanizme odgovornosti svedemo na izbore lišavamo ove građane mogućnosti da ipak reaguju na ono što je učinjeno u njihovo ime.

Fokusirajući se na izbore i glasačko telo, klasičan model predstavljanja Hane Pitkin isključuje i predstavničke aktivnosti od strane aktera civilnog društva. Van predstavničkih institucija se, međutim, odvijaju gotovo jednaki odnosi i procesi kao i u okviru institucija. Ako želimo da razumemo procese i posledice političkog predstavljanja onda ga moramo sagledati u celini.

Konačno, Pitkin deskriptivno predstavljanje ne smatra bitnim za kvalitet predstavničke demokratije. Pa ipak, zahtevi strukturno diskriminiranih grupa za uključivanjem u predstavničke institucije se ne mogu tek tako odbaciti. Čak i ako samo prisustvo žena ili manjina u predstavničkim institucijama ne dovodi do izmena zakona koje direktno pogađaju ove grupe ili kreiranja drugačijih politika, već to što su prisutne u institucijama i njihov glas može da se čuje šalje snažne simboličke poruke pripadnicima ovih grupa, ali i pripadnicima drugih grupa u društvu.

Iako sam ovde tek skicirala nedostatke klasičnog shvatanja predstavljanja, već iz njih se vidi sledeći zahtev koji razrađujem na daljim stranicama ove knjige: političko predstavljanje je pogrešno posmatrati jednosmerno i esencijalistički već se moramo okrenuti ka dinamičnijem, relacionom i višedimenzionalnom razumevanju predstavljanja. Pre toga mi se čini bitnim da odgovorim na sledeće pitanje: Zašto je, uprkos ovim nedostacima, svodenje predstavljanja na delovanje u interesu predstavljenih ostalo dominantno prihvaćeno do danas?

S jedne strane, razlog tome je što politička teorija nije pokazivala preterano zanimanje za teme političkog predstavljanja. U teorijskim razmatranjima demokratije političko predstavljanje je gotovo oduvek imalo marginalnu ulogu. Zapravo je Hana Pitkin pokušala da uvede političko predstavljanje u političku teoriju i teoriju demokratije. S druge strane, u političkim naukama nalazi knjige *Koncept predstavljanja* neretko su uzimani zdravo za gotovo bez kritičke refleksije u odnosu na konceptualne

postavke. Istraživače je zanimalo pod kojim uslovima je moguće obezbediti suštinsko predstavljanje – kako dizajnirati institucije, na koji način identitet i stranačka pripadnost utiču na kvalitet predstavljanja i sl. (Blais and Bodet, 2006; Powell, 2013; Rosset and Stecker, 2019).

Teoretičari demokratije su se od 1970-ih godina mahom bavili pitanjima političke participacije i deliberacije. Kako se u ranijim teorijama demokratije predstavnička demokratija svodila na izbore i institucionalna rešenja, teoretičari participativne i deliberativne demokratije su odbacili političko predstavljanje kao suprotstavljeno ideji participacije (Pateman, 1970). Naime, za teorije demokratije iz 1950-ih i 1960-ih godina demokratski sistem je počivao na institucionalnom uređenju, pre svega na pluralizmu izborne ponude i takmičenju za glasove birača na redovnim, slobodnim izborima (Berelson, 1952; Sartori, 1962; Schumpeter, 1943; Dahl, 1956). Politička jednakost se odnosila na jednako pravo glasa, a uloga građana se svodila na mogućnost sankcionisanja lidera gubitkom mandata na narednim izborima. Politička participacija građana je bila ograničena i, suštinski, tek deo birača se uključivao u biranje između ponuđenih političkih opcija. Apatija i nezainteresovanost značajnog dela birača se nisu smatrali problematičnim dok god je sistem u celini bio stabilan. Ovaj model demokratije podrazumevao je da većina preko političkih elita ostvaruje maksimalne dobiti (političke odluke), uz ulaganje minimalnih troškova (participacije) (Bachrach, 1967: 95).

Teoretičari participativne demokratije su ovo videli i u praksi. Sve veća personalizacija politike, demokratski deficit izbora, raširen osećaj da su građani isključeni iz procesa donošenja odluka doveli su do krize predstavničke demokratije. Smatrajući da izbori služe samo stvaranju i dominaciji političke elite, teoretičari participativne demokratije iz tog perioda su zaključili da su političko predstavljanje i demokratija inkompatibilni:

Predstavljanje je nespojivo sa slobodom jer delegira i otuđuje političku volju na užtrb pravog samoupravljanja i autonomije... Predstavljanje je nespojivo sa jednakošću jer, po oštromnim rečima francuskog katoličkog pisca iz devetnaestog veka Luja Vejoa, „kada glasam, moja jednakost pada u kutiju sa mojim glasačkim listićem – oni nestaju zajedno”... Predstavljanje je, konačno, nespojivo sa socijalnom pravdom jer zadire u ličnu autonomiju i samodovoljnost koju svaki politički poredak zahteva, jer narušava sposobnost zajednice da funkcioniše kao regulacioni instrument pravde i zato što onemogućava evoluciju participirajuće javnosti u kojoj bi ideja pravde mogla da zaživi (Barber, 1984: 145–146).

S druge strane, prvi teoretičari deliberativne demokratije su zanemarivali političko predstavljanje jer su institucije smatrali manje bitnim od diskursa, govora i ubeđivanja. Polazeći od razočaranja u predstavničke institucije i izbornu demokratiju, svoja istraživanja su usmerili ka civilnom društvu kao autonomnoj javnoj sferi u kojoj građani imaju mogućnost da oblikuju i menjaju sopstvene preference i time stvore kontratežu predstavničkim institucijama (Habermas, 1996).

Tako je političko predstavljanje ostalo rezervisano samo za empirijska istraživanja koja su se služila delom Hane Pitkin bez pokušaja teorijske kritike ili normativnog promišljanja koncepta predstavljanja. U ovim istraživanjima suštinsko predstavljanje je najčešće operacionalizovano kao responzivnost, odnosno podudarnost percepcija i stavova glasača, s jedne strane, i delovanja predstavnika (glasanja, zakonskih predloga, amandmana), s druge (Casellas and Leal, 2011; Whitby, 1997; Lublin, 1997; Schmitt and Thomassen, 1999; Louwarse, 2012; Lehrer, 2012; Lupu and Warner, 2017; Boas and Smith, 2019; Beyer and Hänni, 2018).

Reprezentativni zaokret u teorijama demokratije

Sve do 1990-ih godina političko predstavljanje je ili ignorisano ili odbacivano u teorijskim razmatranjima i praktičnim traganjima za pravednijim i participativnijim modelima demokratije. Od 1990-ih se po prvi put nakon čuvenog dela Hane Pitkin budi teorijsko interesovanje za političko predstavljanje. Ono je proizašlo iz razumevanja da je, imajući u vidu međuzavisnost i kompleksnost savremenih društava, predstavnička demokratija nužnost.

Reprezentativni zaokret polazi od dve tradicije. Jedna je predstavljanje grupa, a druga deliberativna demokratija. Zagovornici reprezentativnog zaokreta vide izborne sisteme i klasičan model predstavljanja (od interesa birača ka predstavnicima) kao deo problema koji doprinosi strukturnoj diskriminaciji i političkom isključivanju. Pored toga, demokratsku deliberaciju vide kao sastavni deo, a ne suprotnost predstavničkoj demokratiji.

Interesovanje za političko predstavljanje je početkom 1990-ih proizašlo iz interesovanja za pitanja uključivanja i isključivanja. Teoretičari i teoretičarke, poput Ajris Merion Jang (Iris Marion Young, 1990), Melise Vilijams (Melissa Williams, 1998) ili Vila Kimlike (Will Kymlicka, 1995),

su promišljali kako postići pravedniji tretman marginalizovanih grupa u društvu. Jedan od odgovora koji su ponudili odnosio se na političko predstavljanje: ispravljanje istorijskih nepravdi zahteva obezbeđivanje deskriptivnog predstavljanja, odnosno uključivanje diskriminiranih grupa u političke institucije. Nasuprot teoretičarima participativne demokratije prethodnih decenija, njihova poruka je bila da demokratska participacija i reprezentacija „nisu u suprotnosti, već zahtevaju i jedno i drugo kako bi politika bila suštinski demokratska” (Young, 2000: 124).

Krajem 1990-ih počinje jasnije okretanje teoretičara demokratije ka temama političkog predstavljanja sa ciljem da pokažu da političko predstavljanje nije alternativa demokratskoj participaciji, niti podrazumeva odustajanje od građanske participacije, već predstavlja najbolji način realizacije direktne demokratije (Brito Vieira, 2017a: 5; Näsström, 2011). Nasuprot shvatanju da je predstavnička demokratija elitistički projekat koji ne izražava volju građana, formuliše se stav da demokratije nema bez političkog predstavljanja (Näsström, 2011). Rečima Nadie Urbinati: „Predstavnička demokratija nije ni oksimoron ni čisto pragmatična alternativa za nešto što mi, moderni građani, više ne možemo da imamo, naime direktnu demokratiju” (Urbinati, 2006: 10). Predstavnička demokratija je oblik demokratije koji zahteva teorijska i empirijska promišljanja i treba da zauzme ravnopravno mesto sa participativnim i deliberativnim modelima demokratije. Ovim započinje reprezentativni zaokret u teorijama demokratije.

Reprezentativni zaokret donosi nekoliko doprinosa razumevanju predstavljanja: 1) političko predstavljanje se odigrava svuda, a ne samo u predstavničkim institucijama poput parlamenta, 2) demokratija bez političkog predstavljanja nije moguća, 3) predstavljanje nije samo stvar (izborne) volje već i zajedničkog promišljanja političkih pitanja, 4) predstavljanje je konstitutivno delovanje: interesi građana nisu uvek transparentni i unapred poznati – predstavnici svojim delovanjem kreiraju interese i preference građana, 5) izbori ne mogu biti isključivi mehanizam odgovornosti.

Prvo, reprezentativni zaokret proizlazi iz svesti o promenjenim društvenim okolnostima. Ekonomska globalizacija i sve veći značaj pitanja koja prevazilaze granice država, poput ekološke degradacije i klimatskih promena, uticali su na redefinisane obima i razmera relevantnih biračkih tela. Kompleksnost društvenih problema je doprinela tome da se dodatno zakomplikuje mogućnost ostvarivanja mehanizama direktne demokratije i shvatanju da je zapravo političko predstavljanje jedini način da se na

globalnom nivou obezbedi učešće građana. S druge strane, sve veći uticaj transnacionalne politike je često bio odgovor na rastuće nezadovoljstvo tradicionalnim predstavničkim institucijama i u okviru nacionalnih država i šire je uticalo na to da se građani udružuju, mobilišu i obraćaju za pomoć akterima van svojih država koji su onda delovali u njihovo ime. Predstavljanje se u praksi često odvijalo i van izbornog procesa. Međunarodne nevladine organizacije, eksperti, pa čak i samoproklamovani predstavnici unutar civilnog društva su *de facto* vršili predstavničke funkcije iako na njih nisu bili izabrani (Keck and Sikkink, 1998; Chandler, 2004). U literaturi su, međutim, nedostajali koncepti potrebni za njihovo razumevanje, evaluaciju ili procenu demokratskih kapaciteta. Iz prakse je stizao jasan signal da teorije demokratije ne mogu da nastave da zaobilaze pitanja političkog predstavljanja, niti da se fokusiraju samo na institucije.

Drugo, odgovarajući na krizu predstavničke demokratije, koja se odlikuje, s jedne strane, praksom, odnosno elitizmom izabranih predstavnika i sve manjim uticajem građana na donošenje odluka i, s druge, odbacivanjem predstavljanja kao takvog od strane zagovornika participativne demokratije, Plotke je u članku pod nazivom „Predstavljanje je demokratija” (*Representation is Democracy*) iz 1997. godine formulisao stav da demokratija nije moguća bez političkog predstavljanja:

Tvrdim da suprotnost predstavljanju nije participacija. Suprotnost predstavljanju je isključivanje. A suprotnost participaciji je apstinencija. Umesto suprotstavljanja participacije reprezentaciji, trebalo bi da pokušamo da poboljšamo prakse i forme predstavljanja kako bi bile otvorenije, efektivnije i pravičnije. Predstavljanje nije nesrećni kompromis između ideala direktne demokratije i haotičnih modernih realnosti. Predstavljanje je ključno za konstituisanje demokratskih praksi. „Direktna” demokratija nije isključena razmerama moderne politike. Ona je neizvodljiva jer su takve ključne odlike politike i demokratije kao takve (Plotke, 1997: 19).

Plotke kaže da participativni modeli demokratije koji odbacuju predstavljanje i podrazumevaju direktnu demokratiju nisu mogući, jer bi to značilo da svi građani stalno i jednako učestvuju u donošenju svih odluka. Ukoliko participativna demokratija ne zahteva učešće apsolutno svih, onda smo već u polju predstavljanja. Ukoliko je to zaista njihov zahtev, on je u praksi neizvodljiv makar zbog vremenskih ograničenja i nejednake zainteresovanosti svih da učestvuju u diskusiji o svim temama. Umesto aktivnog učešća svih koje je neizvodljivo, trebalo bi da se fokusiramo na poboljšanje predstavljanja (Plotke, 1997: 27).

Plotke nas ovde vodi ka trećem doprinosu reprezentativnog zaokreta: predstavljanje je više stvar zajedničkog razmatranja političkih pitanja nego izborne volje. Od odluka birača na izborima za političko predstavljanje je važnija deliberacija, odnosno proces u kom su birači konstantno na neki način prisutni.

U kritičkom dijalogu sa Hanom Pitkin Plotke se ovde vraća na jedno od etimoloških značenja predstavljanja, koje je pomenuto u uvodnom poglavlju: „staviti pred nekog, predočiti, prikazati”. U svom razmatranju predstavljanja Hana Pitkin polazi od značenja predstavljanja kao *re-prezentacije*, odnosno ponovnog prikazivanja i ukazuje da se, sem u svojoj najranijoj upotrebi, ovo značenje odnosilo na mnogo više od doslovnog stavljanja pred nekog. Ona smatra da se ovo značenje može izvesti kao „činjenje prisutnim *u nekom smislu* nečega što ipak nije prisutno doslovno ili stvarno” (Pitkin, 1967: 8–9). Predstavljani nisu fizički prisutni u institucijama u kojima se donose odluke, ali prisustvo predstavnika ipak obezbeđuje njihovo prisustvo *u nekom smislu*. Plotke, poput Pitkin, u ovom značenju akcentuje „prisustvo”, ali sugerise da se ono ne može svesti na fizičko prisustvo predstavnika. Ovo razumevanje je za njega odlika autoritarnih režima koji često predstavljanje vide kao stapanje predstavnika i predstavljenih i podrazumevaju da se „narod” u potpunosti reflektuje u liku vode: autoritarni predstavnici tvrde da predstavljaju zato što su deo naroda, razumeju ga i u potpunosti preslikavaju birače. U njima su građani predstavljeni fizičkim prisustvom superiorne verzije sebe u predstavničkoj instituciji. Zbog toga nudi drugačiju interpretaciju početne definicije predstavljanja. On tvrdi da prisustvo birača *u nekom smislu* treba razumeti kao prisustvo u *političkom smislu* (Plotke, 1997: 30). Prema Plotkeu (1997), politički predstavnici su izabrani da donose odluke, ali birači ne treba da budu pasivni u tom procesu, već konstantno politički prisutni u smislu učešća u dijalogu sa vlastima o političkim ciljevima. Ovim naglašava delatničku moć (*agency*) i predstavnika i predstavljenih, strateške elemente njihove interakcije i potrebu za stalnom komunikacijom između njih (Plotke, 1997: 30).

Nadia Urbinati (2006) dodatno razrađuje odnos između fizičkog i političkog prisustva, a videćemo kasnije da su se i konstruktivistički teoretičari vraćali na ovo značenje. Navodeći primer direktne demokratije, koja se zasniva na fizičkom prisustvu građana, Urbinati sugerise da fizičko prisustvo ne garantuje prisustvo njihovih ideja i stavova prilikom donošenja odluka (Urbinati, 2006: 113). Urbinati ovde referiše na primer atinske demokratije u kojoj su svi bili fizički prisutni, ali se većina uzdržavala od

pune aktivne participacije (Urbinati, 2006: 5). Poput Plotkea, ona predlaže da političko predstavljanje posmatramo kao proces koji omogućava indirektnu participaciju građana kroz promišljanja o javnim stvarima, kritike i sugestije. Po ugledu na antičku demokratiju, moderne demokratije bi trebalo da podrazumevaju da građani imaju pravo da govore o javnim stvarima. U oligarhijskim sistemima građanima se obraćaju samo oni koji vladaju, dok u demokratijama ko god želi može da govori kada god mu se učini ispravnim.

Teoretičari reprezentativnog zaokreta smatraju da indirektna forme participacije omogućavaju demokratiju. U savremenim demokratijama, sloboda javnog obraćanja i glasanje za predstavnike su jedina direktna formalna prava koja odrasli građani imaju. Paradoksalno je zvati ih demokratskim jer je jedini trenutak kada građani direktno odlučuju onaj kada delegiraju zakonodavnu moć. Građani koriste svoj suverenitet samo u trenucima kada ga se odriču. Funkcija izbora nije da demokratiju učine više demokratskom nego da je učine mogućom – činom priznavanja potrebe za izborima, minimiziramo demokratiju jer shvatamo da demos ne može da upravlja sistemom (Urbinati, 2006: 2–3). Demokratski se postiže indirektnim formama participacije: političko predstavljanje se ne može svesti na donošenje odluka nego mora da uključi i proces deliberacije i političke aktivnosti, poput kreiranja mišljenja i stavova, dobrovoljne participacije u društvenim pokretima, javne kritike i sl. U predstavničkoj demokratiji, suverenitet građana se manifestuje u trenucima kada oni propituju, kritikuju, osporavaju i utiču na donosioce odluka (Urbinati, 2006: 29). Građani postaju *politički* prisutni kroz ideje i govor, iako nisu *fizički* prisutni.

Pomeranje razumevanja političkog predstavljanja sa izborne volje i donetih odluka na političko prisustvo građana ima nekoliko posledica. Time se otvara kritička diskusija o suštini i formi demokratije. Pored toga, pažnja se preusmerava na pravila i forme javnih diskusija u društvu. Pitanje više nije „šta je volja naroda” nego kako ona nastaje i kako se menja kroz procese javnih deliberacija. Vreme između izbora postaje važnije od samih izbora, zbog čega veći značaj dobijaju drugi politički prostori koji omogućavaju prisustvo biračima, poput medija ili civilnog društva (Näsström, 2011: 503).

Četvrti doprinos reprezentativnog zaokreta proizlazi iz svesti o promenljivosti „volje naroda”. Političko predstavljanje je proizvod govora koji utiče na konstituisanje političkih grupa i identiteta. Predstavljanje je kreativna aktivnost u smislu da se kroz njega bar delimično konstituiše

demokratska politika. U procesu predstavljanja se konstituišu identifikacije i preference predstavljenih. Ideje, interesi i preference koje se iznose u politici nisu nužno unapred date i postavljene od strane birača, kako je Hana Pitkin pretpostavljala, već ih predstavnici oblikuju u toku predstavničkog procesa. Rečima Nadie Urbinati: „Političko predstavljanje transformiše i proširuje politiku utoliko što ne dozvoljava jednostavno da se društveno prevede u političko, već podjednako podstiče formiranje političkih grupa i identiteta” (Urbinati, 2006: 37). Političke stranke prevode partikularne interese i stavove na opšti nivo, što im omogućava da se pozicioniraju kao predstavnici celine. Nijedna stranka ne tvrdi da predstavlja samo one koji su njeni članovi ili koji ih podržavaju. Političke stranke iznose mnogo šire tvrdnje, čime kreiraju svoju biračku bazu i oblikuju stavove birača.

Konačni, peti zaključak reprezentativnog zaokreta ogleda se u shvatanju da izbori ne mogu biti isključivi mehanizam odgovornosti. Kroz različite oblike participacije aktiviraju se i različite forme građanske kontrole i nadzora (Urbinati, 2006: 4). Demokratski potencijal predstavljanja ogleda se u sledećem: koliko god da predstavnici imaju sluha za preference biračkog tela, oni ne mogu da budu u potpunosti vezani mandatom makar zbog toga što su preference birača promenjive ili zato što se menjaju okolnosti – zbog toga postoji stalna potreba za komunikacijom između predstavnika i predstavljenih. Važno je imati u vidu i da su preference birača heterogene i da predstavnici i sami mogu imati sopstvene ciljeve. Predstavljanje je odnos koji zahteva priznanje i koji je kontekstualan – predstavnik predstavlja samo u određenim trenucima i u određenom kontekstu. Imajući u vidu kompleksnost predstavljanja, ne možemo pitanja odgovornosti svesti na opšte, neposredne i periodične izbore, već predstavljeni konstantno moraju imati pravo glasa. Urbinati ističe da, „bez obzira na formu procesa donošenja odluka, glas uključuje dve vrste aktivnog delovanja – pozitivno kao aktivizam i predlaganje i negativno kao prihvatanje i nadgledanje” (Urbinati, 2005: 5).

Osnovne zaključke ponovnog okretanja ka političkom predstavljanju možemo sumirati na sledeći način: Reprezentativni zaokret polazi od toga da su današnja društva kompleksnija, a proces donošenja odluka postaje sve složeniji. Antipartizam i nepoverenje prema formalnim predstavničkim institucijama uticali su na razvoj mnogobrojnih pokreta i organizacija na raznim nivoima koji takođe vrše predstavničke funkcije. Teoretičari predstavničke demokratije sugerišu da klasično shvatanje političkog predstavljanja više nije adekvatno jer ne odgovara savremenim društvenim

okolnostima. Predstavljanje više ne možemo da vezujemo za institucije i teritorije već za procese, komunikaciju i odnos između predstavnika i predstavljenih. Iako u savremenim društvima neposredna demokratija, odnosno fizičko prisustvo svih građana prilikom donošenja odluka nije izvodljivo, moguće je, a verovatno i korisnije, obezbediti mehanizme i procedure koji građanima omogućavaju političko prisustvo. Odnos između predstavnika i predstavljenih je dinamičan, ali i kreativan – uključuje konstituisanje stavova, percepcija, interesa i identiteta predstavljenih. Sve ovo dodatno komplikuje i pitanje odgovornosti koje nije moguće svesti na izbore već polaganje računa mora da se odvija konstantno, u stalnoj komunikaciji tokom celog procesa. Izbori su nužan uslov za demokratiju, ali je predstavnički proces taj koji demokratiji daje kvalitet.

Oslanjajući se na uvide reprezentativnog zaokreta, u teoriji političkog predstavljanja dolazi do novog obrta već sredinom 2000-ih godina. Ovaj zaokret, poznat kao konstruktivistički zaokret, proširuje uvide reprezentativnog zaokreta naglaskom na kreativnosti i performativnosti predstavljanja, dok istovremeno pravi otklon od normativnih pitanja bliskih i klasičnim teorijama i reprezentativnom zaokretu.

Konstruktivistički zaokret: performans predstavljanja

Vraćajući se na značenje predstavljanja kao „činjenja prisutnim u nekom smislu nečega što ipak nije prisutno doslovno ili stvarno” (Pitkin, 1967: 8–9), konstruktivistički pristupi predstavljanju, kojima se ova knjiga pridružuje, preusmeravaju pažnju sa *prisustva* na *činjenje*. Osnovna ideja je da se biračko telo u aktivnom smislu čini delom predstavljanja nasuprot tradicionalnom shvatanju prema kom je biračko telo pasivno – grupa ljudi ili birača na određenoj teritoriji. Veza između predstavnika i predstavljenih nije statična već je dinamičan proces međusobnog konstituisanja.

Deo doprinosa konstruktivističkog zaokreta se može uočiti poređenjem sa reprezentativnim zaokretom. Reprezentativni zaokret naglašava političko prisustvo birača ne dovodeći nužno u pitanje verovanje da birači kao takvi postoje nezavisno od procesa predstavljanja (Disch, 2015: 489). Iako smatraju da predstavnici bar delimično oblikuju stavove predstavljenih, za njih se demokratski predstavljanje ogleda u stalnom osluškivanju sugestija i kritika birača i reagovanju na njih. Posledično, za njih su

ključna sledeća pitanja: koji su najbolji načini institucionalizacije građanskog učešća i obezbeđivanja demokratičnosti predstavljanja? Konstruktivisti se, s druge strane, usmeravaju na predstavljanje kao simboličku praksu koja konstituiše i predstavnike i predstavljene i njihove percepcije i interese. Njih interesuje šta potencijalni predstavnici rade kako bi kreirali predstave o svojim biračima u kojima će oni prepoznati sebe. Ovde je glavno pitanje kako *nastaju* akteri predstavljanja, a ne nužno pitanja *načina obezbeđivanja prisustva* predstavljenih. Konstruktivistički zaokret stoga pravi dublji otklon od uobičajenog shvatanja predstavljanja i, za razliku od reprezentativnog zaokreta, ulazi u rekonceptualizaciju normativnih kategorija klasičnog modela predstavljanja.

Reprezentativni zaokret započinje promišljanjima kako žene ili rasne, religijske ili etničke manjine kao demografske ili društvene grupe uključiti u predstavljanje i smanjiti njihovu diskriminaciju. Konstruktivisti, pak, analiziraju proces identifikacije unutar grupe i dinamike kreiranja i aktivacije linija podele među grupama kao mehanizme moći, koji proizvode političke subjekte, i posledično, uključivanje i isključivanje.

Iz poredenja sa reprezentativnim zaokretom smo videli da konstruktivistički zaokret stavlja akcenat na procese i posledice političkog predstavljanja, odnosno pitanje kako se kroz procese predstavljanja kreiraju slike o predstavnicima, onima koje predstavljaju i njihovim interesima. U nastavku ćemo dodatno pojasniti svaki od ovih aspekata.

U procesu predstavljanja se izražavaju, kreiraju i sukobljavaju različiti interesi. Izabrani predstavnici, mediji i organizacije civilnog društva iznose različite tvrdnje o drugima i u njihovo ime. Oni nisu tu samo da informišu publiku, već im i sugerišu šta je bitno i kako da razumeju različita politička i društvena pitanja. Tako utiču na kreiranje mišljenja i promenu stavova publike (Thomassen, 2007: 116). Tvrdeći da je uloga predstavnika da deluju u stvarnom interesu predstavljenih, Pitkin (1967) je zamarivala konstitutivnu dimenziju predstavljanja. Nasuprot tome, Sejvard (Saward, 2006; 2010) ističe da interesi predstavljenih nisu uvek kristalizovani i da predstavnici kroz svoja obraćanja oblikuju i artikulišu te interese ubeđujući publiku da su upravo to pitanja koja treba da im budu bitna. Predstavljanje je aktivnost koja proizvodi ontološke efekte iako naizgled samo oslikava postojeće stanje stvari (Disch, 2011: 107–108). Prateći Pitkin gubimo iz vida ovu nepredvidivost i kreativnost predstavničke politike (Saward, 2010: 15). Teoretičari predstavljanja ovu ideju preuzimaju iz kulturnih studija: „Stvarnost postoji izvan jezika, ali je stalno posredovana

jezikom i kroz njega: ono što možemo da znamo i kažemo mora se proizvesti u diskursu i kroz njega. Diskurzivno „znanje” nije proizvod transparentnog predstavljanja „stvarnog” u jeziku, već jezička artikulacija stvarnih odnosa i uslova” (Hol, 2008: 279). Čak i oni interesi koji nam deluju kao prirodno dati ne znači da nisu konstruisani već su samo duboko naturalizovani. Zbog toga je u konstruktivističkim teorijama suština predstavljanja u činjenju, a ne prisustvu.

Pored interesa, proces političkog predstavljanja je konstitutivan i za same predstavljene. I pojedinci i grupe mogu da postoje pre čina političke konstitucije, ali kroz mehanizme predstavljanja dobijaju nova značenja kao grupe sa određenim političkim zahtevima. U pokušaju da raspakuje ovaj sloj predstavljanja, konstruktivistički zaokret se oslanja na radikalnu teoriju demokratije (Laclau and Mouffe, 2001), koja skreće pažnju sa pitanja „kako moć deluje 'na' grupe na pitanje kako moć deluje kroz grupisanje ili kreiranje grupa” (Disch, 2015: 480). U svojoj teoriji predstavljanja kao artikulacije, Laclau sugerise da se identiteti kreiraju kroz predstavljanje: „narod” ne može da postoji kao takav; svaki put kad upotrebimo termin „narod” mislimo na određenu artikulaciju ideje naroda koja je u odnosima moći uspela da zauzme hegemonu poziciju (Laclau, 2005: 161–162; srpsko izdanje: Laclau, 2019). Drugim rečima, predstavljanje kreira predstavljene kao političke subjekte. Predstavljani – narod, biračko telo, grupa – postaju priznati u političkom smislu kao jedno (a ne samo skup pojedinaca) isključivo kroz predstavljanje.

U isto vreme čin predstavljanja je konstituišući i za predstavnike jer političari, javni govornici ili eksperti mogu da postanu predstavnici tek činom predstavljanja, odnosno iznošenjem predstavnčkih tvrdnji (*representative claims*) i priznanjem određene grupe ljudi (koji u tom trenutku postaju predstavljani) da ih baš ta osoba predstavlja. Pored toga, iako naizgled odvojeno, predstavljanje je neodvojivo od samopredstavljanja. Predstavnici uvek žele da ostvare određeni utisak na publiku kako bi njihovo delovanje bilo uverljivije. Stoga svoje ponašanje prilagođavaju publici i okolnostima, igrajući po potrebi različite uloge. Izvođenje uloga je neizostavan deo međuljudske interakcije, odnosno života u društvu. Na to upućuje već sama etimologija reči *persona*, koja je prvobitno u latinskom jeziku nosila značenje *maske* (Spasić, 1996: 43). Pol, boja kože ili glasa publici već šalju određene poruke o tome ko im se obraća. Na to, međutim, predstavnici svesno dodaju različita značenja. Stilom oblačenja, gestikula-

cijom ili pozivanjem na svoja različita iskustva i identifikacije pokušavaju da uvere publiku u svoje namere (Gofman, 2000).

O konstitutivnosti predstavljanja je mnogo ranije govorio Burdije, ali je teorija političkog predstavljanja zanemarila njegove doprinose, a sam Burdije ih nikada nije pretočio u koherentnu teoriju političkog predstavljanja (Birešev, 2008; Pavlović, 2012: 307–329; Wacquant, 2004). Prema Burdijeu, oni koji predstavljaju (portparoli) imaju apsolutnu moć stvaranja jer su oni ti koji grupi omogućavaju postojanje. Grupa daje pristanak na predstavljanje i delegira moć predstavniku, ali se ta moć realizuje kao moć mobilizacije kojom nastaje kolektivni subjekt. Jedno stvara drugo. Iako deluje da grupa stvara predstavnika, u stvarnosti je jednako tačno da predstavnik stvara grupu. Predstavnik postoji zato što je dobio pristanak da predstavlja, dok predstavljeni postoje zato što postoji neko ko ih predstavlja (Bourdieu, 1991: 204). Ovaj cirkularni odnos je u korenu simboličke moći koju predstavnici imaju nad predstavljenima (Bourdieu, 2004: 41–42). Predstavnici, kaže Burdije, imaju moć da nametnu svoje interese kao interese onih koje predstavljaju, ali je to nametanje nevidljivo jer predstavnici drže monopol nad instrumentima proizvodnje političkog (Bourdieu, 1991: 175).

Iako u političku teoriju unosi radikalno drugačiji pogled na predstavljanje, konstruktivistički zaokret mnoge svoje ideje crpi iz već utemeljenih teorija humanističke tradicije, što se nedovoljno priznaje u postojećoj literaturi. Jedna od njih je filozofija jezika i jezička pragmatika iz kojih preuzimamo ideju performativnosti, odnosno razumevanje da uloga govora nije da samo opiše ili konstatuje, već može i da „izvodi neke radnje” i kreira posledice (Ostin, 1994). Konstruktivističko razumevanje predstavničkog odnosa se razvija na temeljima semiotike i njihovim razlikovanjima između označitelja i označenog (Sosir, 1977). Iz kulturnih studija preuzimamo razumevanje značaja publike i procesa slanja (kodiranja) i primanja (dekodiranja) predstavničkih poruka (Hol, 2008). O svakoj od ovih tradicija će biti više reči u relevantnim delovima poglavlja.

Predstavničke tvrdnje

Umesto isticanja da se kroz predstavnike omogućava prisustvo onima koji su odsutni, sada pažnju usmeravamo na tvrdnje kojima se stvara utisak prisustva. Teoriju političkog predstavljanja kao procesa iznošenja *pred-*

stavničkih tvrdnji formulisao je teoretičar Majkl Sejvard (Saward, 2006; 2010). Prema njemu, proces političkog predstavljanja se odvija kroz predstavnicike tvrdnje – tvrdnje da nekog predstavljate ili da znate šta su nečiji interesi. Predstavnici, političari, aktivisti predstavljaju tako što se negde nalaze umesto drugih, govore ili deluju u njihovo ime. Predstavljanje je, u najmanju ruku, odnos između predstavnika (subjekata) i predstavljenih (referenata). Međutim, predstavnicički odnos je dosta kompleksniji. Pripadnici konstruktivističkog zaokreta u teoriji političkog predstavljanja preuzimaju iz lingvistike i semiotike pojam objekta (označenog) ukazujući time da se u procesu predstavljanja ne predstavljaju stvarni referenti kakvi oni zaista jesu, nego određene društveno konstruisane slike referenata (objekti, označeni). Ovo razlikovanje dugujemo Ferdinandu de Sosiru (1977), utemeljivaču moderne lingvistike. Proučavajući jezik kao sistem, Sosir je zaključio da se svaki znak sastoji od označitelja – fizičke slike, reči ili zvuka – i označenog – ideje na koju upućuje označitelj. Značenje se stvara u međudejstvu slike i ideje o toj slici; ono nema veze sa stvarnošću na koju referencira, već predstavlja ideju o toj stvarnosti. Označeno (objekat predstavljanja) je „psihički otisak” referencijalne stvarnosti: „Znak ne spaja stvar sa imenom, već pojam sa akustičnom slikom. Ova slika nije materijalan zvuk, čisto fizička stvar, već psihički otisak toga zvuka, predstava koju nam o njemu daje svedočanstvo naših čula” (Sosir, 1977: 133–134). U političkom predstavljanju možemo napraviti paralelu sa označiteljem i označenim u lingvistici: govoreći u nečije ime (referent), predstavnik ne daje potpunu, objektivnu i stvarnu sliku te osobe već nudi određenu interpretaciju, *ideju* koju ima o toj osobi (objekat predstavljanja).

Za razliku od semiotičkog razumevanja predstavljanja kao trojnog odnosa – subjekat (označitelj), objekat (označeni) i referent (realna pojava), Sejvard (Saward, 2006) predstavnicičkom odnosu dodaje i proizvođača predstav(ljanj)a (*claim-maker*). Dok je Hana Pitkin subjekte ili označitelje videla kao objektivnu realnost i rezultat izbora (predstavnik je onaj ko je izabran), ovde se i subjekat vidi kao proizvod predstavljanja. Proizvođači predstavljanja su oni koji govore o „predstavicima” (subjektima, označiteljima) na određeni način i kreiraju značenje subjekta i objekta i njihovu međusobnu vezu. Razdvajanje proizvođača predstav(ljanj)a od subjekta predstavljanja čak i kada govorimo o istoj osobi je značajno jer nam sugeriše da nikada pred sobom nemamo stvarnu, objektivnu, potpunu sliku onog što predstavnik „zaista” jeste. Publici se uvek nudi određena slika predstavnika (subjekta predstavljanja). Isti političar će se u jednom

trenutku pozvati na svoje profesionalno iskustvo i govoriti o sebi kao lekaru ili poljoprivredniku kako bi uverio publiku da je tačno i u njihovom najboljem interesu ono što on govori ili radi. U drugom trenutku će govoriti o sebi kao o porodičnom čoveku, a u trećem kao partijskom vojniku. U svakoj od te tri situacije imamo potpuno drugu sliku predstavnika pred sobom. Proizvođači predstav(ljanj)a dodatno prilagođavaju sliku o sebi očekivanjima ili senzibilitetu različitih publika kojima se obraćaju. Građani neke zemlje mogu imati potpuno drugačiji doživljaj nekog svog ministra ili predsednika države (subjekta predstavljanja) od stranih ambasada i predstavnika međunarodne zajednice. Proizvođači predstavljanja su, dakle, uvek i proizvođači predstava, kako o onima koje tvrde da predstavljaju tako i o samima sebi.

Konačno, predstavljanja nema bez publike, koja prihvata, odbacuje ili ignoriše iznete tvrdnje. Subjekti predstavljanja obično vode računa kojoj publici se obraćaju i u skladu sa tim prilagođavaju svoj govor. Stjuart Hol to objašnjava iz perspektive kulturnih studija koja se lako primenjuje na politički kontekst: Subjekt predstavljanja ima moć da kodira poruku na određeni način i anticipira jedno tumačenje koje njemu odgovara („preferirano značenje”), ali primalac poruke dekodira, odnosno interpretira poruku (Hol, 2008). „Čitalac [publika] je jednako važan kao i pisac [proizvođač predstav(ljanj)a] u proizvodnji značenja. Svaki označitelj kom se dodeljuje značenje mora da bude smisljeno interpretiran ili dekodiran od strane primaoca” (Hall, 1997: 33). Ova interpretacija je, zaključuje Hol, inherentno „deformisana”, otvorena, neizvesna, pa može doći i do sukoba, nesporazuma i otpora, odnosno „opozicionog čitanja”. Zbog toga je predstavnički odnos uvek odnos moći koji se sastoji od činjenja i pokušaja upravljanja procesima kodiranja i dekodiranja predstavničkih tvrdnji.

Predstavlanje se odvija pred različitim publikama. Proizvođači predstav(ljanj)a svoje tvrdnje usmeravaju ka ciljanoj publici (*intended audience*), ali njihova obraćanja mogu čuti i mnogi drugi koji su deo stvarne publike (*actual audience*) (Saward, 2010: 49). Nekada se ciljana i stvarna publika poklapaju, ali to nije uvek slučaj. Predstavnici mogu imati nameru da pošalju poruku jednoj grupi, a da deo te grupe ne čuje dato obraćanje. Publika može, a ne mora da uključi one u čije ime predstavnici govore. Poput publike, i među predstavljenima treba razlikovati grupe koje predstavnik namerava da predstavlja i one koji su stvarno predstavljena grupa. U ovu drugu grupu spadaju samo oni među ciljanim objektima predsta-

vljanja koji se prepoznaju u ponuđenim izjavama predstavnika i osećaju da dati predstavnik baš njih predstavlja.

Elemente predstavničkog odnosa možemo najbolje sagledati kroz Sejvardov model predstavničkih tvrdnji:

Proizvođač predstav(ljanj)a postavlja *subjekta* predstavljanja, koji predstavlja *objekat*. Objekat se odnosi na *referenta* i predstavlja njegovu sliku. Delovanje predstavnika se izvodi pred *publikom* (Saward, 2010: 36).

Ovakva postavka sugerise da niko nikad nije u potpunosti predstavljen – predstavljanje naših raznolikih i složenih identifikacija i interesa je uvek delimično i ograničeno. Ovaj odnos nije jednosmeran – proizvođači predstavljanja nisu mađioničari u čije trikove publika bespogovorno veruje. Oni mogu pokušati da nametnu značenje, ali publika ima konačnu reč i može da odbije, drugačije interpretira, ignoriše tvrdnje predstavnika ili da sama iznese drugačije mišljenje. Kako bi bile uspešne, predstavničke tvrdnje moraju bar delom da se oslanjaju na već uvrežena shvatanja koja će publika prepoznati kao bliska. Čak i kada iznose drugačije, alternativne tvrdnje, proizvođači predstav(ljanj)a ih moraju staviti u poznat kontekst ili izgovoriti na način ili u trenutku koji će rezonirati sa publikom (Saward, 2010: 46).

Neizabrani predstavnici

Prilaženje predstavljanju iz ugla predstavničkih tvrdnji odbacuje usko sagledavanje predstavljanja kroz delovanje formalnih institucija. Prema klasičnom shvatanju, predstavnik je onaj ko je izabran na predstavničku funkciju, a kvalitet predstavljanja se određuje na osnovu toga da li zaista deluje u interesu birača. Teoretičari predstavničke demokratije iz 1990-ih godina jasno su uočili da u formalnim institucijama ipak nisu sve društvene grupe jednako predstavljene, odnosno da postoje grupe koje su u potpunosti isključene iz institucija (Young, 1990; Phillips, 1995; Williams, 1998; Kymlicka, 1995). Iako nemaju predstavnike u institucijama, ove grupe imaju glasnogovornike koji tvrde da govore u njihovo ime. Drugi su uočili sve veći jaz između birača i izabranih predstavnika (Crouch, 2004). Sa rastućim nepoverenjem u političke institucije, sve veći broj građana oseća da ih bolje predstavljaju organizacije civilnog društva ili društveni pokreti. U vaninstitucionalnoj sferi su sve vidljiviji politički zahtevi i javna obraćanja u kojima različiti aktivisti nedvosmisleno tvrde da nekog pred-

stavljaju. Posledično, teoretičari reprezentativnog zaokreta se u debatama o predstavljanju od 1990-ih godina sve više udaljavaju od „arhitekture izborne demokratije” (Saward, 2005: 183). Konstruktivistički zaokret preuzima ovo šire razumevanje predstavljanja. Razlika među njima se ogleda u tome što su istraživači reprezentativnog zaokreta prilazili predstavljanju u vanizornoj areni sa istim pitanjima kao formalnom institucionalnom predstavljanju, pretpostavljajući da su predstavljeni i njihova rezonovanja, iako pod uticajem predstavničkih tvrdnji, bar delimično nezavisni od predstavničkog procesa.

Razumevanje da se predstavnički procesi odvijaju i van formalnih predstavničkih institucija radikalno je proširilo domet studija predstavljanja. Ranije su tvrdnje koje iznose neizabrani akteri, poput organizacija civilnog društva, aktivističkih grupa ili glasnogovornika građanskih grupa, bile predmet istraživanja u polju društvenih pokreta ili komunikacija i prilazilo im se iz ugla kreiranja agende, učešća ili otpora. Međutim, kao rezultat sve šire empirijske primene predstavničkih tvrdnji kao analitičkog okvira, sve veći broj istraživanja posmatra delovanje neizabranih predstavnika kao političko predstavljanje (Poglavlje 4). Poslednjih godina brojne studije sve više primenjuju koncept predstavničkih tvrdnji na istraživanje delovanja međunarodnih nevladinih organizacija (Rubenstein, 2014), protesta (Judge, 2013), samoimenovanih predstavnika (Montanaro, 2012; Brito Vieira, 2015), digitalnih platformi (Knops and Severs, 2019), društvenih pokreta (Weldon, 2011) i interesnih grupa (Kröger, 2019).

Od tipova predstavljanja do dinamičnog pozicioniranja

Statično razumevanje predstavljanja podrazumeva da možemo jasno prepoznati uloge koje predstavnici vrše i na osnovu njih definisati i oceniti kvalitet predstavljanja. U literaturi se često susrećemo sa binarnim razumevanjem funkcija predstavnika: delegati nasuprot poverenicima, suštinski predstavnici nasuprot deskriptivnim i sl. U osnovi ovakvog stava je preubedenje da možemo proceniti koje predstavničke uloge su ispravne i da potom s pravom možemo očekivati od predstavnika da ih dosledno vrše. U narednim poglavljima ću pokazati da je praksa političkog predstavljanja potpuno drugačija. Predstavljanje je dinamičan proces u kom se predstavnici pozivaju na ove različite uloge koristeći ih kao resurse u iznošenju predstavničkih tvrdnji.

Pitkin je forme predstavljanja, kao što je već rečeno, klasifikovala na formalno, deskriptivno, suštinsko i simboličko predstavljanje i njima dodala složen odnos između delegiranja zadataka (delegati, izvršioc) i davanja poverenja predstavnicima (poverenici). Prva klasifikacija nam govori šta bi predstavnici trebalo da predstavljaju – identitete, interese ili ideje, dok druga odgovara na pitanje kako – sledeći uputstva ili kroz nezavisno delovanje.

Na osnovu dotadašnjih empirijskih ispitivanja političkog predstavljanja, Džejn Mansbridž je početkom 2000-ih formulisala nekoliko novih kategorija predstavljanja kojima je pokušala da opiše empirijsku realnost i ukaže na dinamične i kreativne aspekte predstavljanja (Mansbridge, 2003). Njen doprinos je značajan za dalji zaokret ka konstruktivističkom razumevanju predstavljanja. Polazeći od razumevanja političkog predstavljanja kao suštinskog zastupanja interesa birača, Mansbridž uviđa da su odnosi između predstavnika i predstavljenih mnogo kompleksniji i da se može formulisati bar još nekoliko oblika ovih odnosa. U tekstu "Rethinking Representation" (2003) ona razvija sledeću klasifikaciju (suštinskog) predstavljanja: zastupničko predstavljanje, anticipativno predstavljanje, žiroskopsko predstavljanje i surogat predstavljanje.

Zastupničko predstavljanje se odnosi na ponašanje u skladu sa ranije datim obećanjima. Predstavnici koji pripadaju ovom tipu su usmereni na birače koji su ih izabrali i pokušavaju da održe obećanja data u predizbornoj kampanji. Klasična literatura o predstavljanju uglavnom na ovaj način razume predstavniki odnos. U ovom odnosu interesi i preference birača su stabilne, a odnos je usmeren od birača ka predstavnicima.

Mansbridž, međutim, uviđa da se neki predstavnici više orijentišu na buduće birače, odnosno trenutak narednih izbora (anticipativno predstavljanje). Dok su u standardnom modelu predstavljanja predstavnici usmereni na preference birača u trenutku kada su izabrani, u praksi se predstavnici često ne bave time šta je bilo u prošlosti već gledaju u budućnost, pokušavajući da predvide šta će im tada osigurati ponovni izbor. Svesni da se preference birača menjaju, oni mogu pokušati da predvide preference koje će birači imati u vreme novih izbora i delovati u skladu sa njima, ili mogu pokušati da oblikuju stavove budućih birača kako bi obezbedili ponovni izbor (Mansbridge, 2003). Ovaj model predstavljanja je sličan standardnom zastupničkom u smislu da su izbori ključ demokratske odgovornosti predstavljanja. Bilo da gledaju u prošlost ili budućnost, predstavnici su pre svega usmereni na glasove birača. Mansbridž, međutim, ovde ukazuje

na promenljivost preferenci birača i, samim tim, različite uticaje kojima su birači podložni. Posledično i sami predstavnici mogu koristiti svoju poziciju da kreiraju interese birača, bilo kroz edukaciju ili manipulaciju, kako bi zadobili njihovo poverenje i podršku.

S druge strane, ne funkcionišu svi odnosi između birača i predstavnika kroz želju predstavnika za reizborom. Postoje slučajevi kada su predstavničke akcije vođene njegovim/njenim moralnim rasuđivanjem (žiroskopsko predstavljanje) ili željom da govori u ime grupa ili pojedinaca van svoje biračke baze (surogat predstavljanje) (Mansbridge, 2003).

Mnogi predstavnici se u svom delovanju vode isključivo sopstvenim moralnim kompasom, ne osvrćući se na percepcije birača. Oni u parlamentu rade ono što sami smatraju ispravnim. U ovom odnosu birači imaju mogućnost da na izborima procene koji kandidati su im najbliži ili koje smatraju najpoštenijim ili pravednim, ali nemaju uticaj na ponašanje izabranih predstavnika. Žiroskopski predstavnici se ne osećaju odgovornim biračima već profesionalnoj etici, sopstvenim principima ili internalizovanim vrednosnim sudovima.

Surogat predstavljanje podrazumeva delovanje predstavnika u ime grupa koje nisu deo njegovog formalnog biračkog tela. To mogu biti birači iz druge izborne jedinice ili grupe koje tradicionalno ne glasaju za političku partiju iz koje dolazi dati predstavnik. U Srbiji, gde postoji jedna izborna jedinica za celu teritoriju zemlje, svi registrovani birači mogu potencijalno da daju glas bilo kojoj izornoj listi. Međutim, u sistemima sa više izbornih jedinica to nije slučaj. U praksi se ipak neretko dešava da se grupe građana obrate predstavnicima drugih izbornih jedinica, naročito ako ne nailaze na razumevanje kod svog izabranog predstavnika. Predstavnici često zbog sopstvenih životnih iskustava ili identifikacija smatraju određena pitanja bitnim i upuštaju se u zastupanje pojedinaca i grupa koje dati problem pogoda, bez obzira na to kojoj izornoj jedinici pripadaju.

I žiroskopsko i surogat predstavljanje nam pokazuju da predstavnici ne moraju uvek biti izabrani, odnosno da političko predstavljanje ne mora da bude zasnovano na izborima da bi bilo predstavljanje. Kod žiroskopskog predstavljanja izbori jesu trenutak autorizacije, ali ni na koji način ne utiču na ponašanje predstavnika, dok u slučaju surogat predstavljanja izbori nemaju nikakvu ulogu.

Ovom klasifikacijom Mansbridž pravi blagi zaokret od klasičnog konstruktivističkog razumevanju predstavljanja. Njen zaokret se ogleda u ukazivanju na kreativne aspekte predstavničkog delovanja i ostavljanju

mogućnosti da izbori nisu ključni za konstituisanje predstavničkog odnosa. Ipak, ona ne proširuje koncept predstavljanja van formalnih institucija: čak i surogat predstavnici su iz njenog ugla izabrani predstavnici samo od strane nekih drugih birača, a ne onih u čije ime ti predstavnici deluju. Pored toga, iako predstavnici utiču na preference birača, ona pretpostavlja da postoji nešto esencijalno, ono što je u stvarnom interesu građana čak i kada oni toga nisu svesni ili su izmanipulisani. Takođe, pretpostavka da predstavljanje možemo klasifikovati sugerise da bar u načelu možemo utvrditi kom tipu određeni predstavnik pripada. Kao Pitkin, i Mansbridž postavlja normativne zahteve: kako bi odnos između predstavnika i predstavljenih trebalo da izgleda? Kako predstavljanje učiniti demokratičnim? Dominantna pretpostavka kod Pitkin je da bi „dobri” predstavnici trebalo dosledno da igraju jednu ulogu, onu koja odgovara poželjnoj definiciji predstavljanja. Mansbridž takođe stavlja akcenat na različite, odvojene i izolovane tipove predstavljanja.

Pomeranje sa statičnog ka dinamičnom razumevanju predstavljanja i isticanje prakse predstavljanja zahtevaju da se distanciramo od ustaljenih tipologija. Umesto statičnog pitanja ko su predstavnici, plodotvornije je staviti naglasak na *kako*, odnosno praksu predstavljanja. Predstavnici nesumnjivo vrše određene uloge, ali su one nestalne, promenjive i kompleksne. Predstavnici mogu da kombinuju više uloga istovremeno ili da ih po potrebi menjaju. Možemo zamisliti da se određeni predstavnik poziva na svoju identitetsku povezanost sa grupom (deskriptivno predstavljanje) kako bi ubedio svoju ciljnu grupu da baš on zna šta su njihovi interesi i ima legitimitet da deluje u njihovo ime (suštinsko predstavljanje). Isti predstavnik se u narednom trenutku može pozvati na svoja verovanja i životno iskustvo (žiroskopsko predstavljanje) kako bi publici sugerisao da mogu da mu veruju (poverenik) da zna šta je dobro za njih (suštinsko predstavljanje). Sejvard (Saward, 2014) sugerise da je ove uloge najbolje shvatiti kao resurse koje proizvođači predstav(ljanj)a koriste kako bi se pozicionirali kao legitimni predstavnici. Resursi poput identifikacija, verovanja, moralnih načela ili interesa omogućavaju uverljivije pozicioniranje potencijalnih predstavnika pred publikom i pozivaju na prihvatanje. Neki predstavnici će tokom mandata zauzimati stabilnije pozicije, dok će se drugi po potrebi oslanjati na različite resurse i češće menjati pozicije. Ovo ne zavisi samo od predstavnika već i od institucionalnog i socio-kulturnog konteksta koji mogu uticati na dinamičnost pozicioniranja. Metodološki zaokret

od odvojenih i statičnih tipova predstavljanja ka strateškom pozicioniranju predstavnika je preduslov da u empirijskim istraživanjima uopšte obratimo pažnju na ovu dinamiku.

Sejvard nas dodatno poziva da odustanemo od poznatih kategorija, poput deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. Ipak, čini mi se da one mogu da budu korisne za razumevanje kako poslanici kreiraju i zauzimaju svoje pozicije, na načine koji im omogućavaju da rade stvari koje inače ne bi mogli da urade. Iako bi u praksi verovatno bilo teško razdvojiti poverenike, delegate, deskriptivne, suštinske i druge predstavničke pozicije, korisno je da ih analitički razdvojimo kako bismo mogli da uočimo njihov međusobni odnos i trenutke u kojima određeni resursi preovladavaju. U Poglavlju 3 ću pokazati da je moguće zadržati poznate kategorije predstavljanja ukoliko ih redefinišemo u skladu sa konstruktivističkim zaokretom. To ću učiniti sa deskriptivnim i suštinskim predstavljanjem koji se u empirijskoj literaturi najviše koriste.

Demokratska legitimnost predstavljanja

Do sada smo već zaključili da konstruktivistički zaokret podrazumeva otklon od normativnih zahteva teoretičara predstavničke demokratije. Ovaj otklon se pravi ne zbog toga što normativna pitanja nisu bitna, svako ko da jesu, već u cilju razumevanja kako se predstavljanje odvija u praksi. Da bismo razumeli „kako”, jedan od bitnih koraka je analitičko isključivanje normativnih očekivanja i otvaranje ka različitim aktivnostima, argumentacijama i predstavama koje se odvijaju u procesima predstavljanja.

Konstruktivistički zaokret stoga ne polazi od unapred postavljenih dužnosti predstavnika ili klasifikacija interesa, niti daje odgovor na pitanje „dobrog” predstavljanja, već nas usmerava na razumevanje onoga što predstavnici tvrde da rade.² Glavna zamerka ovom pristupu je dominantan empirijski fokus na predstavnike. Imajući u vidu da se usmerava na predstavničke tvrdnje, odnosno elite, upitno je da li je konstruktivistički zaokret odbranljiv kao demokratski. Kritičari kažu da tvrdnja da objekti predstavljanja nastaju u političkom smislu činom predstavljanja, odnosno kroz tvrdnje predstavnika, stavlja svu delatničku moć u ruke predstavnika

² Za razmatranja pitanja „dobrog” predstavljanja pogledati: Dovi, 2012; Celis and Childs, 2020. Detaljna i korisna razmatranja odnosa demokratije i političkog predstavljanja mogu se naći u: Pavićević i Simendić, 2016.

(Severs, 2010; Schaap, 2012). Njihovi govori su ti koji kreiraju i predstavničke i predstavljene, što, kritičari smatraju, ovaj model čini elitističkim. Ovde je, međutim, važno osvrnuti se na argument konstruktivista da nije svaki javni govor čin predstavljanja. Potrebno je da bar neko da legitimitet tom govoru ili da prepozna sebe kao nekog o kome ili u čuje ime je data tvrdnja izneta. Konstruktivisti ne zamenjuju samo smer delovanja predstavnika u odnosu na tradicionalno shvatanje, njihov ključni argument je da je predstavljanje kompleksan proces koji nužno ide i od predstavnika ka predstavljanim i od predstavljenih ka predstavnicima. Oni su međusobno konstitutivni. Pristanak tako ima konstituišuću ulogu za predstavnički odnos, baš kao i delovanje potencijalnih predstavnika (*claim-makers*).

Ovde je važno naglasiti razliku u ulogama koje imaju publika i predstavnička baza (*constituency*). Kako bi predstavnička tvrdnja bila uspešna, moraju da je prihvate ili predstavljene ili deo publike. Međutim, ako samo publika prihvati tvrdnju ne možemo da govorimo o demokratskoj legitimnosti predstavljanja. Demokratska legitimnost zavisi od onih na koje se tvrdnja odnosi. U literaturi se često kao primer pominje Bono, frontmen grupe U2 (Saward, 2010; Montanaro 2012). Bono je tvrdio da predstavlja ljude iz Afrike koji nemaju gotovo nikakvu mogućnost da govore u svoje ime. Međutim, iako je tvrdio da predstavlja siromašne ljude Afrike, sa njima nije imao nikakav dodir. Ljudi iz Afrike ga nisu ovlastili da ih predstavlja, niti su na bilo koji način mogli da reaguju na ono što je tvrdio da govori u njihovo ime. Bono je bio uveren da oni nemaju ni sposobnost ni mogućnost samostalnog delovanja, pa se njima nije ni obraćao. Obraćao se svojim fanovima koje je hteo da zainteresuje za problem gladi u Africi, međunarodnim institucijama i filantropima, nadajući se da će donirati finansijsku pomoć, i zapadnjačkim vladama, koje je hteo da navede da nešto urade kako bi se bar neki problemi u Africi rešili. Njegovi apeli su bili uspešni – bogati ljudi i vlade mnogih država su reagovali na njegove pozive. Međutim, njegovi apeli nisu imali kvalitet demokratske legitimnosti jer nije bilo čak ni očekivanja da ih odobre oni na koje su se odnosili. Problem demokracije, dakle, nije bio samo u posledicama (da li su predstavljeni pristali ili ne), već u načinu na koji se predstavljanje odvijalo: predstavniku nije bilo potrebno nikakvo odobrenje predstavljenih, niti je na bilo koji način pokušao da ih konsultuje smatrajući u startu da nemaju kapacitet da govore u svoje ime (Disch, 2015; Saward, 2010). Za demokratski legitimitet predstavljanja su, dakle, ključni saglasnost birača da ih proizvođač pred-

stav(ljanj)a predstavlja, saglasnost sa tim kako su u tom procesu prikazani i kapaciteti predstavljenih da reaguju na tvrdnje iznete u njihovo ime.

Do saglasnosti dolazi kroz procese stalne komunikacije – mehanizmi deliberacije su jedan od načina. Deliberativna odgovornost je ključna za demokratsko političko predstavljanje. Još je Mansbridž pokazala da, čak i u formalnim predstavničkim institucijama, izbori nisu dovoljni da osiguraju demokratski odnos predstavnika. Kod anticipativnog, žiroskopskog i surogat predstavljanja ključna je stalna komunikacija predstavnika sa biračima kako bi se birači upoznali sa stavovima predstavnika, ali, još važnije, kako bi i sami imali priliku da reaguju i utiču na ono što predstavnici čine u njihovo ime ili tvrde da je dobro za njih. Izbori nisu dovoljni čak ni kod zastupničkog predstavljanja. Ne osvrću se svi birači nužno na prethodni rad svojih predstavnika kada donose odluku za koga će glasati. Mnogi birači ne glasaju za kandidate na izborima jer su zadovoljni njihovim prethodnim radom, već zato što smatraju da nemaju bolju opciju. U izbornim sistemima u kojima birači nemaju mogućnost da glasaju za individualne kandidate već glasaju za celu izbornu listu, mehanizam pozivanja na odgovornost predstavnika putem izbora je dodatno oslabljen. Zbog svega toga, savremena razumevanja političkog predstavljanja stavljaju akcenat na deliberativnu demokratiju i načine komunikacije.

Kvalitet komunikacije između predstavnika i predstavljenih ne zavisi samo od njihovog međusobnog odnosa. U procesu legitimacije predstavničkih tvrdnji značajnu ulogu imaju „efektivne” publike. Efektivna publika je, prema Sejvardu, publika koja ima uticaj koji ih čini kreatorima javnog mnjenja (Saward, 2010: 186). Načinom na koji reaguju na predstavničke tvrdnje, daljim prenošenjem, potvrđivanjem ili kritikom mogu da utiču na to kako će građani da razumeju i da se postave prema istima. Primeri efektivne publike su masovni mediji, analitičari ili zagovaračke grupe. Pored toga, sistem u kom se odvija proces predstavljanja bitno utiče na odnose moći tako što kreira uslove pod kojima se uspostavljaju odnosi predstavljanja. Zbog toga bi istraživanja kvaliteta političkog predstavljanja, pored razmatranja komunikacije, morala da uključe i razmatranja pitanja sistemske odgovornosti, pluralizma, transparentnosti, slobode medija i nezavisnosti civilnog društva (Lončar, 2018).

Performans predstavljanja

Do sada smo postavili okvir posmatranja političkog predstavljanja kao dinamičnog i kompleksnog procesa u kom predstavnici svojim izjavama, izgledom ili onim što simbolizuju bar delimično doprinose stvaranju identiteta i interesa predstavljenih (Saward, 2006: 301). Sada je vreme da se pozabavimo estetskim aspektima tog procesa, kroz koje možemo efikasno i da sumiramo ključne elemente konstruktivističkog pristupa predstavljanju.

Proces predstavljanja podrazumeva odnose moći jer su značenja koja se kreiraju posledica sukobljavanja različitih artikulacija (Laclau and Mouffe, 2001: 112). Kao takvo, predstavljanje je „proizvod performansa”, igranja uloga koje uključuje višestran proces iznošenja tvrdnji i njihovog procenjivanja i prihvatanja (Saward, 2010: 42). Političkim performansom, kao što je najavljeno u uvodnom poglavlju, možemo nazvati svaki čin koji publici prenosi značenje koje se odnosi na državne institucije, javne politike i diskurse, a koje se kreira kroz mobilizaciju tela, teksta, prostora i rada.

Promišljanje predstavljanja kao performansa se razvija pod uticajem dramaturgije Ervinga Gofmana, koju je po prvi put artikulisao u knjizi *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu* (*The Presentation of Self in Everyday Life*, 1956, srpsko izdanje: 2000). Gofman ukazuje da svaki pojedinac ima potrebu da u određenoj meri kontroliše informacije o sebi do kojih će drugi doći kako bi na svoje neposredno okruženje (publiku) ostavio željeni utisak. U želji da stvore utisak, odnosno sliku o sebi, pojedinci se u interakcijama sa drugima uvek, svesno ili nesvesno, upuštaju u izvođenje uloga, slično glumcima u pozorištu. Gofman pokazuje da ne postoji suština, ono što stvarno pojedinac jeste ispod svih maski i uloga; sopstvo je uvek odigrani lik, odnosno proizvod performansa (Gofman, 2000: 250). To ne znači da pojedinci uvek „glume” ili proračunato pokušavaju da prevare publiku; vrlo često veruju u ulogu koju izvode i ubedeni su da nastupaju iskreno. Međutim, dramaturgiju, kao pristup istraživanju, ne zanima toliko da li je ponašanje pojedinca iskreno, već da li je performans bio uspešan i kako je to postignuto (Gofman, 2000: 76–77; Spasić, 1996: 60). I iskreni i neiskreni pojedinci su slični po tome što moraju da ulože trud da kreiraju i sačuvaju željeni utisak o sebi. Igranje uloga i kreiranje predstava, koje preuzimamo od Gofmana, nalaze se u središtu teorije političkog predstavljanja kao izvedene delatnosti.

Drugi uticaj dolazi iz studija performansa, koje nastaju povezivanjem antropologije i teatrologije, ali kasnije uključuju i druge discipline.³ Studije performansa, čiji je osnivač Ričard Šekner (Šekner, 1992; Schechner, 2002; Schechner, 2003), proučavaju kako se izvode i koje su posledice različitih aspekata ljudskog ponašanja od izvođenja u svakodnevnom životu do izvođenja u vizuelnim i izvođačkim umetnostima (Jovićević i Vujanović, 2007).

Šekner (Schechner, 2002: 38) primećuje da se gotovo sve može posmatrati kao performans. Njegove nalaze možemo lako primeniti na političko delovanje: scenario, pokreti, ponavljanja, retoričke strategije i improvizacije neizostavan su deo političkih događaja i govora, koji ukazuje na pozorišni, scenski karakter politike. Političke akcije, peticije i protesti su uobičajeni vidovi političkog performansa u javnom prostoru. Kad pomislimo na performans u institucijama na pamet nam padaju situacije kada poslanici u skupštinskoj sali iznose rekvizite poput plakata ili kada ustaju sa svojih mesta i pokretom izražavaju stav. Takve situacije se dešavaju retko. U najvećem broju slučajeva performans u institucijama se odvija svakodnevno kroz debate, predloge i glasanje.

Performans kao analitički okvir možemo primeniti i na same institucije. Institucije su performativne; one su odgovorne za scensku postavku, resurse i pravila ponašanja. Institucionalni dizajn podstiče i normalizuje određena ponašanja, a druga sankcioniše. Organizacija sale u parlamentu, način sedenja, izgled govornice, način javljanja za reč utiču na našu percepciju govornika i postavljaju određene odnose moći. Nepostojanje rampi za osobe u kolicima, na primer, već u startu isključuje celu jednu grupu građana iz procesa donošenja političkih odluka. Kultura ponašanja u većini parlamenata i radno vreme, koje se vrlo često produžava do kasno u noć, čine parlament nedostupnim za mnoge političarke koje su i majke male dece.

Posmatranje političkog predstavljanja kroz prizmu performansa nam ukazuje na kompleksnost i dinamičnost predstavljanja i omogućava da razumemo aktere, posledice, pozadinu i kontekst predstavničkih tvrdnji i razloge njihove (ne)uspešnosti. Čak i najosnovnija definicija performansa kao „aktivnosti koju obavlja pojedinac ili grupa u prisustvu i zbog drugog

³ Gofmanova dramaturgija i Šeknerove studije performansa imale su uticaj i na kulturnu sociologiju Džefrija Aleksandera, koji, paralelno sa konstruktivističkim zaokretom u razumevanju predstavljanja u političkoj teoriji, ocrtava slično razumevanje politike samo u drugoj naučnoj disciplini (Alexander, 2010; 2011).

pojedince ili grupe” (Schechner, 2003: 22) otkriva nekoliko važnih aspekata predstavljanja.

Prvo, političko predstavljanje je, kao bilo koji performans, praksa, aktivnost koja se mora sprovesti. Sastoji se od činjenja, a ne pukog prisustva. To implicira da je tradicionalno shvatanje političkog predstavljanja u smislu statičnih i nezavisnih formi teorijski neadekvatno. Politički predstavnici nisu i ne mogu biti samo suštinski ili deskriptivni predstavnici već se, u zavisnosti od trenutka, scene i publike, pomeraju s jedne na drugu poziciju i zauzimaju odgovarajuće uloge. Kako Sejvard tvrdi, „predstavničke uloge nisu isključive, niti jasno suprotstavljene, kao što se često tvrdi ili implicira. Potencijalni predstavnici mogu igrati različite uloge u isto vreme, ili menjati uloge, ili spajati navodno različite uloge u istoj aktivnosti ili tvrdnji” (Saward, 2010: 71). Isto važi i za druge pozicije, poput poverenika ili delegata, koje predstavnici zauzimaju u svojim tvrdnjama o biračima. Poslanici mogu da tvrde da se ponašaju kao delegati, dok zapravo deluju nezavisno od volje birača ili nemaju mnogo želje da čuju stavove birača. Slično tome, predstavnici mogu koristiti sličnost sa biračima kako bi ih uverili da su baš oni ti koji znaju šta je u njihovom stvarnom interesu.

Druga važna implikacija gornje definicije performansa je da se predstava izvodi u prisustvu publike. Predstavljanje je performativno u smislu da postoji samo u akcijama i odnosima: nije „u” bilo čemu, već „između” (Schechner, 2002: 30). Predstavljanja nema bez stalne interakcije između predstavnika i publike (Hill, 2010: 18). Prilikom oblikovanja svojih tvrdnji predstavnici uvek imaju na umu određenu publiku, koja na ove tvrdnje odgovara prihvatanjem, osporavanjem ili odbijanjem. Dakle, političko predstavljanje se ne odnosi samo na činjenje, već i na „pokazivanje činjenja” (Schechner, 2002: 28), što omogućava njihov uticaj na publiku. U prostoru „između” se odvija tenzija između pokušaja kontrole (želje za idealnim gledaocem, biračem, pratiocem) i onoga što izmiče kontroli (kroz improvizaciju, interpretaciju i prekidanja). U tom prostoru između glumca i publike kreira se prostor za dijalog, ali i za sukobljavanje.

Pored toga, performans je kreativna aktivnost. Politiku možemo uporediti sa umetnošću. Kao što umetnici ne pokušavaju tek da imitiraju ili repliciraju stvarnost već nude i svoj ugao posmatranja, svoju viziju, sliku ili emociju, tako su i predstavnici kreativni radnici. Kada iznose tvrdnje, stavove i mišljenja oni pred nas iznose sliku toga ko smo mi i šta radimo. Predstavljanje je kreativno i transformativno u najmanje tri aspekta. Proizvođači predstav(ljanj)a koriste resurse koji su im na raspolaganju (kao što

su, na primer, sličnost ili profesionalno iskustvo) da konstruišu identitete i predstavnika i predstavljenih. Predstavnik ne postoji bez predstavljenog i obrnuto. Oni su međusobno konstitutivni. Trenutak kada predstavnicima iznose tvrdnje o predstavljenima je trenutak njihovog stvaranja. Istovremeno, nema ni predstavnika bez priznanja publike, trenutak priznanja je trenutak kada potencijalni predstavnik postaje subjekt predstavljanja. Uspesne, priznate i prihvaćene predstavničke tvrdnje takođe imaju potencijal da menjaju stavove i transformišu publiku.

Sve ovo govori o performativnosti kao sastavnom delu performansa. Performativnost „se odnosi na niz načina na koje akcije (uključujući, naravno, performanse) proizvode posledice i uticaje na subjekte, publiku i posmatrača” (Saward, 2017: 76). Koncept performativnosti diskursa je uveo Ostin (Austin, 1962; srpsko izdanje: Ostin, 1994), koji je tvrdio da jezik ne samo da opisuje svet već i deluje, ostavlja posledice. Njegovim radom je u filozofiji jezika skrenuta pažnja sa semantike na upotrebu jezika. Ostin nam je pokazao da ljudi prilikom izricanja iskaza ne samo da kazuju, opisuju ili konstatuju realnost, već i vrše radnje kroz te iskaze. Ove iskaze naziva performativima. Reči u sebi sadrže akciju. Bračni zavet je poznat primer Ostinovog performativnog iskaza u kom izgovaranjem reči „Da” pred matičarem istovremeno nastaje brak i ceo niz posledica koje uključuju pravni (a u nekim slučajevima i socijalni) status. Ostin nam sugerise da je, pored iskazivanja reči, „potrebno da okolnosti u kojima se reči iskazuju budu, na neki način, odnosno na neke načine, podesne” (Ostin, 1994: 18). Okolnosti utiču na to da li će govorni čin biti uspešan ili ne. Iskaz „Proglašavam vas mužem i ženom” može biti uspešan jedino ako je izgovoren od strane ovlašćenog lica, ukoliko obe strane koje se venčavaju daju svoj pristanak i ukoliko neka od njih u tom trenutku već nije u braku. Isti iskaz možemo drugačije tumačiti ukoliko je izgovoren u različitim okolnostima. Iskaz „Kakvo vreme!” možemo shvatiti kao žalbu ili kao iskazivanje radosti u zavisnosti od toga da li je napolju sunčano ili pada kiša. Izvinjenje može biti prihvaćeno jedino ako je izgovoreno ozbiljnog tona i izraza lica. Ostinova teorija je direktno primenjiva na kontekst političkog predstavljanja: predstavničke tvrdnje, najvažniji element čina predstavljanja, proizvode značenje i posledice za sve učesnike u predstavničkom odnosu, ali njihov uspeh zavisi od okolnosti i načina na koji je celokupan performans izveden.

Džudit Batler (Butler, 1993) dodatno razrađuje koncept performativnosti kroz propitivanje rodničkih identiteta i odnosa. Ona procese rodne konstrukcije opisuje kroz niz performativnih činova. Za Džudit Batler, iako

su performativi navodno stvarni i prirodni, oni zapravo na različite načine u telo upisuju rodne razlike. Govor mržnje takode „ne reflektuje samo odnose društvene dominacije; govor mržnje uspostavlja dominaciju, tako što postaje kanal kroz koji se takva društvena struktura obnavlja” (Butler, 1997: 18). Okviri razumevanja nastaju kroz performans – scenarije, scene, tela, glasove, pokrete i emocije – ali kroz performativnost ovih elemenata se otvara prostor i za greške, neuspehe, subverzije, improvizacije i lomove okvira. Kroz performativnost se realizuje ponavljajuća moć performansa, ali uvek postoji mogućnost da se ponavljanje prekine i nametne novi scenario. Performativnost je ostvarivanje dve suprotstavljene snage performansa: one koja je uspostavljena kroz ponavljanje delanja i govora i one koja se odupire, stvara pukotine i izmiče kontroli. U pitanju je proces kreiranja značenja, pri čemu forma (teatralnost) postaje akcija (performativnost), koja rezultira posledicom (Gluhovic et al., 2021: 8). Analizom performansa možemo dobiti odgovor na pitanje „ko i šta” u politici; fokusom na izvođenje performansa ispitujemo „kako”, a analiziranjem performativnosti možemo razumeti efekte i ishode performansa.

Konačno, performans se uvek odvija na određenoj sceni. Nameštaj, dekor, fizički raspored stvari u prostoriji, rekviziti i drugi elementi koji čine scenografiju utiču na to kako će publika doživeti predstavu (Goffman, 1956; Gofman, 2000). Sama scena već kreira određena očekivanja kod publike i pre nego što se glumci pojave na sceni. Prostor, međutim, nije fiksiran; scena utiče na ponašanje glumaca i očekivanja publike, ali ih nužno ne determiniše. Prostor (značenje prostora) se menja u zavisnosti od toga kako se koristi, šta se u njemu i s njim radi i koliko je otvoren za dalje promene (Puwar, 2004: 2). Slično tome, političko predstavljanje se izvodi u određenom institucionalnom i kulturološkom okruženju koje utiče na to šta predstavnici mogu da izgovore i kako će publika to prihvatiti. Publika ne prima pasivno tvrdnje, već ih tumači u svetlu društvenog konteksta (Saward, 2010: 75–77). Na taj način kreativnost predstavnika priziva kreativnost publike. Prihvatanje tvrdnji nikada nije pasivno. Predstavljanje kao performans je „socijalizovano”, oblikovano i modifikovano da bi se uklopilo u razumevanje i očekivanja društva u kome se odvija” (Goffman, 1956: 22–23). Stoga je to aktivnost iznošenja prilagođenih tvrdnji kako bi se ubedila određena publika, sa njihovim specifičnim skupom očekivanja i mentalnih okvira. Ipak, u svom delovanju predstavnici ne pokušavaju uvek da se uklope u društvena i kulturološka očekivanja, već ih često prilagođavaju, modifikuju i ispituju da bi postigli svoje ciljeve.

Možemo zaključiti da se političko predstavljanje odvija kroz dinamičan, relacion, kreativan i kontekstualno zavisian performans. Predstavljanje je performativna aktivnost koja se uvek odvija u međusobnim odnosima između predstavnika, predstavljenih i publike. Ovi odnosi su kreativni i transformativni u smislu da konstruišu predstavnike kao one koji imaju legitimno pravo da govore o svojim ciljnim grupama i u njihovo ime konstituišu identitete i interese tih grupa kao takvih i takvih. Konačno, uspeh takvih nastupa zavisi od toga koliko dobro predstavnici iskorišćavaju institucionalne i kulturne resurse u svoju korist. Razumevanje performansa je ključno za razumevanje politike. Ono nas poziva na senzibilnost prema kreativnim i izvedenim nasuprot institucionalnim manifestacijama politike i pokreće kritičku svest prema tome kako se političko predstavljanje izvodi. Posmatranje predstavljanja iz ugla performansa je poziv na ispitivanje upotrebe pokreta, glasa, teksta, mesta i vremena u procesima kreiranja značenja.

Zaključak

Od 1967. godine, kada je objavljena knjiga Hane Pitkin *Koncept predstavljanja*, do danas ostalo je dominantno definisanje političkog predstavljanja kao delovanja izabranih predstavnika u cilju ostvarivanja stvarnih interesa predstavljenih. Ovo klasično shvatanje predstavljanja pretpostavlja 1) postojanje teritorijalnog biračkog tela sa specifičnim interesima, 2) svodi predstavljanje na predstavljanje u parlamentu, 3) zamišlja predstavljanje kao isključivi odnos između predstavljenih i predstavnika i 4) taj odnos vidi kao jednodimenzionalan i jednosmeran, u kom se nedvosmisleno polazi od birača, odnosno njihovih interesa i preferenci. Novija literatura o političkom predstavljanju uvida doprinose, ali i ograničenja ovakve postavke i, pokušavajući da ponudi nove uglove gledanja, ukazuje na dodatne dimenzije predstavljanja.

Reprezentativni zaokret polazi od zaključka da je demokratija nemoguća bez predstavljanja. Neposredna demokratija je nemoguć ideal; moramo se vratiti na predstavničku demokratiju i pronaći načine da je unapredimo, odnosno da omogućimo veće prisustvo predstavljenih grupa u procesu predstavljanja. Teoretičare reprezentativnog zaokreta vuče ista motivacija kao Hanu Pitkin: kako obezbediti demokratsko predstavljanje? Prvi odgovor nalaze u uključivanju, odnosno merama afirmativne akcije

koje će omogućiti veće prisustvo u predstavničkim institucijama strukturno diskriminiranim grupama. Drugi odgovor se ogleda u deliberaciji, odnosno jačanju mehanizama i kanala komunikacije između predstavnika i predstavljenih kako bi predstavljeni mogli aktivnije kritikom i sugestijama da utiču na odgovorniji rad svojih predstavnika.

U tom procesu teoretičari predstavničke demokratije dolaze i do dodatnih uvida bacajući svetlo na do tada zapostavljene aspekte predstavljanja: Prvo, političko predstavljanje se ne odvija samo unutar institucija; rastuće nezadovoljstvo institucijama i sve veći antipartizam doprineli su porastu aktera i organizacija van institucija koje mnogo efikasnije i direktnije predstavljaju nezadovoljne građane. Drugo, preference i stavovi birača nisu statični i nepromenjivi, oni se mogu menjati u procesima javne deliberacije u civilnom društvu, ali i sami predstavnici svojim govorima utiču na to kako građani vide određena politička pitanja.

Ovi uvidi su otvorili vrata snažnijem zaokretu ka konstruktivizmu u kom se fokus izmešta sa definicija predstavljanja i normativnih pitanja ka konstituisanju predstavničkih odnosa, njihovoj dinamici i performativnim posledicama predstavljanja. Zainteresovani za „kako”, konstruktivisti pokušavaju da razumeju kako se u praksi odvijaju predstavnički procesi i odnosi. Ovaj pristup baca potpuno novo svetlo na predstavljanje ukazujući na kompleksnost odnosa koji, pored predstavnika i predstavljenih, uključuju i njihove različite uloge i predstave, različite publike, ali i scenu i kontekst u kom se performans predstavljanja odvija.

Ovaj pristup nalazi sve veću primenu u istraživanjima političkog predstavljanja žena, ali je i dalje nedovoljno operacionalizovan i primenjen u glavnim tokovima istraživanja u polju predstavljanja. Naredna poglavlja teže da bar delom popune ovu prazninu u literaturi koristeći ugao predstavničkih tvrdnji i performansa za razumevanje političkog predstavljanja u Srbiji.

2

KONTINUITETI I DISKONTINUITETI: PREDSTAVE O ŽENAMA U PARLAMENTU SRBIJE

Uvek sedam u prvi red koji je moguć i ja mislim da je to jako važno. Žene moraju da osvajaju mesta jer im to ne daju.
Leila Ruždić Trifunović, film *One su nas zadužile*

Pre više od dvadeset godina, tačnije 2002. godine, malobrojne žene u politici uspele su da se izbore za usvajanje amandmana kojima se uvodi kvota od 30% za manje zastupljen pol na izbornim listama za lokalne izbore. Iako izglasana, ova inicijativa naišla je na snažan otpor u parlamentu. Dve godine kasnije usvojene su i rodne kvote za parlamentarne izbore. Samo prisustvo žena u parlamentu promenilo je prostor kojim su do tada dominirali muškarci. Iako su i ranije muškarci i žene imali jednaka prava da se kandiduju i budu izabrani u parlament, smatralo se da samo muškarci „prirodno” pripadaju tom prostoru i da su politika i upravljanje državom muški posao. Ova norma je poljuljana zauzimanjem prostora od strane žena. Snažna ukorenjenost te norme se ogleda u tome da je figura lidera i danas muška figura. I posle dve decenije od usvajanja rodnih kvota, bavljenje žena politikom se u društvu ne shvata kao prirodno. One su istovremeno insajderke i autsajderke u politici, i dalje se suočavaju sa otporom i nelagodnom. Zbog toga nekadašnja narodna poslanica Leila Ruždić Trifunović kaže da žene moraju da budu „upadljive” i zauzimaju prve redove jer iako su unutra i dalje moraju da se bore da dokažu da im ta mesta i pripadaju. One su „okupatorke” u politici koje silom (kvotama) zauzimaju tuđi (muški) prostor (Puwar, 2004).

Od tada do danas su usvojeni brojni zakoni kojima se unapređuje položaj žena u društvu, poput Porodičnog zakona (2005), Zakona o ravnoprav-

nosti polova (2009), Zakona o zabrani diskriminacije (2009, 2021), Zakona o sprečavanju nasilja u porodici (2016) i Zakona o rodnoj ravnopravnosti (2021). Od 2000. godine Srbija je ratifikovala najvažnije međunarodne konvencije kojima se, između ostalog, obavezala na podsticanje ravnopravnijeg učešća žena u političkom životu. Od 2020. godine je na snazi rodna kvota za izborne liste od 40% za lokalne, pokrajinske i parlamentarne izbore. U Narodnoj skupštini od 2003. godine postoji specijalizovan odbor koji se bavi pitanjima rodne ravnopravnosti, a danas i Vlada Srbije ima svoje koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost. Druga vlada Ane Brnabić od 2020. do 2022. godine proglašena je ženskom vladom sa 40% ministarki.

Čini se da su žene probile stakleni plafon i da su u politici danas gotovo ravnopravne sa muškarcima. Taj zaključak se izvodi ako pogledamo brojeve i usvojene zakone. Terminologijom klasičnog pristupa političkom predstavljanju, rekli bismo da su žene i deskriptivno i suštinski predstavljene. Ovde, međutim, sugerišem da je takav pristup ograničen i političkom predstavljanju žena prilazim iz drugog ugla, pokušavajući da pokažem kako se u parlamentu kroz predstavničke tvrdnje promovisu određene rodne uloge i identiteti. Imajući u vidu da se politički prostor toliko promenio u poslednjih dvadesetak godina, postavlja se pitanje kako se menjaju poruke koje se šalju o ženama i njihovom mestu u društvu. Ove poruke su bar jednako važne kao i usvojeni zakoni utoliko što imaju moć kreiranja stavova javnog mnjenja i doprinose tome šta će same žene videti kao svoj interes i svoje ciljeve, ali i kako će celokupno društvo da se ophodi prema ženama. Rečima Džudit Batler, zadatak feminističke kritike je „da razume i kako kategoriju 'žena', subjekt feminizma, proizvode i zauzdavaju one strukture moći posredstvom kojih se teži emancipaciji” (Batler, 2016: 43).

Za ostvarivanje ovih ciljeva pratim metodološke zaokrete u novijoj literaturi o političkom predstavljanju žena. Prvi zaokret jeste od definisanja interesa žena kao stalnih, transparentnih i nepromenljivih ka analizi predstavničkih tvrdnji kako bismo razumeli šta predstavnice i predstavnici *tvrdje* da su interesi žena. Drugi korak je odustajanje od klasične debate o odnosu između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja ka ispitivanju kulturoloških i estetskih aspekata predstavničkih tvrdnji, njihove dinamike i posledica. Treći korak jeste pomeranje od brojanja žena u predstavničkim institucijama ka ispitivanju delovanja kritičnih aktera, čime se, s jedne strane, odbacuje pretpostavka da će sve žene političarke zato što su žene delovati u interesu žena (ma kako ga definisali) i traga za kritičnim akterima posvećenim ostvarivanju jednakih mogućnosti i rodne ravnopravnosti.

Glavno istraživačko pitanje koje postavljam u svim ovim fazama jeste kako se rodni odnosi konstituišu kroz procese iznošenja predstavničkih tvrdnji (Squires, 2008: 188).

*Kako razumemo političko predstavljanje žena:
pregled literature*

Jedno od ključnih pitanja u literaturi o političkom predstavljanju žena jeste prezastupljenost muškaraca u politici, kako u smislu vidljivosti u institucijama tako i u pogledu njihove institucionalne dominacije u oblikovanju političkih institucija, procesa i odluka. Najveći deo literature se bavi institucionalnim mehanizmima uključivanja, poput rodni kvota i garantovanih mesta (Childs and Lovenduski, 2013; Krook, 2009; Dahlerup, 2007; Verge and de la Fuente, 2014; Eder, Fortin-Rittberger and Kroeber, 2015). Od 1980-ih godina interesovanje za rodne kvote konstantno raste i u praksi predstavničkih institucija. U Evropi do sada parlamentarne rodne kvote postoje u 11 država, dok u većini evropskih zemalja postoje partijske rodne kvote (Lang, Meier and Sauer, 2022). Srbija je četvrta evropska država koja je usvojila rodne kvote za predstavničke institucije¹, dok u političkim partijama one i dalje nisu prisutne.

Feministička istraživanja predstavničkih institucija su, pored pitanja prisustva i uključivanja, zainteresovana i za evaluaciju uticaja žena na javne politike (Franceschet and Piscopo, 2008; Dodson, 2006; Lovenduski, 2005; Wängnerud, 2000; Mackay and Waylen, 2009; Krook and Norris, 2014). Istovremeno, istraživanja uloge žena u političkim partijama se, pored partijskih rodni kvota, bave i njihovim uticajem na veću moć žena unutar svojih stranaka (Verge and de la Fuente, 2014). Pitanja koja se najčešće postavljaju u ovim istraživanjima slede klasičnu debatu o odnosu između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja: Koliki je uticaj žena u politici? Da li žene i pod kojim uslovima deluju u interesu žena? Da li veći broj žena u politici dovodi do usvajanja politika koje su naklonjenije ženama? Nalazi ovih istraživanja su neodređeni. Neke studije nalaze da prisu-

¹ Belgija je prva evropska država koja je usvojila obavezne rodne kvote za izbore 1996. godine, potom slede kvote u Francuskoj 2000, a potom sledeće države: Grčka (2001), Srbija (2002), Italija (2004), Slovenija (2004), Portugalija (2006), Španija (2007), Hrvatska (2008), Poljska (2011) i Irska (2012).

stvo žena u predstavničkim institucijama može da dovede do promena u zakonima, predlozima, debatama i ishodima. Druge, međutim, smatraju da nema mnogo razlike u stilu i ponašanju između žena i muškaraca.

Kontradiktornosti u ovim zaključcima istraživanja uslovljene su time kako se u istraživanjima operacionalizuje delovanje u interesu žena. Razlike se ogledaju u tome da li se delovanje meri kroz glasanje, amandmane ili predloge zakona koji se tiču žena i da li se interesi definišu iz feminističke perspektive ili šire. Feminističke definicije interesa žena podrazumevaju transformacije ustaljenih rodni uloga, najčešće kroz veću autonomiju i slobodu izbora, dok su nefeminističke definicije obično usmerene na tradicionalne uloge žena u porodici i društvu (Childs and Krook, 2009).

Iako se feminističke teoretičarke trude da ne upadnu u zamku esencijalizma i vrlo dobro uviđaju dinamičnost, društvenu uslovljenost i performativnost rodni identiteta, mnoge ipak ističu da iskustva diskriminacije sa kojima se žene suočavaju oblikuju njihovo razumevanje položaja i interesa žena (Young, 2000). Ovakvo shvatanje priznaje unutargrupne razlike, ali im daje osnov da formulišu set pitanja koja se mogu smatrati bitnim za žene. U literaturi su najčešće prisutne tri formulacije: „Ženski interesi su ili ono što direktno pogađa žene kao žene (npr. reproduktivno zdravlje i rodno zasnovano nasilje), oni koji se vezuju za tradicionalne uloge žena u polju brige (npr. deca), ili oni koji se šire vezuju za društvenu sferu (npr. zdravlje i obrazovanje)” (O'Brien and Piscopo, 2019: 54). Iz ovoga proizlazi očekivanje da će, imajući u vidu zajedničko iskustvo, žene moći da se slože oko toga i kako pristupiti ovim pitanjima u procesima formulisanja javnih politika.

Do sada opisani istraživački pristupi predstavljanju žena polaze od klasičnih shvatanja političkog predstavljanja. Podrazumevanjem zajedničke ženske perspektive negiraju se njihove međusobne razlike koje se mogu zasnivati na različitim životnim iskustvima, drugačijim i složenim identifikacijama i sklonostima ili ideološkim polazištima koji sprečavaju formulisanje zajedničkih ciljeva u skupštini.

Zaokret ka konstruktivizmu je usmerio literaturu o predstavljanju žena u sledećim pravcima: 1) od unapred definisanih tema i ženskih interesa ka otvorenosti ka tome na koji način se oni kreiraju u političkom diskursu, 2) od tipologija ka procesima i dinamičnom razumevanju predstavljanja i 3) od očekivanja da suštinsko predstavljanje zavisi od broja žena u parlamentu ka naglašavanju kritičnih aktera. U nastavku razmatram redom svaki od ovih analitičkih zaokreta.

Od interesa ka performativnosti predstavničkih tvrdnji

Razumevanje da se identiteti i interesi žena i rodne uloge bar delimično konstruišu u procesima političkog predstavljanja sve više usmerava istraživače da, umesto unapred određenog skupa interesa, postave pitanje kako predstavnici govore o ženama i koji identiteti i uloge žena su predstavljeni u institucijama. Bitna istraživačka pitanja postaju sledeća: Koju poruku nam predstavnici šalju o tome šta su interesi žena? Koje rodne uloge se promovišu kroz parlamentarni diskurs? Šta nam naše predstavnice govore gde je ženama mesto u društvu? Konačno, kako takvim tvrdnjama utiču na to kako će društvo percipirati žene i odnositi se prema njima?

Uprkos ovom sve prihvaćenijem zaokretu i dalje je aktuelna debata da li delovanje u „interesu” žena podrazumeva feminističke pozicije ili se i javne politike koje zastupaju konzervativne predstavnice takode mogu smatrati delovanjem u ime žena. Značajan deo istraživačica smatra da je o predstavljanju žena smisleno govoriti samo ako su u pitanju inicijative i predlozi koji teže smanjenju dominacije muškaraca u društvu (Dahlerup, 2014; Wängnerud, 2000). Prema Vengnerud (Wängnerud, 2000), predstavljanje žena podrazumeva priznanje žena kao socijalne kategorije, disbalansa moći između muškaraca i žena i želje za većom nezavisnošću žena u društvu. Samim tim, smatra da tvrdnje koje su suprotstavljene ovim zahtevima ne možemo klasifikovati kao predstavljanje žena. Među feministkinjama, opet, postoje razlike između levičarskih, odnosno liberalnih feministkinja, i konzervativnih feministkinja. Feministkinje iz prve grupe se fokusiraju na autonomiju žena i jednakost između muškaraca i žena. Konzervativne feministkinje ukazuju na razlike između muškaraca i žena i njihovu komplementarnost i partnerstvo (Celis, 2008: 112).

S druge strane, autorke poput Karen Selis i Sare Čajlds (Celis and Childs, 2012) pozivaju nas da se bavimo i tvrdnjama o ženama koje iznose nefeministički, pa čak i antifeministički predstavnici i predstavnice. Ovaj zaokret je važan jer delovanje konzervativnih partija i predstavnika takode utiče na oblikovanje rodnih uloga i identiteta i ima opsežne društvene i političke posledice. To ne znači da ćemo ovo delovanje oceniti kao „dobro” ili „poželjno”, ali ono jeste političko predstavljanje. U narednim delovima ovog poglavlja pokazujem i empirijski značaj ovakvog pristupa. Isključivanje tvrdnji nefeministkinja i antifeministkinja nas sprečava da bolje razumemo njihovu privlačnost i uspeh u biračkom telu, ali i da shvatimo kako bismo s njima mogli konstruktivnije da komuniciramo. Odbacivanje

njihovih govora i delovanja u parlamentu, takođe, stvara pogrešnu percepciju toga šta žene u datom društvu vide kao svoje interese, gubeći iz vida sve što izlazi iz okvira feminističkih definicija.

Od tipologija ka dinamičnom pozicioniranju

Umesto pitanja kada dolazi do suštinskog predstavljanja interesa žena, postojeća literatura sve više pravi zaokret ka pitanju: Kada i kako se odvija političko predstavljanje žena? Ovaj pristup nam omogućava bolje razumevanje dinamike i kompleksnosti različitih procesa predstavljanja koji se odvijaju u predstavničkim institucijama i van njih. Sagledavanje kako različiti predstavnici i predstavnice tvrde da predstavljaju žene nam omogućava da vidimo širu sliku stvarnih procesa predstavljanja u društvu. Ovaj korak je u skladu sa konstruktivističkom kritikom tipologija političkog predstavljanja. Dok se tradicionalno smatra da politički predstavnici zauzimaju (pa čak i da treba da zauzimaju) jednu ulogu tokom predstavničkog mandata – Hana Pitkin (1967) preferira suštinsko predstavljanje negirajući značaj deskriptivnog ili simboličkog predstavljanja – ovde, u skladu sa odabranim stanovištem ocrtanim u prvom poglavlju, političko predstavljanje posmatramo kao dinamičan proces u kom se predstavnici pomeraju sa jedne na drugu poziciju i pozivaju na različite resurse u zavisnosti od trenutnih ciljeva, publike, mesta ili vremena.

Od teorije kritične mase ka kritičnim akterima

Naredni zaokret predstavlja reakciju na teoriju kritične mase. Ova teorija naglašava značaj brojnosti žena u parlamentima i ukazuje da njihov manjinski status utiče i na mogućnost njihovog delovanja. Prema ovom shvatanju, žene mogu da ostvare uticaj tek kada se njihov broj u parlamentima poveća sa malobrojnog prisustva do zauzimanja značajnog dela predstavničkog tela, odnosno kritične mase (Kanter, 1977; Bratton and Ray, 2002; Bratton, 2005). Obično se smatra da je to između 15% i 30%. U tom duhu, Pekinška deklaracija i platforma za delovanje, usvojena od strane Ujedinjenih nacija na Četvrtoj svetskoj konferenciji o ženama 1995. godine, sugerise da žene treba da budu zastupljene na svim bitnim pozicijama odlučivanja, uključujući i nacionalne parlamente u minimalnom procentu od 30% (Ujedinjene nacije, 1995). Ova teorija pretpostavlja, što je i njen

najveći nedostatak, linearnu vezu između brojeva i ishoda i mogućnost da se odredi precizan trenutak (odnosno procenat žena) u kom promene u korist žena počinju da se događaju (Bratton, 2005; Childs and Krook, 2008). Istovremeno pretpostavlja da će sve žene u predstavničkim institucijama delovati solidarno i zastupati slične pozicije, odnosno da će što ih je više lakše praviti strateške koalicije kako bi promovisale zakone koji su bitni ženama.

Brojna istraživanja su pokazala da brojnost žena ima mali uticaj na njihovo delovanje u parlamentu (Grey, 2002), kao i da neretko dolazi do smanjenja zakonskih inicijativa koje se odnose na žene kada se dostigne relativno visoko prisustvo žena (Crowley, 2004; Carroll, 2001; Beckwith, 2007; Trimble, 2006). Deo istraživanja sugerise da žene čak imaju više uticaja kada ih ima tek nekoliko u parlamentu (Crowley, 2004) i potvrđuje da se sa povećanjem procentualnog učešća žena smanjuju šanse da će pojedinačne narodne poslanice delovati u ime žena kao grupe (Carroll, 2001).

Ovi nalazi imaju bar nekoliko potencijalnih objašnjenja. Prvo, veći broj žena u parlamentu može da utiče i na muškarce da obrate pažnju na pitanja koja su bitna ženama, čime i oni postaju kritični akteri koji predstavljaju žene, pa je neopravdan isključivi fokus na ponašanje predstavnica. Drugo, veće prisustvo žena može da izazove otpor među muškarcima koji mogu da koriste različite taktike kako bi sprečili ženski uticaj i udaljili ih od pozicija moći. Posledica toga može biti manja mogućnost izglasavanja zakona ili implementacije politike koje žene smatraju bitnim. Treće, ponekad mali broj žena ako su zainteresovane za ženska prava može da bude uticajniiji od većeg broja jer muškarcima može delovati da zbog svoje malobrojnosti ne mogu da ugroze njihovu dominaciju. Četvrto, izbor većeg broja žena može da rezultira većom raznolikošću unutar grupe, pa se može desiti da su neke žene zainteresovane za bavljenje ženskim problemima, a da druge nisu. To može da bude zbog veće partijske kontrole, ali i zbog toga što imaju drugačije prioritete ili misle da u parlamentu ima dovoljno žena koje mogu da lobiraju za žene (Childs and Krook, 2009).

Pokušavajući da se pomere od teorije kritične mase, istraživanja u ovom polju su se prvo usmerila ka analizi kritičnih momenata, dok se u poslednje vreme sve više bave delovanjem ključnih aktera. Kako broj po sebi ne znači suštinske promene, prvi predlog je preusmeravanje pažnje na mehanizme promene, odnosno kritične momente ili inicijative koje menjaju poziciju manjine i vode daljim promenama (Dahlerup, 1988). Kritični momenti mogu da budu uvođenje rodnih kvota, usvajanje novih antidi-

skriminacionih zakona ili formiranje institucija kojima je ostvarivanje rodne ravnopravnosti glavni zadatak. Ovi momenti predstavljaju korake koji otvaraju prostore i podstiču dalje promene ka većoj ravnopravnosti. Drugi, sve uticajniji predlog jeste usmeravanje na predstavničke procese u kojima se pretpostavlja mogućnost da bilo ko može da predstavlja žene. Istraživačko pitanje nije šta rade žene predstavnice nego ko sve tvrdi i na koji način tvrdi da predstavlja žene (Childs and Krook, 2009). Ovakav zaokret nas pomera sa esencijalističkih portreta žena i muškaraca kao kritičnih aktera izbegavajući *a priori* očekivanje šta bi (u skladu sa svojim rodnim ulogama) trebalo da rade žene, a šta muškarci. Kritični akteri su oni koji pojedinačno ili kolektivno deluju kako bi doprineli kreiranju i usvajanju politika koje su naklonjenije ženama. U parlamentima kritični akteri mogu da budu pojedinci, poput narodnih poslanika, ili grupe, poput ženskih mreža, poslaničkih grupa ili političkih partija.

Primenjujući konstruktivistički pristup političkom predstavljanju žena, predstavljen u prvom poglavlju, u nastavku ovog poglavlja pokazujem kako je izgledao proces političkog predstavljanja žena u Narodnoj skupštini Republike Srbije od 2001. do 2020. godine, polazeći od do sada izdvojenih istraživačkih pitanja: šta narodne poslanice tvrde da su ključna pitanja od značaja za žene u Srbiji? Na koje načine se u skupštini dominantno govori o ženama, njihovim identitetima i interesima? Na koje načine se pozicioniraju narodne poslanice u Skupštini Srbije – kakve nam poruke šalju o sebi i nama? Konačno, ko sve govori o ženama, koje su njihove međusobne razlike i koje aktere možemo identifikovati kao kritične aktere koji tvrde da predstavljaju žene?

Kako se predstavnički procesi nikad ne odvijaju u vakuumu, pre analize predstavničkih tvrdnji korisno je obratiti pažnju na okruženje u kom se predstavljanje žena odvija. Na to kako će publika doživeti predstavnički performans utiču brojni faktori, poput sposobnosti ubedivanja i veštine predstavnika, ali i institucionalno okruženje i politička kultura i vrednosti u društvu.

Scena: institucionalni i kulturološki kontekst

U regionu Balkana Srbija ima najveći procenat žena u parlamentu, viši i od mnogih zemalja EU (Čičkarić, 2022: 304). U našoj javnosti, ali i akademskoj literaturi se pitanje političkog predstavljanja žena mahom posmatra iz ugla kvota i zastupljenosti žena u predstavničkim institucijama i pozicijama moći.

U Narodnoj skupštini se procenat narodnih poslanica postepeno povećavao, od 1,6% nakon izbora 1990. do 35,2% nakon izbora 2022. godine. Od 1990. do 2000. godine izborni uslovi u Srbiji su demotivisali učešće žena. Većinski izborni sistem na lokalnom i pokrajinskom nivou, koji je važio sve do izbora 2004. godine, nije davao ohrabrenja ni ženama da pokušaju da učestvuju na izborima, niti strankama da kandiduju veći broj žena. Iako se za izbore za narodne poslanike u Skupštini Srbije već nakon prvih višestranačkih izbora prešlo na proporcionalni izborni sistem, u patrijarhalnom, hijerarhijski ustrojenom društvu, u periodu rata, sankcija, ekonomske krize i porasta siromaštva, diskriminacija i isključivanje žena postali su sve veći na svim nivoima (Čičkarić, 2009). To je posebno uočljivo ako se uporedi sa periodom pre uvođenja višepartizma. Podaci pokazuju da je od 1974. do 1990. godine udeo žena u saveznoj i republičkim skupštinama bio između 15 i 20% (Markov, 2001: 33–35). Paradoksalno, nedemokratska jednopartijska predstavnička tela do 1990. godine imala su znatno više žena od onih demokratski izabраниh u ranom postsocijalističkom razdoblju. Iako ni tokom socijalizma žene nisu nužno imale značajan uticaj na politiku, od 1990. godine je bilo očigledno izrazito pogoršavanje uključenosti žena u predstavničke institucije.

Posle demokratskih promena 2000. godine, zahvaljujući pritiscima ženskih organizacija civilnog društva i žena u političkim partijama, procenat žena u parlamentu se povećao na oko 10% (10,8% na izborima 2000. godine i 12,4% posle izbora 2003. godine) (Pajvančić, 2011). Ovaj procenat se udvostručio nakon uvođenja rodni kvota za izborne liste, mere prema kojoj je na izbornoj listi moralo da se nađe minimum 30% kandidata manje zastupljenog pola. Međutim, kako su i dalje stranke mogle da odlučuju ko će od kandidata na izbornoj listi dobiti mandate, one su bile u poziciji da blokiraju ulazak većeg broja žena u parlament, zbog čega je u Skupštini bilo znatno manje žena (oko 20%) od njihovog procentualnog učešća na listi (30%).

Nakon izmena izbornih zakona iz 2011. godine, po kojima su mandati morali da se dodeljuju prema redosledu na listi, procenat izabranih žena konačno odgovara visini izborne kvote. Povećanjem rodne kvote na 40% pred izbore 2020. godine procenat žena u parlamentu se dodatno povećao. Ovakvi podaci pokazuju, s jedne strane, postepeni rast učešća žena u predstavničkim institucijama. S druge strane, međutim, pokazuju i da su institucionalni podsticaji jedini koji osiguravaju prisustvo žena (Lončar, 2020b). Učešće žena u parlamentu u poslednje dve decenije se povećava, ali konstantno prateći zakonski minimum i uz otpore političkih stranaka.

Političke stranke su ključni akteri političkog predstavljanja (Bjarnegård, 2013; Lang, Meier and Sauer, 2022). One su ključne ne samo za usvajanje kvota već i za njihovu implementaciju. Kako birači glasaju za izbornu listu u celini, partije imaju centralnu ulogu ne samo u selekciji kandidata i strukturi izborne liste, nego i u raspodeli mandata, što im omogućava veću kontrolu nad izabranim predstavnicima. Izabrani predstavnici utiču na donošenje odluka primarno kroz delovanje unutar svoje poslaničke grupe. Programi i pozicije stranke su ti koji u najvećoj meri oblikuju delovanje pojedinačnih poslanika.

Stepen partijske discipline može u značajnoj meri da oblikuje ponašanje narodnih poslanica u parlamentu i utiče na to kako će i da li predstavljati žene u skupštini (Verge and de la Fuente, 2014). Za razliku od većinskih izbornih sistema gde način glasanja može biti određen indikator pozicija pojedinačnih predstavnika, u proporcionalnim izbornim sistemima, poput onog u Srbiji gde postoji jaka partijska disciplina, teško je očekivati da će predstavnici biti u prilici da glasaju nezavisno od pozicija svoje stranke. To ne znači da pojedinci i pojedinke nemaju nikakvu mogućnost uticaja, ali je ona izvesnija u pokušaju uticaja na stranačke pozicije iza zatvorenih vrata ili u oblikovanju skupštinskih govora nego u samom glasanju ili podnošenju amandmana. U takvim slučajevima su i šanse za solidarnost među ženama i formiranje koalicija žena iz različitih političkih opcija znatno smanjene. Takode, u partijama sa niskim nivoom unutarpartijske demokratije, stepen uticaja žena u politici na procese donošenja zakona može da zavisi od njihove pozicije unutar stranke. Ranija istraživanja pokazuju da su u mnogim slučajevima žene imale mogućnost uticaja na zakonodavni proces tek kada su se našle na liderskim pozicijama (Dodson, 2006; Beckwith, 2007).

U Srbiji se žene retko nalaze na uticajnim funkcijama u političkim strankama, a imajući u vidu jaku stranačku disciplinu, proporcionalni izborni sistem sa zatvorenim i blokiranim listama i pravo obraćanja u parlamentu koje je rezervisano za poslaničke grupe, a ne pojedinačne poslanice, jasno je da su mogućnosti pojedinih poslanica da samostalno iznose tvrdnje znatno ograničene ciljevima, strategijama i ideološkim pozicijama političke partije ispred koje su izabrane. Bez sumnje, u parlamentu Srbije političke partije možemo pre smatrati subjektima predstavljanja nego narodne poslanike i poslanice.

Iako sve više govorimo o postideologijama kada analiziramo rad političkih partija, one su i dalje makar u načelnoj podeli između levice i desnice na vrednosnoj ravni bitne za to kako će političke partije razumeti pitanje rodne ravnopravnosti i položaja žena u društvu (Spasojević i Stojiljković, 2020). Tradicionalna podela na levo i desno načelno podrazumeva ekonomska pitanja i klasne rasepe, religijske podele i teritorijalne razlike (Spasojević, 2015). Početkom 1970-ih postaju vidljiviji i rasepi u odnosu prema postmaterijalističkim pitanjima poput ekologije i alternativnih životnih stilova (Inglehart and Norris, 2003). U tom smislu, kada govorimo o pozicioniranju na levisi obično podrazumevamo da se na ekonomskoj skali partije zalažu za interese radnika i siromašnijih slojeva društva, intervenciju države u ekonomiji i da se u vrednosnoj ravni zalažu za sekularne i kosmopolitske vrednosti. Desna ideološka orijentacija na ekonomskoj ravni se tradicionalno povezuje sa višim slojevima društva; manjom ulogom države u ekonomiji, dok se u vrednosnom pogledu više fokusira na očuvanje poretka i tradicije i primat daje naciji i/ili religiji. Dok je na ekonomskoj skali od druge polovine 20. veka došlo do sužavanja ideološkog prostora, kulturno-vrednosne podele postaju sve izraženije (Spasojević i Stojiljković, 2020: 17–20). Opšta pretpostavka je da se partije levice na kulturno-vrednosnoj skali mnogo više bave pitanjima koja su bitna ženama, u svoje delovanje uključuju rodnu perspektivu i razvijaju čvrste veze sa progresivnim ženskim pokretima (Norris and Lovenduski, 1995; Beckwith, 2004). I partije ekonomske levice su tradicionalno mnogo otvorenije za uključivanje žena na svoje izborne liste i biranje žena na pozicije moći od partija ekonomske desnice (Caul, 2001). Međutim, partije levice nastale na postmaterijalističkim vrednostima, poput zelenih partija, tradicionalno više pažnje posvećuju položaju žena nego klasične partije na ekonomskoj levisi, poput socijalističkih partija (Erzeel and Celis, 2016: 578).

S druge strane, odbrana tradicionalnih ženskih uloga se povezuje sa političkim konzervativizmom. Istraživanja pokazuju da partije desnice na kulturno-vrednosnoj skali tradicionalno kandiduju manje žena i češće zagovaraju nefeminističke i antifeminističke perspektive (Wängnerud, 2000). Iako žene na desnici mogu imati umerenije stavove od muškaraca u svojim partijama, one češće pokazuju visoke nivoe seksizma i manje su sklone da podržavaju politike poput jednakih plata nego žene na levisi (Cassese, Barnes and Branton, 2015). Međutim, čini se da partije i organizacije civilnog društva desno od centra sve više sustižu partije levice u smislu da sve više uključuju žene i da njihov uticaj prevazilazi simbolički značaj (Celis and Erzeel, 2015; Childs and Webb, 2012; Schreiber, 2008; Celis and Childs, 2012). Ove partije sve više aktivno učestvuju u raspravama i reformama koje se direktno tiču žena kako bi proširile uticaj i privukle žensko biračko telo (O'Brien, 2018; Xydias, 2013). Očigledno je da partije levice više nemaju monopol nad političkim predstavljanjem žena.

Na osnovu postojećih istraživanja može se izvući zaključak o uticaju ideologije makar u smislu očekivanja da se konzervativnije partije više fokusiraju na socijalna pitanja koja pogađaju žene nego na feminističke zahteve (Swers, 2002) i da će se teže opredeljivati za uvođenje rodnih kvota nego partije levice (O'Brien, 2018). Istraživanja pokazuju da su stranke desnice sklonije adresiranju pitanja koja se tiču tradicionalnih ženskih uloga poput majčinstva, međusobnog dopunjavanja i međuzavisnosti polova i pitanja jednakih šansi (Xydias, 2013). Feministkinje koje najčešće dolaze iz partija levice sklonije su verovanju da je diskriminacija žena strukturno pitanje i da je oblikovana procesima institucionalnih i strukturalnih nejednakosti, a ne pojedinačnih akcija ili okolnosti kako se može čuti u konzervativnim krugovima (Schreiber, 2008).

Pored toga, na mogućnosti za formulisanje predstavničkih tvrdnji o ženama utiču u rasprostranjena shvatanja o ženama u društvu. Društvene, ekonomske i kulturne norme utiču kako na prihvaćenost tako i na artikulisanje zahteva za adresiranje određenih tema (Celis, 2008). Tradicionalna shvatanja rodnih odnosa i patrijarhalni sistem vrednosti i dalje su dominantni u Srbiji. Iako je Jugoslavija sve do raspada 1990-ih održavala visok nivo obrazovanja, zaposlenosti i političke participacije žena, od 1990-ih dolazi do ponovne tradicionalizacije društva i jačanja konzervativnih vrednosti. Dominantan društveni stav tokom 1990-ih bio je da „žene treba da se društveno angažuju tako što će se baviti zdravstvenim, obrazovnim i humanitarnim radom, a ne angažovanjem u politici i osvajanjem liderskih

pozicija u rukovođenju i odlučivanju” (Čičkarić, 2016: 97–98). Nakon demokratskih promena 2000. godine ova kultura se postepeno menja i pod pritiskom civilnog društva (i malobrojnih žena u političkim strankama) počinje postepeno ponovo uključivanje žena u politiku, iako vrednosni okvir i dalje ostaje dominantno patrijarhalan i tradicionalan, a politička kultura paternalistička i podanička. Takva politička kultura povlači za sobom i „duh pasivnosti i očekivanje da će sve probleme da reše država i vođa, a ne samoorganizovani građani koji su na dnu piramide moći” (Stojiljković, 2016: 92). Paternalizam u politici i podanička politička kultura utiču na političku participaciju žena koje pokazuju veće nepoverenje u političke institucije, manje ambicije i samopouzdanja za političko angažovanje od muškaraca, a u političkim partijama i dalje imaju znatno manje uticaja od muškaraca i marginalizovanu ulogu u procesima kreiranja izbornih lista i izbornih kampanja (Čičkarić, 2016: 105). Pored ovih kulturoloških faktora, ne treba zanemariti ni socio-ekonomske faktore (Tremblay, 2008). Žene u teškoj ekonomskoj situaciji će se teže odlučiti na politički angažman i aktivno delovanje u skupštini čak i kada su izabrane na funkciju.

Možemo zaključiti da su u Srbiji rodne kvote osigurale konstantan rast prisustva žena u predstavničkim institucijama, ali su za političku participaciju žena presudni partijska kontrola, otpor unutar stranaka ka uključivanju žena i zatvorena vrata ka visokim stranačkim funkcijama. Stranke su ključni akteri koji određuju ne samo koje žene će se naći na listama, odnosno u parlamentu, nego i kada će i koje među njima i o čemu govoriti. Ti mehanizmi su nekada bili eksplicitni sa blanko ostavkama², ali su stranke i dalje zadržale mogućnosti disciplinovanja poslanika i poslanica. Patrijarhalna kultura, autoritarno društvo, sve veće urušavanje demokratije takođe ne idu naruku predstavnicama koje bi možda želele da zagovaraju progresivne feminističke politike. Umesto toga, okruženje podstiče iznošenje konzervativnih tvrdnji o ženama.

² Blanko ostavke su mehanizam koji je funkcionisao do odluke Ustavnog suda 2010. godine, kojom su blanko ostavke proglašene neustavnim, odnosno do posledičnog usvajanja izmena Zakona o izboru narodnih poslanika i Zakona o lokalnim izborima 2011. godine. Svaka politička stranka je do tada legalno mogla da traži narodnim poslanicima i odbornicima svoje stranke da na početku mandata potpišu ostavke bez unetog datuma. U pitanju je bio ugovor kojim se predviđalo pravo podnosioca izborne liste da u ime poslanika, odnosno odbornika, podnese ostavku na funkciju. Time se institucionalno garantovala i učvršćivala partijska disciplina.

Kreiranje identiteta i interesa u parlamentu Srbije: predstavničke tvrdnje o ženama

Identitet možemo definisati kao priču o tome ko smo, odakle dolazimo i čemu težimo. Priče o sebi pričamo sami na osnovu životnih iskustava, ali i na osnovu toga kako nas drugi vide i koje priče pričaju o nama. Mediji imaju bitnu ulogu u kreiranju i prenošenju ovih priča. Preko njih, između ostalog, slušamo i priče iz parlamenta o tome ko čini narod, sa kojim se problemima društvo suočava i kako bi trebalo da ih rešavamo. Sa skupštinske govornice čujemo i narative o različitim grupama poput žena ili manjina. Mnoge grupe se uopšte ne pominju, što se može pročitati kao poruka o njihovom simboličkom nepripadanju i beznačajnosti. Mnoge priče se menjaju sa promenom društvenih okolnosti ili političkih prilika. Tokom 1990-ih žene su bile isključene iz politike; bile su nevidljive kako fizički, jer je skupštinski prostor bio rezervisan za muškarce, tako i u javnim politikama i zakonima jer se ženske perspektive i zahtevi nisu mogli čuti. Od 2001. godine žene se sve više uključuju u politiku. Ipak, i danas, kada imamo skoro 40% žena u parlamentu, priča o ženama ostaje nepromenjena. Sa skupštinske govornice nam poručuju da je žena u Srbiji pre svega majka koja brine o deci i porodici i sve više uspešno balansira karijeru i kućne poslove. Žene su ranjive i osetljive i gotovo svaka je bar jednom bila žrtva nasilja, najčešće porodičnog. Ova priča se postavlja kao norma koja se podjednako odnosi na sve žene i u koju bi sve žene trebalo da se uklape. Žene koje se ne uklapaju su najčešće nevidljive i nepriznate.

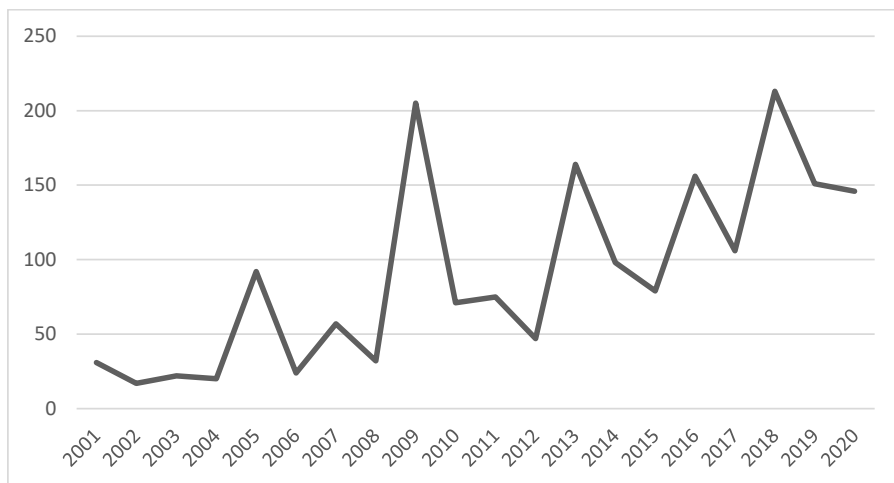
Pre nego što pređemo na detaljniju analizu ovih diskursa, korisno je da se osvrnemo na neke opšte nalaze analize govora narodnih poslanica sa plenarnih sednica Narodne skupštine od 2001. do 2020. godine.

Šta kažu brojevi?

Analiza govora narodnih poslanica pokazuje da se od 2001. do 2020. godine postepeno povećavao broj govora u kojima su žene ciljna grupa kojoj se političarke obraćaju. Broj govora se povećavao sa povećanjem broja narodnih poslanica u parlamentu, odnosno nakon uvođenja i osnaživanja rodni kvota. Nalazi pokazuju da se može povući paralela između povećanja broja žena u parlamentu, s jedne strane, i broja govora u kojima se poslanice osvrću na ženska iskustva i probleme. To, međutim, ne znači auto-

matski i veći broj feminističkih glasova i predloga u skupštini, razmatranje rodne dimenzije svih predloga zakona, niti veći broj zahteva za usvajanjem zakona kojima bi se eliminisala rodno zasnovana diskriminacija (Trimble, 1997).

Grafikon 1. *Broj govora u kojima poslanice govore o ženama*

Iako se postepeno povećavao broj govora u kojima su narodne poslanice govorile o ženskim iskustvima i problemima, one se nisu uvek pozicionirale kao političke predstavnice žena već su uglavnom o ženama i u njihovo ime govorile u politički relevantnim trenucima (Piscopo, 2011). Narodne poslanice učestvuju u svim skupštinskim raspravama i aktivnostima, ali o ženama i u ime žena govore najčešće tokom rasprava o predlozima zakona koji se direktno tiču žena i koje smatraju bitnim za žene. Diskurs narodnih poslanica u parlamentu oblikuje razumevanje identiteta i interesa žena. Taj diskurs se očitava u nekoliko ključnih aktivnosti koje predstavni- ce vrše: 1) govore o tome ko su žene u Srbiji i kakvo je stanje ženskih prava, 2) nude dijagnozu događaja i problema koji zahtevaju rešavanje i 3) formulišu predloge rešenja artikulisanih problema.

U ukupnom broju govora narodnih poslanica, žene se kao objekti predstavljanja pominju u vrlo malom procentu. Na primer, 2008. godine narodne poslanice su održale ukupno 1.312 govora, od kojih su se samo 32 odnosila na govore o ženama i u ime žena. Od 1.231 govora 2007. godine samo 57 govora smo mogli oceniti kao predstavljanje žena. Iako bismo

mogli da tvrdimo da gotovo svi društveni problemi na specifične načine pogađaju žene, narodne poslanice su temama na dnevnom redu Skupštine prilazile iz rodne ili ženske perspektive najčešće tokom rasprava o predlozima zakona koji se eksplicitno bave položajem i pravima žena, poput Predloga Porodičnog zakona, Predloga Zakona o ravnopravnosti polova, Predloga Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, Predloga zakona o usvajanju Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i porodičnom nasilju (Istanbulska konvencija) i izbornih zakona u trenucima regulisanja rodni kvota.

Među političkim partijama u parlamentu postoje značajne razlike u pogledu toga koliko vremena njihove predstavnice posvećuju ženskim temama ili perspektivama. U periodu do 2012. godine Srpska radikalna stranka (SRS) je ubedljivo najviše pominjala žene u svojim govorima. U devetom sazivu su narodne poslanice iz redova opozicije, Demokratske stranke (DS) i Demokratske stranke Srbije (DSS), bile glasnije u odnosu na ostale poslanice, da bi već od 2014. godine Srpska napredna stranka (SNS), kao vladajuća stranka, preuzela dominantnu poziciju u političkom predstavljanju žena (Tabela 1)³. Ovaj nalaz se delom može razumeti kroz prizmu izborne snage u parlamentu. Najviše govora imaju narodne poslanice iz najbrojnijih stranaka, koje i imaju na raspolaganju najviše vremena za diskusiju. Posledica toga je da su poruke koje parlament šalje ženama i o ženama oblikovane prvenstveno diskursom predstavnica SRS, a potom iz nje proizašle SNS. Iako većina ovih govora, pogotovo govori SRS, nisu pokušaji zastupanja žena već pominjanje žena često i u mizoginom kontekstu, oni se mogu tretirati kao političko predstavljanje žena jer na simboličkom nivou šalju snažne poruke o tome kako vide žene, njihovo uloge i mesto u društvu.

³ Radi preglednosti, tabela 1 uključuje podatke samo o političkim strankama koje su u datom sazivu imale 10 ili više govora u kojima se pominju žene. Prazno polje u tabeli ili izostavljanje naziva političke stranke ne znače nužno 0 govora, već manje od 10.

Tabela 1. Broj govora narodnih poslanica o ženama prema političkim strankama i sazivima

Politička stranka	Saziv Narodne skupštine Republike Srbije									
	V (2001-2004)	VI (2004-2007)	VII (2007-2008)	VIII (2008-2012)	IX (2012-2014)	X (2014-2016)	XI (2016-2020)			
DS	15	37		26	40	59	75			
DSS				62	40					
Dveri							27			
G17+		24		28	20					
LDP			10		15					
LSV							19			
Narodna							18			
NS				49	12	18				
PS							17			
SD	22									
SNS				38	27	79	301			
SPS					13	20	53			
SRS	26	55	22	146			87			
SVM					10					

Narodne poslanice iz gotovo svih stranaka su najviše govorile o pravima trudnica i porodilja, nasilju prema ženama i rodnim kvotama. Međutim, kada se pogleda sadržaj govora narodnih poslanica SNS, situacija je znatno drugačija. Narodne poslanice SNS su preuzele dominantnu poziciju u evociranju prava i položaja žena od 2014. godine, a naročito u 11. sazivu (2016–2020). Trećina njihovih govora u 11. sazivu je referisanje na žene u kontekstu pohvala vladajućoj većini, pre svega predsedniku države, nabrojanje postignutih rezultata i istovremeno kritika opozicije i, u manjoj meri, nezavisnih institucija. U tom smislu, žene jesu grupa o kojoj se govori, ali ne govore u njihovo ime. Cilj ovih govora nije unapređenje prava žena, niti poboljšanje njihovog položaja već povećanje uticaja i imidža vladajuće stranke.

Imajući u vidu snažnu partijsku disciplinu ne iznenađuje nalaz da među narodnim poslanicama iz istih političkih partija nema značajnijih razlika u načinu na koji su predstavljale žene. Kada u analizu uključimo i govore njihovih muških kolega, narodnih poslanika, vidimo da su bili gotovo jednako aktivni kada su na dnevnom redu bile teme bitne za žene i da im je diskurs najčešće bio usklađen sa diskursom narodnih poslanica iz njihovih poslaničkih grupa.

Slike iz parlamenta: žena kao stub porodice

U svojim govorima narodne poslanice ponekad direktno govore o ženama i njihovim društvenim ulogama. U Skupštini Srbije su tokom analiziranih 20 godina u diskursu o ženama dominirali tradicionalni okvir i porodične vrednosti. Žene su predstavljene kao majke, stubovi porodice koji brinu o kući i deci, dok muškarci zarađuju i izdržavaju porodicu. Utisak na osnovu najglasnijih narodnih poslanica je da su žene u Srbiji ranjive i osetljive, jedne od najvećih žrtava ratova tokom 1990-ih, ali uvek spremne da brane svoju zemlju i šalju sinove u vojsku. Ove vrednosti su najviše promovisale poslanice SRS, a potom od 2010. godine u nešto manjoj meri i SNS. Ostale političke stranke su znatno manje iznosile eksplicitne tvrdnje o karakteristikama i ulogama žene, što je doprinelo još većoj ubedljivosti gorepredstavljene slike.

Tradicionalne uloge i porodične vrednosti su dominantno promovisale narodne poslanice SRS do 2010. godine, a narednih deset godina pojedine predstavnice SNS. Pored njihovih tvrdnji, u jednom kraćem periodu tokom osmog skupštinskog saziva (2008–2012) i narodne poslanice Nove

Srbije (NS) imale su bitnu ulogu u promociji tradicionalnih i patrijarhalnih vrednosti.

Narodne poslanice SRS podrazumevaju da su kućni poslovi i briga o deci isključivo ženski poslovi. Žene su domaćice koje čiste, peglaju, kuva ju i prave zimmicu, najčešće noću kada je struja jeftinija. Ove političarke nam sugerišu da žene jesu, ali i da treba da budu dame i smerne supruge koje ne pričaju o privatnim stvarima i ne razumeju se u muške teme, poput vojske ili politike (SRS, 11.06.2001, 22.11.2005). Njihov glavni cilj je očuvanje tradicionalne srpske porodice:

Da je Bog hteo da mi rodno budemo potpuno isti on bi nas drugačije skrojio, ali da nas je tako skrojio, da smo svi isti, više uopšte ne bi bilo ljudi na ovoj planeti. Prema tome, on nas je rodno opredelio da budemo različiti i sama ta različitost čini nas kompletnim. Što se zakona tiče i Ustava, oni su ti koji treba da štite našu ravnopravnost i koliko sam upoznata sa najnovijom Poveljom o ljudskim pravima i sa Ustavom Republike Srbije, mi jesmo ravnopravni. Kaže neko – malo je žena vlasnika nepokretnosti. Znae, to je malo posledica verovatno i našeg običajnog prava. Pred zakonom smo svi isti, recimo Zakonom o nasleđivanju, i niko ne može da mi oduzme pravo da se prihvatim nasleđa, ali kada dodem na sud, kada se razmatra zaostavština, ako imam brata kažem – odričem se svog dela nasleđa u korist svog brata, jer je tako to vazda kod nas u Srbiji bilo. Nisam zbog toga neravnopravna. Naprotiv, pozvana sam da se toga prihvatim, potpuno sam ravnopravna sa svojim bratom, ali smatram, makar i nemala, da je to ono što njemu od oca treba da ostane (narodna poslanica SRS, 29.05.2003).

Ovde u parlamentu, kada je u pitanju SRS, ima dosta žena, visokoobrazovanih žena, majki i domaćica u pravom smislu, sa punim špajzom zimmice već sada u junu mesecu (narodna poslanica SRS, 27.06.2007).

Narodne poslanice SNS nastavljaju sličan diskurs. SNS je stranka koja nastaje odvajanjem od SRS krajem 2008. i koja se od 2012. godine postepeno učvrstila na vlasti kao stranka koja kontroliše sve institucije i nivoe vlasti, čime njene poruke dodatno dobijaju na značaju. Iz ove stranke tokom godina dolaze različite poruke ženama i stranka u javnosti pokušava da se predstavi kao ključna u promociji rodne ravnopravnosti. Ipak, poruke o ženama kao stubovima tradicionalne porodice, koje su istovremeno i uspešne poslovne žene, konstantno su prisutne i mahom dolaze od političarki koje su u SNS prešle iz SRS, poput Jorgovanke Tabaković ili Maje Gojković. Dok karijera i ekonomska pozicija žene nije u fokusu SRS, diskurs SNS se pomera sa isključivog bavljenja privatnim ulogama žena ka balansiranju između porodičnih i poslovnih obaveza. Iako su porodične

obaveze rezervisane za ženu, narodne poslanice ove stranke u javnoj sferi vide žene na svim funkcijama i u svim poslovima:

Kao ekonomista i kao žena koja ume da skuva ajvar i da spremi ručak, ali joj to ne smeta da bude i dobar ekonomista, i u tom smislu branim sve one žene koje su inženjeri, ministri, poslanici ili rade bilo koji posao (narodna poslanica SNS, 01.07.2010).

Znate, svaka kuća u kojoj prava žena... ume da stvori od kuće prijatno mesto gde se rado dolazi, ta kuća je puna, u nju deca dolaze i rado uče od primera roditelja kako se treba ponašati (narodna poslanica SNS, 24.05.2011).

Borimo se za rodnu ravnopravnost polova, muškarca i žene, i u toj borbi trebamo da zapamtimo da ne smemo da izgubimo najlepše osobine koje krase jednu ženu, a to je da bude i ostane nežniji pol, a isto tako da muškarci budu i ostanu džentlmeni (narodna poslanica SNS, 13.12.2016).

Žena je stub porodice, žena je stub društva, žena je neko ko upravo u tim poljoprivrednim domaćinstvima nosi ogroman deo tereta, ogroman deo truda na svojim plećima. To su žene koju su vrlo vredne, vrlo inteligentne, vrlo sposobne i nekada je zaista samo mali vetar u leda potreban da tim ženama pomognemo i da svi zajedno unapredimo našu ruralnu sredinu (narodna poslanica SNS, 26.10.2020).

Iz istih stranaka stiže i poruka da su žene među najvećim žrtvama ratova i oružanih sukoba 1990-ih. Narativ o viktimizaciji je ključni okvir za interpretaciju događaja iz 1990-ih, a uloga Srbije se svodi na samoodbranu. Naglašava se nacionalni identitet žena, njihov patriotizam i voljna žrtva da svoje muževe i sinove pošalju u vojsku radi odbrane zemlje. O ženama u kontekstu rata se ne govori iz perspektive moralnih standarda ili pitanja nevinosti već iz ugla vlasništva i službe državi i muškarcima:

Najčasnije za svakog Srbina, za svaku srpsku sestru, majku je da isprati srpskog vojnika, i da mu poželi sve najbolje u odbrani svakog pedlja srpske zemlje. Mi smo to radili i na to smo bili ponosni (narodna poslanica SRS, 25.06.2003).

Tamo je dve trećine žena sa crnim maramama. Mnogo ih je koji kažu da ne znaju ni gde su im sinovi, ni gde su im muževi, očevi. Rekli su mi da vam kažem da se vi što ste uspešno pronalazili hladnjače potrudite da pronadete te naše Srbe za koje se ne zna da li su živi, da li nisu živi (narodna poslanica SRS, 12.09.2006).

Samo korišćenje rodni odrednica u kontekstu oružanih sukoba sugeriše da su muškarci kao takvi zaduženi za odbranu nevinih i osetljivih žena i dece. Za razliku od termina vojnici i civili, upotrebom rodni odrednica u ovom kontekstu se dodatno esencijalizuju rodne uloge (Carpenter, 2006).

Narodne poslanice SRS i SNS dele i stav da su muškarci ti koji su odgovorni za finansijsko blagostanje porodice, dok su žene primarno ranjive i osetljive. Uprkos zalaganju za ravnopravnost polova, i u govorima narodnih poslanica SNS prevladavaju stereotipi da je delatnička moć u rukama muškaraca:

Tim parama njihove porodice i oni ne mogu da egzistiraju, jer ne može da razmišlja da li će sutra da ostavi ženi 300 ili 500 dinara za ručak i da vodi politiku i da rukovodi milijardama dinara koje mu stoje na raspolaganju (narodna poslanica SRS, 07.04.2004).

Otpušten, nezadovoljni radnik, kome ne radi žena, koji nema para da plati deci školarinu i koji ne može da leči bolesne i stare roditelje (narodna poslanica SNS, 23.06.2010).

Veliki broj narodnih poslanica iz različitih političkih stranaka sa celog ideološkog spektra deli stav da su žene ranjive i da spadaju u „posebno osetljive” i „ugrožene” kategorije. Pojedine političarke time žele da ukažu na strukturnu diskriminaciju žena koja zahteva posebnu brigu i mere afirmativne akcije, dok druge sugerišu da su žene biološki slabiji pol u odnosu na muškarce, zbog čega im je potrebna zaštita. Bez obzira na ciljeve, insistiranje na ranjivosti žena i njihovo automatsko svrstavanje u osetljive grupe stavlja žene kao takve u inherentnu poziciju slabosti i zavisnosti i guši ženski aktivizam slanjem poruka o njihovoj nemoći (DiQuinzio and Meagher, 2005):

Najranjivije grupe građana i dalje su ekstremno siromašni, deca, žene, osobe sa invaliditetom, pripadnici nacionalnih manjina, osobe lišene slobode, izbegli i raseljeni i LGBT populacija (narodna poslanica SNS, 04.06.2014).

Ja moram stalno da budem ovde i nisam baš neosetljiva na uvrede i na viku, a i žensko sam, da se razumemo, valjda se to vidi (narodna poslanica SNS, 06.12.2016).

Političke predstavnice u Srbiji vide ranjivost kao stabilno stanje: neke grupe su ranjive, dok druge nisu i šanse da se to promeni su male. Oni koji su ranjivi se posledično tretiraju kao pasivni objekti koji ne mogu sami da promene sopstvenu situaciju ili da samostalno deluju. Insistiranjem na tome da su samo određene grupe ranjive negira se da svako potencijalno može da bude žrtva, briše se značaj konkretne situacije i proživljenog iskustva i eliminiše pitanje odgovornosti za kreiranje ranjivosti. Podrazumevanje ženske ranjivosti zamagljuje procese njenog kreiranja kroz nejednake

rodne odnose moći: kada se ranjivost automatski pripisuje ženama gubi se iz vida da se ranjivost kreira neravnopravnim strukturama i diskriminacijom.

Retki su govori tokom analiziranih dvadeset godina u kojima narodne poslanice zauzimaju feminističke pozicije. Oni češće dolaze iz političkih partija levice ili levog centra (pre svega DS, a potom Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSV) i eventualno G17+), ali se povremeno čuju i u partijama poput SNS, NS i Jedinственe Srbije (JS). U ovim govorima se preispituju ustaljene rodne uloge i slabost žena u odnosu na muškarce:

To radite tako što očigledno ne razumete srž borbe za ženska prava, pošto kolegice u ovoj skupštini nazivate majkama ili budućim majkama. Mada je to vama neverovatno, neka žena ne mora da bude majka, možda ne može, možda ne želi, i to je suština borbe za ženska prava. Žena nije majka, tako da nemojte govoriti o ženskim pravima dok to ne shvatite. To je izbor, i to je osnovno žensko pravo, pravo na izbor (narodna poslanica LSV, 11.10.2007).

Ne znam ko je i kada napravio podelu na slabiji i jači pol. Ne vidim smisao, niti značenje te sintagme. Ne vidim smisao podele na muške i ženske poslove, jer danas u svakodnevnom životu možemo videti žene koje obavljaju tzv. muške poslove sasvim dobro kao i muškarci i ne verujem da bi priroda dozvolila nekom slabijem polu da može, da ima mogućnost da iznedri novi život. Ta slabost se ogleda u tome što smo mi, baš ponešeni tim tvrdnjama, koje su godinama i decenijama unazad non-stop proklamovane da su žene slabiji pol, počele i same da verujemo u to (narodna poslanica SNS, 28.03.2013).

Protiv sam u udžbenicima inferiorne uloge žena. Zašto se to ne promeni? Zašto u udžbenicima za prvi razred osnovne škole na svakoj trećoj ili četvrtoj strani vidimo ženu kao medicinsku sestru ili ženu kao majku ili baku koja kuva neki ručak? (narodna poslanica NS, 17.10.2013).

Postoji veliki broj žena koje rade u oblastima građevinske industrije. To su inženjerke, to su inspektorke, to su projektantkinje, koje su doživele porugu od predsednika Republike Srbije koji obilazi početak izgradnje fabrike kod Kraljeva i koji investitoru, odnosno direktoru te buduće fabrike govori: „Gospodine Turčine, vi ste dovedeni ovde da posebno brinete o našim ženama. Ja vas molim, 'vi ste dovedeni ovde', saslušajte me pažljivo, 'da posebno vodite računa o našim ženama'”. Ja ne znam šta vama nije jasno. Nema šta neko da bude doveden da vodi računa o ženama (narodna poslanica DS, 24.10.2018).

Pored ovih direktnih tvrdnji, predstavnice mnogo češće o ženama govore indirektno izborom tema kojima će se baviti ili grupa žena koje će zastupati. Žene ne čine homogenu grupu. Pored rodnog, one imaju i brojne druge identitete i životna iskustva: između ostalog, mogu da budu majke,

trudnice, mogu da budu lezbejke ili transrodne osobe, žene sa invaliditetom, iz sela ili grada, žene iz etnički većinske ili iz manjinskih zajednica, žene izbeglice, domaćice ili zaposlene žene, preduzetnice, siromašne ili ne... Kombinacije ovih različitih identifikacija i životnih iskustava utiču na to da žene među sobom različito vide svoje mesto u društvu, svoje potrebe i interese. Kada odluče da govore o ženama u parlamentu, narodne poslanice donose i odluku o kojim ženama će govoriti. One time daju vidljivost određenim problemima, odnosno određenim grupama žena, istovremeno im dajući i legitimitet. Isticanjem određenih grupa žena sugerišu publici koje su to žene čiji su interesi važni u društvu i koje identifikacije ili iskustva se u društvu priznaju.

U svojim govorima tokom analiziranih 20 godina, bez razlike, narodne poslanice su dominantno govorile u ime trudnica i porodilja na prvom mestu, a potom u ime žena žrtava nasilja. Već izborom grupa u čije ime govore narodne poslanice publici šalju poruku o tome ko su žene u Srbiji i koje su njihove najvažnije uloge. Poruka iz Skupštine je jasna: žena je pre svega majka i njen najvažniji interes je stvaranje povoljnih uslova za radanje i brigu o detetu. Pretpostavlja se da sve žene imaju iste ciljeve i uloge i da je majčinstvo vrednost koju sve žene dele na univerzalnom nivou. Ovim se istovremeno ignorišu drugi problemi, interesi i potrebe različitih žena, kao i životni uslovi, identiteti i potrebe svih drugih žena kojima ova pitanja nisu relevantna.

Pored toga, rašireno nasilje prema ženama, a pre svega porodično nasilje, svrstalo je žrtve nasilja među prioritarnu grupu predstavljenih žena. Posle majki i trudnica, žrtve nasilja su druga najvidljivija grupa žena u parlamentu. Istraživanja pokazuju da je dve trećine žena u Srbiji pretrpelo neki oblik nasilja (OEBS, 2019). Najučestalije je nasilje od strane intimnog partnera (Ignjatović, 2014), a nasilje pogađa sve žene bez obzira na uzrast, visinu primanja ili prebivalište (OEBS, 2019).

Sve ostale grupe žena su zajedno pomenute mnogo manje nego svaka od ove dve grupe pojedinačno. Preduzetnice i njihova prava su povremeno pominjane od 2011. godine velikim delom u kontekstu prava za vreme trudnoće i porodiljskog odsustva, a drugim delom u kontekstu zahteva državi za podrškom preduzetničkim inicijativama žena, a posebno podrškom ženskom preduzetništvu na selu.

Povremene debate o dužini radnog veka za žene su implicitno učinile vidljivim starije žene pred penzijom. Žene sa invaliditetom su pomenute tek 9 puta i to ne u govorima u kojima su se poslanice bavile njihovim

specifičnim problemima već u usputnom pominjanju koje nije bilo ni informativno u smislu stanja njihovih prava ili dijagnoze problema, niti su u njima formulisale predloge rešenja nekih njihovih problema. Naprotiv, ove žene su pomenute usputno tek u jednoj rečenici, poput one da „invalidnost donosi posebne teškoće za žene, decu, starije i izbeglice” (narodna poslanica DS, 02.04.2013). Na sličan način su pomenute i žene iz manjinskih zajednica, ukupno 6 puta za 20 godina plenarnih sednica. Ostali identiteti žena su bili nevidljivi na plenarnim sednicama.

Nakon ovih nalaza ne iznenađuje podatak da narodne poslanice iz svih političkih stranaka podjednako kao ključne interese žena vide unapređenje položaja trudnica i porodilja i sprečavanje nasilja prema ženama, što detaljnije razmatramo u nastavku poglavlja.

U službi nacije: prava trudnica i porodilja

Kada govore o trudnicama i porodiljama, a ovi govori čine najveći broj govora o ženama, zanimljive su ideološke pozicije sa kojih poslanice govore. U najvećem broju slučajeva narodne poslanice zahtevaju podršku države ženama za vreme trudnočkog i porodiljskog odsustva i bolovanja radi brige i nege o deci zabrinute za demografsku sliku Srbije. Bolji uslovi za trudnice i porodilje i veća finansijska podrška njima su značajni iz perspektive države kako bi se doprinelo porastu nataliteta i ciljevima populacione politike. U mnogim govorima se ne navodi, niti se iz njih može zaključiti čime su narodne poslanice motivisane kada se zalažu za poboljšanje položaja trudnica i porodilja, ali tamo gde je to eksplicitno navedeno vidimo da je briga o natalitetu ključni argument u 81,7% govora. Ovo je jedno konzervativno razumevanje ženskih prava i interesa. Ženama se ne pomaže zarad ostvarivanja njihovih ličnih ciljeva ili dostizanja ravnopravnosti u odnosu na muškarce, već se one razumeju kao sredstvo rađanja. Ovakve tvrdnje su posebno karakteristične za stranke koje se na kulturno-vrednosnoj skali tokom analiziranog perioda kreću u desnom ideološkom polju: SRS, SNS, SPS, DSS, SVM, a u manjoj meri i PUPS i NS. Njihovo viđenje uloge i položaja žena svedoči o tome da stranačka ideologija ima znatno veći uticaj na političko predstavljanje žena od procentualne zastupljenosti žena u parlamentu, rodnih razlika predstavnika ili iskustva diskriminacije:

Molim vas, nismo smeli u ovoj situaciji, kada vlada bela kuga u zemlji, umesto da utvrdimo kao nacionalni interes broj dva borbu protiv bele kuge, da majkama one-

mogućimo da duže ostanu uz treće dete, jer znamo šta znači vođenje pravilne populacione politike (narodna poslanica SRS, 03.12.2001).

Kada je premijer Dačić u svom ekspezu rekao da će se ova vlada pozabaviti demografskom politikom i demografskom obnovom Srbije, DSS se zaista obradovala, ali onda su usledile mere da se ne ukida PDV na bebi opremu, nego će se vratiti u nekom periodu, pa žene samo treba da nabave džakove da skupljaju svoje listiće od računa, i to će im se nekada vratiti, ako ne i pre (narodna poslanica DSS, 28.03.2013).

Pitanje populacione politike prvi ispod tepiha izvadilo je upravo naš predsednik Aleksandar Vučić, prepoznajući pitanje populacione politike, kao jedno od nacionalnih pitanja i kao jedno od strateški važnih pitanja. Moram da naglasim da je u zadnje dve godine i te kako mnogo učinjeno po tom pitanju, prvi put žene koje su poljoprivrednice imaju pravo na ostvarivanje prava na porodiljsko bolovanje, kao i ukupan obim žena koje mogu da koriste ovo pravo je povećan (narodna poslanica SNS, 03.10.2019).

SRS, stranka koja je u vrednosnom smislu stranka krajnje desnice, dodatno promovise patrijarhalne porodične obrasce podrazumevajući da je briga o deci odgovornost majke. Kako je ova stranka u periodu od 2003. do 2012. godine zauzimala trećinu poslaničkih mesta, a njene narodne poslanice su se najglasnije obraćale ženama, jasno je da su poruke koje su dolazile iz Skupštine dominantno bile oblikovane diskursom SRS:

Ne sme se smetnuti sa uma da su dobrim delom majke vlasnice radnji kao što su pekare, samostalne trgovinske radnje, prehrambene ili neke druge, u kojima je priroda posla takva da podrazumeva težak fizički rad i te majke sigurno nemaju kućne pomoćnice i dadilje koje će umesto njih čuvati njihovu decu i raditi kućne poslove. Mali je broj žena u Srbiji koje na takav način mogu da organizuju svoj život (narodna poslanica SRS, 13.07.2011).

O individualnim ženskim pravima se govori u tek 18,3% govora i to pre svega DS, koja taj stav kroz različite skupštinske sazive konzistentno zastupa:

Tu se daje pravo roditeljima, odnosno ocu, da se o detetu brine, a što istovremeno znači da daje pravo ženi da odluči, ukoliko smatra da je u mogućnosti ili da je to za njenu porodicu prosto bolja varijanta, da se nakon tri meseca porodiljskog odsustva ona vrati na posao, a otac brine o detetu. Kroz ove odredbe koje tretiraju problem zaposlene žene postoji samo nagoveštaj da smo ipak, svidalo se to nekima ili ne, na pragu jedne nove demokratske Srbije (narodna poslanica DS, 28.11.2001).

Zato bih odmah odgovorila na tvrdnju Vlade u obrazloženju odbijanja mog amandmana da se problem nataliteta ne može rešavati na način kako sam predložila u tom amandmanu. Naprotiv, amandmanom uopšte ne želim da natalitet poboljšavamo, a

vezivanje za treće dete, kao u Predlogu zakona, ukazuje da je rešenje upravo motivirano povećanjem nataliteta. To je moj odgovor. Inače, mi smo se već u nekim ranijim zakonima, kako sam shvatila, izborili za pojam roditeljstva, a ne materinstva, za istu pojavu. Prema tome, to je razlog da se naslov izmeni. Istovremeno, mislim da ovakav član diskriminiše decu po redu rođenja, što takođe smatram da je nedozvoljeno. Formulacija „žena koja je rodila treće dete”, kako predviđa Predlog zakona, po meni još više produbljuje podelu porodičnih obaveza između roditelja na muške i ženske (narodna poslanica DS, 26.03. 2003).

Dakle, bilo bi dobro da se u javnom jeziku, u raspravama, uzdržimo od toga da tvrdimo, pošto je očigledno lako oborivo, da decu ne radamo zato što smo siromašni, to je prvo, a drugo, da tvrdimo da se cela ta pojava zove bela kuga. Taj izraz je uvredljiv za žene. Žene imaju pravo, kao i muškarci, da odlučuju slobodno o tome da li će decu radati ili ne. To je ključna tačka oko koje treba da se vrti i budući posao ministarke bez portfelja ili, ako prihvatite amandman kolege, i Ministarstva za porodicu i za demografiju. Pravo na izbor. Tamo gde ljudi nemaju pravo na izbor tamo se deca rađaju u nerazumno visokim stopama i umiru, takođe, u nerazumno visokim stopama. Ako pogledate zemlje članice Evropske unije, ako pogledate skandinavske zemlje, Kanadu, onda ćete videti potpuno drugačiji društveni kontekst u kom se deca rađaju. Poštujte se pravo na izbor i deca su poželjna, a društvo zna da, ako su deca poželjna, onda mora da se napravi mreža podrške za porodice sa decom, i za oca i za majku (narodna poslanica DS, 26.06.2017).

Tokom rasprave o predlogu Porodičnog zakona 2005. godine, narodne poslanice DS su bile jedine koje su aktivno zagovarale izmenu odredbe člana 5, po kojoj „svako ima pravo da slobodno odlučuje o rađanju” insistirajući da jedino žena može da donese takvu odluku. Ova stranka je jedina koja je tokom analiziranog perioda dosledno promovisala liberalne vrednosti kada je reč o političkom predstavljanju žena. Ovaj nalaz potvrđuje bar delimičan značaj i ekonomskog pozicioniranja: među strankama leve na vrednosnoj skali, ženama su se više obraćale one koje su se ekonomski pozicionirale levo od centra nego one koje su se nalazile na ekonomskoj desnici. DS se sa pozicije ekonomske desnice 2000. godine vrlo brzo premešta na desni centar, a potom na levicu. Za razliku od nje, stranke poput LDP i G17+, koje su takođe pripadale vrednosnoj levisi, bile su znatno više naklonjene tržištu i liberalnim ekonomskim politikama, što je uticalo na to da su u procesu predstavljanja znatno više koristile rodno neutralan diskurs i liberalni pristup ljudskim pravima.

Nasilje prema ženama

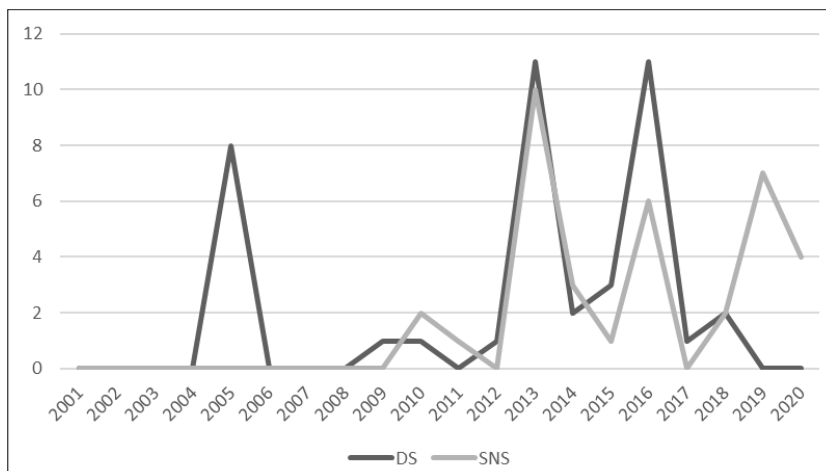
Druga grupa žena o kojoj govore narodne poslanice su žene žrtve nasilja. O ovoj temi na vrlo sličan način govore sve narodne poslanice u smislu osude nasilja, zahteva za pružanjem zaštite ženama i krivičnog gonjenja počinitelaca. Nekoliko se zaključaka može izvući iz analize govora narodnih poslanica o ovoj temi.

Prvo, Narodna skupština nije ključno mesto za izmene zakona čak i kada izmene i dopune poteknu od samih poslanika. Narodne poslanice svoje inicijative sprovode unutar partijskih krugova. Njihova primarna publika i adresa za polaganje računa su političke partije, a ne birači. Odličan primer su izmene i dopune Krivičnog zakona iz 2002. godine, u kojima je po prvi put navedeno porodično nasilje kao posebno krivično delo. Ovaj član Zakona bio je rezultat višemesečnih pregovora narodnih poslanica i nevladinih organizacija sa Ministarstvom pravde i lokalne samouprave, ali tokom plenarnih sednica skupštine o ovoj temi nije moglo gotovo ništa da se čuje. Štaviše, sem nekoliko govora narodnih poslanica Socijaldemokracije (SD), do 2005. godine u Skupštini nije bilo reči o nasilju prema ženama čak ni od samih narodnih poslanica koje su u inicijativi učestvovala. Čini se da su svi izbegavali osetljive i nepopularne teme. Ćutanje o nasilju prema ženama na plenarnim sednicama Skupštine posledica je konzervativnog i tradicionalističkog razlikovanja privatnog i javnog i pretpostavke da politika ne treba da zalazi u porodičnu sferu (Okin, 1998).

Drugo, o tome koliko se teško probijaju čvrsto postavljene barijere između privatnog i javnog u jednom patrijarhalnom društvu svedoči nalaz da u Skupštini tek od 2013. godine počinje znatno više da se govori o nasilju prema ženama. Narodne poslanice ne govore konstantno o ovoj temi već u politički relevantnim trenucima, odnosno kada iz izvršne vlasti na dnevni red Skupštine stignu nacrti zakona koji direktno adresiraju pitanja nasilja prema ženama. Nasilje prema ženama je bilo tema 2005. godine tokom rasprave o Predlogu Porodičnog zakona, da bi postalo posebno istaknuto 2013, kada je na dnevnom redu bio Predlog zakona o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), i 2016, tokom debate o Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici. Konačno, 2019. godine se ponovo više govorilo o ovoj temi kada su narodne poslanice u Skupštini najavljivale kampanju „16 dana aktivizma u borbi protiv nasilja nad ženama”. Tokom ove kampanje u svojim obraćanjima iznosile su empirijske podatke o

raširenosti nasilja prema ženama u društvu i pokušavale da podignu vidljivost teme.

Grafikon 2. Govori o nasilju prema ženama

Treće, stranke se međusobno više razlikuju u tome koliko se bave ovom temom nego u načinu na koji vide problem nasilja prema ženama. O ovoj temi ubedljivo najviše govore poslanice DS i SNS. Dok se posvećenost ovoj temi mogla očekivati od narodnih poslanica DS imajući u vidu njihovu ideološku poziciju, izuzetna zainteresovanost narodnih poslanica SNS za ovu temu iznenađuje imajući u vidu njihov konzervativan pristup porodici i populacionoj politici. SNS je, međutim, stranka koja nema čvrstu ideološku poziciju već svesno promovira ideološke kontradikcije kako bi zahvatila što širi prostor i privukla birače sa celog ideološkog spektra (Orlović, 2015: 112–113; Spasojević i Stojiljković, 2020: 110). O predlogu Porodičnog zakona najglasnije su bile narodne poslanice DS, a potom G17+. Kada je na dnevnom redu bila Istanbulska konvencija mogli smo da čujemo pre svih narodne poslanice SNS i DS, a potom DSS i G17+. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici je najviše zainteresovao narodne poslanice DS, a potom SNS, a znatno manje SPS i SRS. O kampanji „16 dana aktivizma” govorile su poslanice SNS i poslanice SPS. SPS tek od 2016. godine počinje povremeno da adresira pitanje nasilja prema ženama, što odgovara njenom ideološkom pomeranju u vrednosnoj ravni sa krajnje desnice ka desnom centru (Spasojević i Stojiljković, 2020: 109). Od početka 2019. godine SNS i SPS su jedine stranke koje oblikuju diskurs o nasilju prema ženama jer su

političke stranke opozicije započele bojkot skupštine i nisu prisustvovala plenarnim sednicama.

Četvrto, diskurs narodnih poslanica o nasilju prema ženama je relativno sličan. Problem nasilja se najčešće adresira kroz diskurs porodičnog nasilja, a nasilje nad ženama se proširuje diskusijom o nasilju prema deci, a ponekad i muškarcima:

Svaka druga ili treća žena jeste žrtva nasilja u porodici. Nažalost, većina žrtava nasilja u porodici jesu žene, a zatim i deca.... Svakako da moram da napomenem da u Srbiji raste broj žena žrtava porodičnog nasilja, pa je tokom prvih šest meseci ove godine ubijeno 29 žena, a tokom cele prošle godine bilo je 32. Od onih žena koje trpe nasilje u porodici negde oko 20% pokušava samoubistvo (narodna poslanica G17+, 22.07.2011).

Još jedan primer su izmene Krivičnog zakona i donošenje Porodičnog zakona. Do tog trenutka, do 2002. godine, pa 2005. godine tema porodičnog nasilja nije postojala. Ako vas bije neko u kući, nema veze da li ste žensko, muško, dete, da li ste starac, svekrva, nije važno, ako vas bije neko u toj kući i maltretira godinama to je bila privatna stvar, vaša lična nesreća. Uspostavljanjem izmena zakona, novog vrednosnog sistema da ne postoji privatno nasilje i sporom, tegobnom, ali ipak primenom odredbi tih zakona životi nekih ljudi se menjaju nabolje (narodna poslanica DS, 13.06.2013).

U društvu u kojem postoji podređenost žena prema muškarcu nasilje je izvesnija pojava. Istorijski su žene bile u podređenom položaju. Nisam feminista, ali svi znamo da u našem društvu i dalje postoji krilatica da je za ženu kuća, a nije posao. Kada žena nema posao nema primanja, pa je suprug izdržava i imamo dominaciju muškarca nad ženama. Deca u porodici su često i sama žrtve nasilja, ili su svedoci kada tata tuče mamu jer mama nije bila dobra i stvara se obrazac ponašanja. Nije retko da dete koje je svedok nasilja i samo postaje nasilnik kad odraste (narodna poslanica SNS, 17.10.2013).

Proširivanjem diskursa na porodično nasilje narodne poslanice se, s jedne strane, pokušavaju približiti biračkom telu koje je dominantno patrijarhalno i kroz jedan umeren i proširen diskurs pokušavaju da ubede birače, skupštinske kolege, kolegice i donosiocice odluka u ispravnost svojih tvrdnji. S druge strane, moguća posledica je skretanje pažnje sa specifičnog problema nasilja nad ženama, a pogotovo nad višestruko diskriminiranim ženama. U diskursu narodnih poslanica možemo nazreti koji od ovih ciljeva su im bliži. Iako koriste okvir porodičnih odnosa za tvrdnje o nasilju, narodne poslanice stranaka levice i centra govore eksplicitno i o nasilju nad ženama, ističući to kao specifičan problem koji je povezan sa širim ekonomskim i političkim položajem žena u društvu:

Naše poslovice kažu sledeće: kada ustaneš udariš ženu, ako ti ne znaš zašto zna ona. Svaka žena ima jedno rebro više ili brata i vola miti, ženu i konja tuci. To su ti kolektivni stavovi protiv kojih treba da se borimo zato što kada pogledamo statistiku nasilja i odgovore koje žene daju zbog čega ga ne prijavljuju, to je pre svega neverica okoline sa kojom se susreću, to je to nerviranje o kome govorim, gde će svako reći: nemoguće da se toliko slučajeva događa (narodna poslanica DS, 22.10.2013).

Svaka treća žena je žrtva porodičnog nasilja, dok svaka druga trpi psihičko nasilje, a preko 90% slučajeva izvršioca krivičnog dela nasilja u porodici su muškarci. Prema podacima policijske uprave za Novi Sad, u prvih sedam meseci 2012. godine počinjeno je 151 nasilje u porodici... Ne treba zaboraviti da u Srbiji i dalje postoji patrijarhalni model porodičnih odnosa, ekonomska zavisnost žene od svojih nasilnika. Mnoge žene se boje da prijave nasilje. Neke smatraju da su zaslužile da dobiju batine jer nisu bile dobre, poslušne supruge i majke ili još gore razmišljaju: gde da ode, uzeće joj supruga dete pa bolje da trpi (narodna poslanica SNS, 17.10.2013).

Ovaj diskurs je specifičan za stranke poput DS i ideološki kontradiktorne SNS, ali i G17+ i LDP.

Iako im nasilje prema ženama nije u središtu interesovanja, kada narodne poslanice iz stranaka desnice govore o nasilju⁴, one govore o pojedinačnim slučajevima čime šalju poruku da nasilje nije strukturno, nego individualno. Pored toga, o nasilju retko govore kao specifičnom problemu s kojim se žene suočavaju naglašavajući da svako podjednako može biti žrtva nasilja:

Potrebno je da država vodi jednu stalnu kampanju za podizanje svesti o tome da je nasilje krivično delo i da žrtva nasilja u porodici, naglašavam reč porodica zato što nisu uvek samo žene žrtve porodičnog nasilja, tu su deca, ali bogami su tu nekada i muškarci, da žrtva nije dužna da godinama trpi nasilje, nego da ona ima zaštitu države i da je država ta koja je ohrabri, upravo zato što će imati zaštitu, da prijavi to nasilje (narodna poslanica DSS, 17.10.2013).

⁴ Ovo se pre svega odnosi na DSS i SRS koje su u parlamentu bile prisutne tokom celog dvadesetogodišnjeg perioda pa se, uprkos malom broju govora, može kroz godine utvrditi diskurzivni obrazac kada je reč o nasilju prema ženama. Teško je izvući kvalitativni zaključak o političkim strankama desnice, poput Dveri, koje je u parlamentu predstavljala tek jedna narodna poslanica i to samo tokom jednog skupštinskog saziva. Poređenja radi, narodne poslanice DSS su tokom dvadesetogodišnjeg perioda u skupštine imale ukupno 15 referenci na nasilje prema ženama, a poslanice SRS 11. U sazivu od 2016. do 2020. narodne poslanice DSS su održale ukupno 2 govora u kojima se pominju žene u okviru teme porodičnog nasilja, poslanice SRS 4, a Dveri ukupno 1 govor.

SRS se ideološki i programski zalaže za ravnopravnost polova, kao i za eliminaciju svih oblika diskriminacije i nasilja, posebno nasilja u porodici, nad ženama, ali se zalaže i za sprovođenje istovetnih mera i aktivnosti ako su diskriminisana prava muškaraca (narodna poslanica SRS, 10.11.2009).

Ovakav diskurs predstavlja odličan primer depolitizovanja. Za razliku od feministkinja koje ukazuju da je „nasilje nad ženama ozbiljnije, da ga čine teža i učestalija dela, većeg raspona manifestacija i sa težim posledicama”, ali i da je usmereno na žene zato što su žene (Ignjatović, 2014: 73), konzervativne političarke ističu da nasilnik „nema pol” (DSS, 11.02.2005), čime negiraju rodnu dimenziju nasilja i specifična iskustva žena i posledično pokušavaju da neutralizuju značaj ove teme i skinu je sa političke agende. Rečima Lilijane Čičkarić, „žrtve i počinioci nasilja se percipiraju kao rodno neutralni subjekti, čime se depolitizuje problem nasilja i zama-gljuje suština, koja leži u nejednakoj distribuciji moći i dominaciji hegemonijskog maskuliniteta” (Čičkarić, 2018: 295).

Narodne poslanice krajnje desnice se i ovde jasno pozicioniraju kao čuvarke granica između privatnog i javnog i zaštitnice tradicionalne srpske porodice koja ima prioritet u odnosu na individualna prava žena:

Mi srpski radikali mislimo da porodica mora da funkcioniše kao celina. Naravno, naše zalaganje za očuvanje porodice je zalaganje za očuvanje zdrave porodice. Ne mislimo mi, naravno, ako neko doživljava maltretiranja u porodici da po svaku cenu treba da opstane takva porodica i da to lice koje trpi bilo koju vrstu nasilja treba po svaku cenu da ostane u porodici. Naravno da ne, ali moramo da stvorimo uslove za očuvanje zdrave tradicionalne srpske porodice. To nam je jedino ostalo u šta nam se nisu umešali, to nam je jedino ostalo što još pokušavaju da nam razbiju i onda više nemamo u šta da se uzdamo i nemamo više na šta da računamo (narodna poslanica SRS, 16.02.2005).

Iz dosadašnje analize možemo da zaključimo da je, prvo, već odluka narodnih poslanica o tome u ime kojih grupa žena će govoriti performativni čin. Drugo, čak i ako zagovaraju iste ishode, odnosno jednako glasaju ili podnose istovetne amandmane, obrazloženje zbog čega to rade je znatno drugačije i zavisi od ideološkog pozicioniranja stranke kojoj pripadaju. Ova obrazloženja nam šalju poruke o tome koje su za društvo bitne uloge žena, kako poslanice vide žene u Srbiji, ali i kako bi ostali u društvu trebalo da ih vide. To što se najveći deo narodnih poslanica u Skupštini tokom analiziranih 20 godina konstantno obraća majkama (sadašnjim ili budućim), brinući pre svega o natalitetu i opstanku srpske nacije, šalje jasnu poruku da su žene bitne samo kao sredstvo ostvarivanja državnih interesa, dok

njihovi heterogeni i kompleksni identiteti, potrebe i problemi nisu prepoznati. Nasilje prema ženama je druga najzastupljenija tema u govorima narodnih poslanica, koja postaje aktuelnija tek od 2013. godine kada SNS, između ostalog, na ženskim pravima pokušava da gradi svoju proevropsku i građansku poziciju, dok istovremeno na drugim temama, poput prava trudnica i porodilja, drži konzervativne pozicije.

Od kritične mase ka kritičnim akterima: sukob tradicionalizma i modernizma

Do sada smo uočili da su predstavničke tvrdnje narodnih poslanica o ženama u najvećoj meri obojene ideološkim pozicioniranjem njihovih političkih stranaka. S druge strane, analiza govora narodnih poslanica nam je omogućila zaključak da ideologija utiče na diskurs, ali ne određuje zainteresovanost narodnih poslanica za političko predstavljanje žena, odnosno da su i predstavnice vrednosne desnice podjednako zainteresovane za obraćanje ženskom biračkom telu kao i predstavnice sa levog ideološkog spektra. Ostalo je otvoreno pitanje da li se ovi zaključci odnose isključivo na političke predstavnice, odnosno u kojoj meri i na koji način narodni poslanici učestvuju u političkom predstavljanju žena. Kako su narodne poslanice najviše govorile o ženama tokom rasprava o predlozima zakona koji direktno adresiraju položaj žena, dalja analiza obuhvata rasprave na plenarnim sednicama o rodnim kvotama iz 2002, 2004, 2011. i 2020. godine, kao i rasprave o dva ključna zakona: Zakona o ravnopravnosti polova iz 2009. i Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine.

Za razliku od analize govora narodnih poslanica koji su nam omogućili praćenje kontinuiteta i diskontinuiteta u diskursu pojedinačnih poslanica i njihovih stranaka, iz analize celokupnih rasprava o konkretnim zakonskim predlozima možemo znatno bolje sagledati dinamiku međusobnih odnosa političkih partija i različite argumentacije koje koriste u raspravi.

Tokom ovih rasprava nije bilo moguće identifikovati razliku između diskursa narodnih poslanika i narodnih poslanica iz istih stranaka. Sem petog saziva (2001–2004), kada u skupštinskim obraćanjima dominiraju muškarci, već od 2004. godine narodne poslanice postepeno sve više učestvuju u raspravama koje se direktno tiču položaja žena i interesovanje narodnih poslanika i narodnih poslanica za analizirane teme je najčešće ravnomerno.

Nije teško primetiti da, uprkos velikom broju usvojenih zakona u Skupštini, nema mnogo kritičnih aktera koji promovišu politike rodne ravnopravnosti i preuzimaju ključnu ulogu u institucionalnim promenama. Jedna od retkih je narodna poslanica DS Gordana Čomić, koja se već od 2001. godine isprofilisala kao političarka koja se zalaže za rodnu ravnopravnost u politici i institucionalne promene koje će omogućiti ženama u politici jednake mogućnosti. I u trenucima kada nije imala podršku svoje stranke ona je podnosila predloge i amandmane u cilju jačanja rodni kvota, poput amandmana sa ciljem uvođenja rodne kvote od 30% u izvršnoj vlasti (narodna poslanica DS, 18.05.2005). Pored nje, u periodu od 2001. do 2007. godine narodna poslanica iz iste stranke, Leila Ruždić Trifunović, strastveno se zalagala za reforme koje će doprineti smanjenju nasilja prema ženama.

U analiziranim raspravama o predlozima zakona se, jednako kao i u ranije analiziranim govorima narodnih poslanica, jasno očitavaju širi kulturno-vrednosni rascepi u društvu, poput podele između tradicionalizma i modernizma, odnosno protivljenja „evropskim novotarijama”, s jedne strane, i, s druge, obrazlaganja potrebe za usvajanjem zakona iz ugla modernizacije i evropeizacije Srbije. Na ovu debatu se naslanja podela između onih koji brane tradicionalne podele poslova između muškaraca i žena, i rodne razlike vide kao „prirodne”, i onih koji priznaju društvenu konstitutivnost rodni uloga i otvaraju mogućnosti za njihovo preispitivanje. Konačno, političke stranke vrednosne levice u načelu više ukazuju na širu političku, ekonomsku i socijalnu uslovljenost rodno zasnovane diskriminacije, dok konzervativne stranke češće diskriminaciju vide kao individualnu i podjednako relevantnu za muškarce i žene.

Pol i rod: rodna ravnopravnost i antirodni diskursi

Skupštinske rasprave o Zakonu o ravnopravnosti polova i Zakonu o rodnoj ravnopravnosti ogledalo su različitih društvenih i političkih okolnosti. Zakon o ravnopravnosti polova donet je 2009. godine, u trenutku zaokreta na političkoj sceni ka umerenom pluralizmu i konsenzusa među ključnim političkim akterima oko evropskog puta Srbije.⁵ S druge strane,

⁵ Nakon izbora 2008. godine, vlast su formirale proevropske stranke na čelu sa DS. Nekoliko meseci nakon izbora iz SRS je nastao SNS, koji se udaljio od radikalnog nasleđa i retorike i proglasio za proevropsku stranku. Time se partijski sistem Srbije pomerio

2021. godine u parlamentu su dve trećine narodnih poslanika činili narodni poslanici izabrani na listi SNS i u parlamentu, usled bojkota izbora nije bilo predstavnika opozicije. Ne čudi stoga da je rasprava o Predlogu zakona o ravnopravnosti polova iz 2009. godine bila argumentovanija i sadržajnije kako u pogledu kritika tako i obrazloženja značaja predloženog zakona, dok se rasprava o Predlogu Zakona o rodnoj ravnopravnosti svela na malobrojne izraze nezadovoljstva unutar vladajuće stranke i odgovore ministarke za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog. Oba predloga zakona pisana su van parlamenta (što je posledica potpune prevlasti izvršne vlasti nad zakonodavnom) i njihovo izglasavanje bilo je posledica čvrste partijske discipline, a ne nužno stavova političkih predstavnica i predstavnika. Partijska disciplina je bila posebno vidljivo prilikom rasprave o Predlogu Zakona o rodnoj ravnopravnosti.

Kritike na Predlog Zakona o ravnopravnosti polova su bile brojne. Jedna od ključnih zamerki odnosila se na neobaveznost odredbi Zakona. Zakon je davao preporuke, mogućnosti i sugestije o poželjnom ponašanju, bez formulisanja kazni i obavezujućih odredbi. Primedbe koje su se na ovaj Predlog Zakona mogle čuti na plenarnoj sednici odnosile su se pre svega na deklarativnost i opštost pojedinih članova Zakona, na to da su pojedine odredbe Zakona formulisane kao preporuke bez predviđenih kazni i sankcionisanja kršenja odredbi Zakona. Ove kritike iznosili su narodni poslanici gotovo svih političkih stranaka. Pored toga, Predlog Zakona ne pominje pojam „roda” već se ograničava na ostvarivanje ravnopravnosti među polovima. Ovakav Predlog Zakona ukazuje, s jedne strane, na prevladujuće patrijarhalne vrednosti u politici, ali, s druge, i na strah od reformi u svetlu dominacije tradicionalnih shvatanja rodnih odnosa u društvu. Nekoliko narodnih poslanica DS, G17+ i LDP su bezuspešno adresirale pitanje izostavljanja roda iz teksta Zakona:

Kada govorimo o ravnopravnosti polova, odnosno o rodnoj ravnopravnosti, vrlo je bitno da razdvojimo dva pojma – rod i pol. Pol čine biološke, unapred zadate razlike između muškarca i žene. Rod, s druge strane, karakterišu razlike u društvenim ulogama žena i muškaraca koji se stiču usvajanjem određenih kulturnih obrazaca društva u kom se živi. Ove karakteristike su podložne promeni. Stoga, upravo rodna ravnopravnost treba da obezbedi jednaku zastupljenost i žena i muškaraca u svim sferama i privatnog i javnog života (narodna poslanica DS, 10.11.2009).

iz sistema polarizovanog pluralizma u umereni pluralizam. DS i SNS su u tom trenutku imale podršku 50–60% biračkog tela (Spasojević i Stojiljković, 2020: 93).

Ne bih puno govorila o prednostima Zakona. Naravno, tu je mogućnost uvođenja ravnopravnosti polova u obrazovni sistem, ali bih svakako napomenula i pitam se zašto je izostavljen rod i zašto je Zakon urađen na nivou preporuke (narodna poslanica G17+, 10.11.2009).

S druge strane, stranke desnice (SRS, DSS i NS) su i u ovakvom Predlogu Zakona videle opasnost od preispitivanja tradicionalnih rodnih uloga:

Pokušavate da ovaj Predlog Zakona provučete na mala vrata, predstavljajući ga kao istorijsku šansu za rešavanje problema ravnopravnosti polova. Međutim, ne znamo da li je ovo Predlog Zakona o ravnopravnosti polova ili Predlog Zakona o rodnoj ravnopravnosti (narodna poslanica SRS, 02.12.2009).

Pojam „roda” postaje značajna tema tokom rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti 2021. godine. U trenutku kada u Skupštini nije bilo opozicije, gušenja političkog pluralizma i sve jasnijeg učvršćivanja kompetitivno autoritarnog režima, Predlog Zakona o rodnoj ravnopravnosti bio je deo strategije kreiranja imidža vladajuće stranke, privida demokratije i poštovanja ljudskih i manjinskih prava. U tom trenutku je u Skupštini, nakon uvođenja kvote od 40%, bilo nikad više žena (38,8%), a Vladu, koju je vladajuća stranka prozvala „ženskom vladom”, činilo je 10 ministarki od ukupno 23 ministarske pozicije. Uprkos tome, otpori unutar vladajuće većine su bili snažni i nacrt Zakona je prošao nekoliko verzija pre nego što se konačno našao na dnevnom redu parlamenta. Skupštinske rasprave gotovo i da nije bilo, a Predlog Zakona je branila jedino ministarka za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog. Među narodnim poslanicima aktivni su bili samo promoteri antirodnog diskursa unutar SNS i stranaka nacionalnih manjina, koji su izražavali zabrinutost zbog uvođenja pojma „rod” kojim se izvrću „prirodne” uloge i odnosi između muškaraca i žena. U njihovim tvrdnjama rod se proglašava za neustavnu, čak protivustavnu kategoriju suprotstavljenu naučnim istinama. Ovaj antirodni diskurs je generalno karakterističan za konzervativne stranke širom sveta i poslednjih godina sve izraženiji (Kuhar and Paternotte, 2017):

Šta ćemo sa ljudima koji požele da se osele kao slabije zastupljeni pol i kažu – nema veze, ja sam u duši malo žensko? Hoćemo li otvoriti tu negde na brzinu neku hirurģiju za brzu promenu pola? Svi smo svedoci da su neki ovde menjali nacije, neki su menjali prebivalište da bi postali odbornici, neko je menjao ime, za očekivati je da ljudi požele, radi funkcije, da na brzinu promene pol. Ko će utvrđivati u toj situaciji ko je promenio pol ili nije? (narodni poslanik SNS, 18.05.2021).

Nemam nikakav problem da podržim svim svojim kapacitetima polnu ravnopravnost, ravnopravnost polova u pogledu jednakih mogućnosti. Dakle, tu smo potpuno na čistome, ali pitanje rodne ravnopravnosti u konfuziji definicije rodnih identiteta je veliki problem, verujte. Ulazimo u nešto što je i etički i kulturološki i pravno i logički sporno i problematično (narodni poslanik SPP, 18.05.2021).

U diskusijama i 2009. godine, kao i 2021, pojam „roda” se u potpunosti odvaja od borbe za ravnopravnost i vezuje za „rodnu ideologiju”, „LGBT ideologiju” i „zapadne novotarije”, a narodni poslanici desnice, pre svega SNS i manjinskih stranaka, aktiviraju diskurs odbrane tradicionalnih i porodičnih vrednosti (Zaharijević i Lončarević, 2020):

Zapravo, vi koristite priču o rodnoj ravnopravnosti da bi se dodvorili EU i da biste rekli da imate strategiju za razvijanje jednakih mogućnosti, a te mogućnosti nam ne dajete kao jednake onog trenutka kad naše političko opredeljenje nije u skladu sa onim što vi propagirate (narodna poslanica NS, 02.12.2009).

Razumem da ovo što dobijemo iz Brisela nisu temelji EU. U temeljima aktivne EU ovo nije postojalo, ovo je naknadno isforsirano u Briselu pod uticajem ekstremno ideoloških faktora koji se bore za ovu ideologiju. To je u pitanju jedna ideologija (narodni poslanik SPP, 18.05.2021).

Ne možemo na ovaj način čitavo društvo stigmatizovati, da je njegova kultura takva da promoviše diskriminaciju, da je Srbija nemoderno društvo i da zbog toga treba menjati svest u svim aspektima, kako je ovde navedeno u Zakonu o rodnoj ravnopravnosti... Moramo svi u svakom slučaju ponavljati da je Srbija društvo koje ne prihvata nikakvo nasilje i da je srpska kultura i tradicija, srpska porodica takva, koja će da odbaci nasilje, ali postoje pojedinačni slučajevi, a ne kolektivna odgovornost (narodni poslanik SNS, 20.05.2021).

Dok 2021. godine nije bilo narodnih poslanika koji bi branili modernizam i evropske vrednosti, tokom rasprave 2009. godine je bilo očigledno da modernistički pristup i okrenutost evropskim integracijama nose prevagu nad tradicionalnim snagama u parlamentu. Sem SRS, kao stranke krajnje desnice, predstavnici diskursa evropeizacije su bile gotovo sve političke stranke, uključujući i deo SNS:

Zašto su podržali ovaj Zakon i zašto nam je potreban Zakon o ravnopravnosti polova? Zato što je, to je i sam ministar Ljajić u svom uvodnom izlaganju rekao, politika jednakih mogućnosti, rodna ravnopravnost i razvoj strateškog partnerstva između žena i muškaraca osnovni faktor koji doprinosi ukupnoj modernizaciji i evropeizaciji Republike Srbije (narodna poslanica DS, 10.11.2009).

Poslednji smo u okruženju koji donosimo ovakav zakon i u danu za glasanje treba da ga usvojimo. Zašto? Zato što je to, pre svega, ustavna odredba, zato što je to međunarodna obaveza, zato što je to evropski standard, zato što je to element modernizacije i demokratizacije društva, zato što je to uslov za brži, ravnomerniji i efikasniji društveni razvoj, zato što je to put za unapređivanje društvenog položaja i žena i muškaraca, zbog zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite, zbog porodičnih odnosa, zbog obrazovanja, kulture i sporta, zbog političkog i javnog života, zbog sudske zaštite (narodni poslanik PUPS, 10.11.2009).

Takođe je važno da je to i jedan korak u onoj proceduri u procesu evropskih integracija kojima težimo, to je jedan od uslova. Najvažnije, čini mi se, za nas iz Poslaničke grupe SPS–JS-a je da je donošenje ovakvog zakona jedna stepenica, naravno, uzlazna, u onom pravcu i ka jednom cilju, a to je civilizacijski iskorak, da ostvarimo položaj žene drugačiji nego što je danas (narodni poslanik SPS, 10.11.2009).

Ideološke razlike u parlamentu su dodatno bile vidljive tokom rasprave o Predlogu Zakona o ravnopravnosti polova 2009. godine u pogledu razumevanja diskriminacije žena u društvu. Stranke desnice su zagovarale poziciju da je diskriminacija individualna i da su neretko muškarci više diskriminirani od žena. Po njima, ključni problemi u društvu su ekonomski i jednako pogađaju i muškarce i žene, a žene nisu ni na koji način ugrožene. Ove izjave teže da depolitizuju pitanja ženskih prava i položaja žene u društvu i da ih, kao irelevantne, sklone sa političke agende:

Imam utisak da u našem društvu postoji diskriminacija muškaraca, a ne diskriminacija žena. Ovaj Predlog Zakona je izostavio jednu vrlo brojnu populaciju i, mogu reći, vrlo diskriminisanu, a to su muškarci. Žene u Srbiji čine 51,4% ukupne populacije. Prema rezultatima Republičkog zavoda za statistiku, 2006. godine, prosečni životni vek za žene je bio 75,9 godina, a za muškarce pet godina manje – 70,6 godina (narodna poslanica SRS, 10.11.2009).

Neće biti nasilja u porodici ako svi članovi porodice imaju platu, ako imaju posao, ako dobro zarađuju, ako imaju krov nad glavom, smanjiće se nasilje sto puta, ali ako nema dinara – svi su naelektrisani, svi su nervozni, svi bi jedni druge ujedali, kao i vi u Vladi (narodni poslanik NS, 10.11.2009).

Sa druge strane, uprkos nedostatku spremnosti da odu dalje od deklarativnosti i opštosti odredaba Zakona, narodni poslanici i narodne poslanice vladajuće većine, ali i pojedini poslanici SNS su precizno identifikovali strukturne nejednakosti i mehanizme rodne diskriminacije:

Žene su kod nas u dosta nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce, kako u privatnom tako i u javnom životu. Potrebno je, s tim u vezi, otkloniti posledice velike diskriminacije i marginalizacije žena. Potrebno je odmah, sutra je već kasno, popraviti

težak položaj žena u svim sferama društvenog života, pa i ovde, u Narodnoj skupštini (narodni poslanik PUPS, 10.11.2009).

Ovakav zakon treba da otkloni posledice viševjekovne, možemo reći, tradicionalne diskriminacije i marginalizacije žena. Treba i da ubrza proces eliminacije raznih rodnih stereotipa i da, na prvom mestu, unapredi položaj žena u svim sferama života (narodni poslanik SNS, 10.11.2009).

Međutim, vremena se menjaju. Zašto nama sada treba Zakon? Bar iz dva razloga. Prvi je zato što je, uprkos svim ovim pravima o kojima sam govorila, uvek postojao jedan vid skrivene diskriminacije nad ženama. U čemu se on ogledao? Kao što smo već imali prilike da čujemo, u oblasti zapošljavanja je često bilo situacija u kojima su žene diskriminisane i postavljana su im dodatna pitanja; ili su diskriminisane po osnovi svojih porodičnih planova, ili po osnovi svojih godina, ili po osnovi izgleda. Postojali su razni prikriveni oblici diskriminacije (narodna poslanica G17+, 10.11.2009).

U parlamentu bez opozicije 2021. godine i nevoljne podrške poslanika vladajuće većine Predlogu Zakona rasprave, poput onih iz 2009. godine, nisu mogle da se razvijaju.

Rodne kvote i uključivanje žena u politiku: od snažnog otpora do svesrdne podrške

Rodne kvote su prvi put uvedene za lokalne izbore 2002. godine, a potom i 2004. za republičke izbore. Na ovoj temi vidimo jednu od značajnijih transformacija u diskursu tokom godina. Dok su 2002. godine u Skupštini bili najsnažniji glasovi protiv kvota, prilikom poslednjih izmena izbornih zakona 2020, dominirala je potreba većine političkih opcija da javno podrže povećanje rodne kvote sa 30% na 40%.

Stavovi protiv kvota najsnažnije su iznošeni 2002. godine prilikom izmena Zakona o lokalnim izborima. Prvo obrazloženje je da je za bavljenje politikom presudan kvalitet, a ne broj, odnosno pol poslanika. Drugo objašnjenje kojim su pravdali svoj stav je da nema dovoljno žena u politici, posebno na lokalnom nivou. Kako je rodna ravnopravnost već garantovana Ustavom, narodni poslanici desnice su isticali da niska zastupljenost žena u političkim institucijama može samo da znači da žene ne žele da se bave politikom. Posledično, uvođenje afirmativnih mera samo pravi problem strankama jer, pogotovo na lokalnu, neće moći da sastave izborne liste. I jedan i drugi argument u sebi kriju negiranje strukturne diskriminacije žena i konzervativna shvatanja rodnih uloga. Ovaj diskurs su u početku formulisali posebno DSS, SPS i SRS, a SRS ga je zadržao do danas.

Socijaldemokratija je najsnažnije branila kvote u petom skupštinskom sazivu (2001–2004), tj. u periodu kada je imala skupštinske mandate. Pored nje, DS i G17+ su stranke koje se konstantno od 2001. godine izražavaju pozitivno o kvotama, a SNS od svog formiranja 2009. godine. Ispravljanje istorijskih nepravdi i strukturne diskriminacije i dostizanje evropskih standarda su ključni argumenti koje ove stranke iznose u cilju usvajanja rodni kvota. Narodne poslanice i poslanici iz stranaka poput PUPS, JS i SPS, počinju da govore o kvotama tek 2019. i 2020. godine. Tada su već sve političke stranke zagovarale rodne kvote i veće prisustvo žena na pozicijama moći.

U predstavničkim tvrdnjama iz skupštinske rasprave o Predlogu Zakona o lokalnim izborima iz 2002. godine se vidi jasan ideološki rascep između vrednosno konzervativnih opcija, koje su isticale da su muškarci i žene ravnopravni, i stranaka levo od centra, koje su kvote videle kao rešenje za ispravljanje istorijskih nepravdi. DSS je 2002. godine bila glavni promotor antifeminističkih diskursa:

Nešto oko čega ćemo se sporiti, a što je činjenica, jeste da ne možemo govoriti o neravnopravnosti žena i muškaraca, ne možemo govoriti o odsustvu jednakih mogućnosti, jer to zapravo ne stoji. Da je to tako onda ne biste u oba parlamenta u ovom momentu, Srbije i Crne Gore, imali žene predsednike parlamenta, ne biste imali žene ministre, žene predsednike opština, žene za govornicom u parlamentu (narodna poslanica DSS, 06.06.2002).

Nije sporno da u ovoj zemlji postoji Ustavom i zakonom zagantovana ravnopravnost. Ako se u praksi ona [diskriminacija] pojavi, svako ima pravo da traži zaštitu koja mu je zagantovana Ustavom i zakonom, tako da sada ići na to da mora među svaka četiri da bude po jedan kandidat – pripadnik onog pola koji je manje zastupljen na listi, i to znači 30% kandidata. Kako određivati političke slobode od 30%? Da li je to bila zamisao da se ženama da 30%? Nedeljive su slobode i ne može se opredeljivati procentima (narodni poslanik DSS, 06.06.2002).

Na drugoj strani, narodne poslanice i narodni poslanici DS i SD su ukazivali na tradicionalizam u politici i strukturno sprečavanje političke participacije žena:

Izvinjavam se profesoru Simonoviću, ako je tu, nisam htela ništa da mu dobacujem, samo sam odreagovala na njegovu konstataciju – pa stranke će to same! Koja je to stranka uradila? Zašto nisu uradile? Imamo mi Ustav 100 godina i zašto nije bio dovoljan da ima ravnopravnosti? Fakat je da ravnopravnosti nema pored takvog Ustava, a stranke neće, jer tamo odlučuju muškarci (narodna poslanica DS, 06.06.2002).

Ako jedan narod želi ostvarivanje ravnopravnosti polova, pa i u političkoj sferi, pa primeti da mu se to ostvarivanje očigledno ne dešava, onda vlast te države i tog naroda interveniše zakonom, stvarajući neke podsticajne kriterijume za ostvarivanje ustavnog principa, a pri tome ne ugrožavajući ničija prava i ne dovodeći u pitanje ravnopravnost (narodni poslanik SD, 06.06.2002).

Ovi argumenti dodatno jačaju tokom debata narednih godina, a prihvataju ih i stranke poput DSS i SPS:

Oni koji dolaze od protivnika pozitivne diskriminacije i koji govore da je pozitivna diskriminacija ipak pozitivna diskriminacija, sve one koji se pozivaju na ove argumente, veoma rado bih videla kako se takmiče u bacanju trojki sa Pedom Stojakovićem. Zaista me interesuje da li bi se mnogi od njih unapred povukli smatrajući da je ovakva utakmica besmislena i da li bi oni koji ipak odluče da u njoj učestvuju mogli da ostvare bilo kakve rezultate ukoliko ne dobiju izvesnu prednost u startu. To je suština pozitivne diskriminacije. Ne mogu se različite grupe ili pojedinci takmičiti pod istim uslovima ukoliko nemaju iste startne pozicije. Zašto, dame i gospodo, žene i muškarci nemaju iste startne pozicije? Zbog toga što je već vekovima na sceni rodna, odnosno polna diskriminacija (narodna poslanica G17+, 23.02.2004).

Druga ideološka podela koja dominira raspravama o rodnim kvotama odnosi se na tradicionalizam nasuprot modernizmu. Ona je bila posebno snažna 2002. godine, da bi kasnije za skupštinskom govornicom preovladali narativi o evropeizaciji i međunarodnim standardima.

Iz stranaka starog režima (SPS i SSJ) su se 2002. godine čuli argumenti da su rodne kvote odraz prihvatanja svega što dolazi iz Evrope i samim tim pogrešne. Ove stranke su zagovarale patrijarhalna razumevanja rodnih uloga i poštovanje tradicije prema kojoj je politika muški posao:

I na kraju vezano za 30% žena i za prilagodavanje nekim evropskim standardima – smatram da je to greška, pošto-poto prihvatiti sve iz Evrope. To je ogromna greška (narodni poslanik SPS, 06.06.2002).

Iz tih razloga je potpuno jasno da, kad na jednoj strani učinimo korak koji se može činiti demokratskim, koji može govoriti o jednakosti polova, upravo tim ženama uskratimo pravo da učestvuju u upravljanju, jer tradicija našeg srpskog seljaka nije da ih žena predstavlja u skupštinama. Nemam ništa protiv žena, štaviše, imam mnogo toga u njihovu korist, ali govorim vam o našoj prisutnoj realnosti (narodni poslanik SPS, 06.06.2002).

Poput podele u pogledu razumevanja pitanja rodnih izvora diskriminacije, i ovde stranke DS i SD imaju ključnu ulogu u promociji evropskog i modernističkog narativa:

Kada je reč o državno-političkim razlozima, ova zemlja hoće da uđe u Evropu. Postoji: Savet Evrope, Evropski parlament, Evropska unija, koji su mnogo učinili u pogledu obaveza za parlamentarce da rade na unapređenju položaja žena... Strazbur 2000. kaže da država, kao akter sprovođenja politike ravnopravnosti, ima višestruku ulogu; najznačajnija je obaveza parlamenta koja glasi: „Dužnost je nacionalnih parlamenata da donesu zakone koji zahtevaju ili dopuštaju pozitivnu akciju”. Dakle, gospodo parlamentarci, naša dužnost je da ovaj akt ili ovu činjenicu stavimo u zakon; ne samo formalna, moralna ili društvena obaveza, već dužnost kao parlamentaraca (narodna poslanica SD, 06.06.2002).

Ova argumentacija dodatno jača narednih godina, a promovišu je pre svega DS, a kasnije i pojedine narodne poslanice SNS:

Osim toga što na to Srbiju obavezuju mnoge međunarodne organizacije čiji je ona član, kao što su UN, Savet Evrope, to jeste neko pozitivno zakonodavstvo EU, i ne samo da je obaveza da se 30% žena nađe u parlamentu, u EU je sada propisano 40% žena i to je neka namera svih zemalja članica EU (narodna poslanica DS, 24.05.2011).

Izuzetno sam ponosna što će naš parlament doneti odluku i što ćemo ući jedne od pet u Evropi, a ne znam vrlo, vrlo visoko u svetu, 23. u svetu i ne može niko da kaže da ne pravimo krupne korake u ispunjenju ciljeva održivog razvoja 2030. godine i ispunjavanju te agende. Ovaj deo rodne ravnopravnosti je izuzetno važan deo agende UN. O tome će se razgovarati u Beču, jer je to jedna od najvažnijih tema na samitu predsednika parlamenata sveta. Ne znam ko će zastupati naš parlament u avgustu mesecu, ali biće ponosan što je Srbija lider u omogućavanju manje zastupljenom polu, ženskom polu, da donosi važne odluke za svoju državu (narodna poslanica SNS, 08.02.2020).

Dinamičnost predstavljanja: transformacije predstavnika i prilagodavanje performansa

Iako predstavničke tvrdnje u najvećoj meri odgovaraju ideološkom pozicioniranju stranaka, stranačko pozicioniranje u procesu političkog predstavljanja žena je daleko od statičnog. Neke političke partije su imale manje-više stabilan pristup tokom analiziranog perioda, ali se kod mnogih stranaka mogla uočiti dinamičnost u pozicioniranju i prilagodavanje diskursa različitim ciljevima i publikama. Za razliku od klasičnih pristupa

političkom predstavljanju koji ne uspevaju da uoče ovu dinamiku, posmatranje predstavljanja kroz predstavničke tvrdnje, kao što je već rečeno u prethodnom poglavlju, omogućava da uočimo kontinuitete i diskontinuitete u diskursu, transformacije predstavničkih pozicija i prilagođavanje diskursa različitim ciljevima (Saward, 2014). Političke stranke se obraćaju različitim publikama i svoje govore prilagođavaju heterogenom biračkom telu, ali i zahtevima međunarodnih institucija i organizacija koje imaju bitnu ulogu u legitimaciji vlasti. U tom smislu nije iznenađujuće da stranke usvajaju i brane reforme zahtevane u procesu evropskih integracija, dok istovremeno promovišu drugačije, pa čak i suprotne vrednosti u svojim obraćanjima ciljanom biračkom telu. Pozicije stranaka se menjaju protokom vremena, ali stranke mogu i u istom trenutku da iznose različite stavove namenjene različitim publikama ili ciljevima. Ostatak poglavlja detaljnije predstavlja ključne transformacije političkih partija u procesu iznošenja predstavničkih tvrdnji o ženama tokom analiziranog perioda.

Najveće transformacije vidimo među političkim partijama desnice. Ove partije imaju potrebu da šire svoj uticaj i privuku žensko biračko telo, ali i da dobiju priznanje od strane međunarodnih aktera (pre svega EU), zbog čega se sve više obraćaju ženama, ali istovremeno pokušavaju da zaštite svoj tradicionalni pogled na svet i rodne odnose, zbog čega moraju konstantno da balansiraju prilikom formulisanja predstavničkih tvrdnji. DSS, SPS, SRS i SNS su stranke čije predstavničke transformacije su očigledne.

DSS je stranka koja se konstantno pozicionira na vrednosnoj desnici, bar kada je u pitanju razumevanje položaja i uloge žena u društvu. Očuvanje tradicionalnih porodičnih vrednosti je glavni okvir kroz koji posmatraju položaj žena. Ženska prava ovoj stranci nisu prioritet i jedino se u periodu od 2008. do 2014. godine značajnije obraća ženama. Njima su žene bitne pre svega iz perspektive radanja i poboljšanja demografske situacije u zemlji. Nasilju prema ženama prilaze sa antifeminističke pozicije koristeći rodno neutralan diskurs i negirajući rodno zasnovano nasilje.

Uprkos ovom stabilnom pozicioniranju, kada pogledamo raspravu o rodnim kvotama, možemo uočiti bitne transformacije. Tokom skupštinske rasprave o rodnim kvotama 2002. godine narodne poslanice DSS su bile najglasnije protiv bilo kakvih mera afirmativne akcije smatrajući da žene moraju same svojim sposobnostima da se izbore za mesto u politici, a da im Ustav to svakako omogućava garantovanjem ravnopravnosti polova.

Dodatno, ove narodne poslanice su isticale da su rodne kvote u suprotnosti sa ustavnim i zakonskim okvirom jer sprečavaju slobodu izbora:

Žene vrede onoliko koliko vrede, one su nosioci srpske porodice i temelji srpske porodice, ono što žele one su jako dobro u stanju i da ostvare. Prema tome, slažem se tu sa nekim koleginicama da žene treba više da se bave ovim poslom, pozivam ih na to, ali ne da se bave u okviru kvota i da im neko pripisuje kvote kao glupačama, nego da se svojom pameću i sposobnostima muškarcima nametnu (narodna poslanica DSS, 06.06.2002).

Ovi stavovi su u skladu sa njihovim ideološkim pozicioniranjem i generalnim pristupom predstavljanju žena. Međutim, već 2004. godine prilikom izmena Zakona o izboru narodnih poslanika i zahteva da se rodne kvote uvedu i na republički nivo, u značajnoj meri se utišavaju glasovi protiv kvota. Narodni poslanici DSS se nisu javljali za reč, a prilikom glasanja su podržali zakonske izmene. DSS je u tom trenutku bila stožer vladajuće koalicije, a kako se država u procesu evropskih integracija obavezala na harmonizaciju zakonodavstva sa evropskim, DSS nije ni bila u poziciji da se protivi rodnim kvotama. Naredne izmene izbornih zakona 2011. godine uvele su promenu raspodele skupštinskih mandata prema redosledu kandidata na izbornim listama, čime su se dodatno ojačale rodne kvote i omogućilo da 30% žena ne bude samo na izbornim listama već i u republičkoj i lokalnim skupštinama. Tokom plenarne sednice na kojoj se o ovom raspravljalo, narodni poslanici DSS su ne samo podržavali jačanje prisustva žena u predstavničkim institucijama nego i isticali sopstvene zasluge kao tada vladajuće stranke za uvođenje rodnih kvota 2004. godine:

Podsetiću građane, mi poslanici to znamo, na početak 2004. godine i na početak rada prve vlade Vojislava Koštunice. Jedan od prvih zakona koji je u Skupštini izglasan upravo je bio Zakon o izboru narodnih poslanika, kada smo obezbedili da nacionalne manjine ne moraju da predu cenzus za ulazak, to je tzv. prirodni prag, i druga veoma značajna novina je bila da na listi mora svaki četvrti kandidat da bude upravo predstavnik manje zastupljenog pola. Jeste, to je u tom trenutku bilo 25%, ali je to bio jako važan i značajan korak za Srbiju i za žene u Srbiji. Podsećam vas na to, a opet govorila sam o Ustavu, koji u mnogim članovima govori o tome da je ova država u obavezi da vodi politiku jednakih mogućnosti, i to kada su svi u pitanju, a naročito žene (narodna poslanica DSS, 24.05.2011).

Pretpostavljam da znate da je ova skupština u prethodnom sazivu usvojila zakon koji se zove Zakon o ravnopravnosti polova. To je Vlada u kojoj ste i vi učestvovali. Dakle, vi ste na Vladi glasali za taj Predlog Zakona. U tom Zakonu se reguliše upravo ovo o čemu govorim, pa smo, zahvaljujući tom Zakonu dobili danas u Narodnoj skupštini 30% manje zastupljenog pola. Ponosna sam na taj Zakon i najočiglednije smo ga

primenili, tako da u Skupštini danas ima 80 veoma sposobnih, lepih žena, koje su oplemenile rad ovog doma (narodna poslanica DSS, 27.09.2012).

SPS se u vrednosnom ideološkom prostoru pomera sa krajnje autoritarne pozicije 2000. godine ka desnom centru 2008.⁶ Za razliku od SRS, koja se konstantno obraća ženama, SPS žene ne vidi kao grupu vrednu političkog predstavljanja. Sve do 2012. godine narodne poslanice ove stranke se retko obraćaju ženama.

Ispred SPS-a su 2002. godine o rodnim kvotama govorili isključivo narodni poslanici, što ne čudi s obzirom na to da je SPS tada imao samo 1 narodnu poslanicu u svojim redovima. Njihov diskurs je bio eksplicitno antifeministički: za njih su žene bile isključivo domaćice zadužene za očuvanje tradicije i porodice, daleko od očiju javnosti, dok su rodne kvote shvatali kao evropsku novotariju i napad na srpsku tradiciju:

Gospodo, koliko znate svojih prijatelja sa sela koji će kandidovati domaćice ili neke druge žene u nekom drugom svojstvu na listama odbornika? Iz tih razloga je potpuno jasno da, kad na jednoj strani učinimo korak koji se može činiti demokratskim, koji može govoriti o jednakosti polova, upravo tim ženama uskratimo pravo da učestvuju u upravljanju, jer tradicija našeg srpskog seljaka nije da ih žena predstavlja u skupštinama. Nemam ništa protiv žena, štaviše, imam mnogo toga u njihovu korist, ali govorim vam o našoj prisutnoj realnosti (narodni poslanik SPS, 06.06.2002).

Mi smo svi svedoci i imamo mnogo raznih statistika da su žene odgovornije kada su u pitanju deca, kada je u pitanju brak, porodica, kada se nalaze u saobraćaju za volanom i kada se nalaze na radnom mestu. Uostalom, 60-ih godina (verovatno su mnogi od vas to čitali) na jednom kongresu biologa u Londonu zaključeno je da su žene biološki jače, otpornije i poruka je da ruka koja ljulja kolevku treba da vodi i svet. Kada su u pitanju žene, uvek bih bio pristalica da ih se nade što više na listi. Međutim, postoji veliki problem u nekim sredinama, pa vas pitam kako ćemo u Tutinu, u Sjenici, u Novom Pazaru obezbediti žene? (narodni poslanik SPS, 06.06.2002).

SPS se nije oglašavao na temu rodnih kvota tokom izmena izbornih zakona 2004, a 2011. godine je u tek jednom govoru izrazio svoju podršku.

Ova stranka se od 2008. godine pomera sa krajnje desnice ka desnom centru nakon ulaska u Vladu sa DS i Deklaracije o istorijskom pomirenju ove dve stranke. Od glavnog promotera nacionalizma, antirodnih diskursa i mizoginije u Skupštini, ova stranka se okreće ka umerenijem pristupu

⁶ SPS je pred izbore 2008. godine procenila da jača izborna podrška proevropskim snagama i da joj se više isplati zauzimanje umerenije pozicije. Nakon izbora je formirala vladajuću koaliciju sa DS i potpisala sa njom Deklaraciju o istorijskom pomirenju, čime je simbolički obeleženo pomeranje SPS bliže centru.

i evropskim integracijama. Već 2009. godine su kao stranka vladajuće koalicije podržali Zakon o ravnopravnosti polova, uz korišćenje diskursa evropeizacije i modernizacije. Od 2016. godine počinju više da se bave i temom rodno zasnovanog nasilja, a 2020. snažno podržavaju povećanje rodne kvote sa 30 na 40%:

[Podizanje rodne kvote na 40%] je jedan od tih velikih koraka koji Srbiju unapređuju u tom smislu, u potpunom sastavu, čini mi se, poslanica u ovom parlamentu, a verujem i velike većine žena u Srbiji bez obzira da li do sada učestvuju u političkom životu ili ne, jeste veliko ohrabrenje i pomoć da se ostvare u svim sferama delatnosti života, ne samo u političkom smislu. Složila bih se, naravno, u punom sastavu u punoj njenoj jačini sa onim delom rečenice koja kaže da nijedno zanimanje, pa ni političko zanimanje, ne pripada samo jednom polu (narodna poslanica SPS, 06.02.2020).

Svedoci smo činjenice da je nasilje u porodici naročito nad ženama, odnosno rodno zasnovano nasilje, i dalje prisutno u velikoj meri. Nasilje nad ženama predstavlja opasan vid diskriminacije i ozbiljan je problem koji prožima sfere kulturnog, ekonomskog, političkog i socijalnog života (narodna poslanica SPS, 01.10.2019).

Uprkos ovim transformacijama, SPS zadržava svoju antifeminističku poziciju i pokušava da balansira između umerenijeg diskursa zahtevanog njihovom pozicijom u vlasti i ideološki bliskog tradicionalističkog pozicioniranja koji ženu posmatra pre svega kao sredstvo radanja i očuvanja tradicionalne porodice.

Naredna stranka kod koje se jasno uočava dinamičnost pozicioniranja u procesu političkog predstavljanja žena je SRS. Narodne poslanice SRS insistiraju na tome da je njima ravnopravan položaj žene u društvu jedan od prioriteta, uz istovremeno negiranje rodnih neravnopravnosti u društvu. One ženu vide kao majku, slabiji i nežniji pol kome je mesto uz kuću i porodicu. I kada govore o problemima sa kojima se žene suočavaju, oni ih depolitizuju i negiraju njihovu rodnu dimenziju. Ako se i pojave slučajevi diskriminacije ili nasilja oni su za ovu stranku individualni, a ne strukturni. Ovo je jedna stabilna pozicija. Uz to, ova stranka je glavni kreator mizoginog diskursa u Skupštini:

Na kraju krajeva, dosta je o tome govorio i predsednik naše stranke dr Vojislav Šešelj, kakva je uostalom ta vlada, koja oko sebe ima kriminalce, koji navlače ženske čarape na glavu, dok u isto vreme jedan od potpredsednika Vlade, Žarko Korać, ima aktiviste koji ženske čarape navlače na noge (narodna poslanica SRS, 09.04.2001).

Sve češće su muškarci predmet zlostavljanja. Žene lakše dolaze do posla. Došle su ove evropske banke i hoće da na šalterima imaju mlade, lepe referente, a žene i jesu

za te poslove prigodnije i bolje, strpljivije su u tim godinama i obrazovanije. Muškarci zaista imaju razloga da se osećaju diskriminisanim (narodna poslanica SRS, 28.05.2003).

Ja sam u principu da bude pola-pola, ja bih najviše voleo da sam jedini muškarac u Skupštini i sve oko mene žene, da vam iskreno kažem, i ako već godinama ništa ne mogu, ali volim da budem u njihovom društvu (narodni poslanik SRS, 06.02.2020).

Međutim, ova stranka se ne libi da se pozove na prava žena u cilju zadovoljavanja sopstvenih interesa. U vreme rascepa unutar SRS i odvajanja dela članstva u novu SNS, narodne poslanice SRS su se bez zadržke pozivale na mizoginiju i tražile zaštitu svojih prava tokom verbalnih sukoba sa bivšim članovima svoje partije:

Očekujem da žigošete ovaj skandalozan postupak i istupanje Tomislava Nikolića, pogotovo zato što je u pitanju javna ličnost. Ne samo da očekujem od vas da mu izreknete opomenu koja mu sleduje nakon ovakvog ponašanja, već to očekujem od svih poslanika, jer do sada je takvo ponašanje u ovom parlamentu bilo uvek žigosano, ne samo kada su u pitanju oni koji sede u Parlamentu, već i druge javne ličnosti koje su sebi tako nešto dozvoljavale. Ne bih definisala ovo što je izgovorio Tomislav Nikolić i to ponašanje, to su već sociolozi radili; to se naziva mizoginija, to je mržnja i omalovažavanje žena od strane muškaraca, na nivou predrasuda. Definiše se kao kriza muških uloga i identiteta i prikriva duboku ambivalenciju prema ženama, koja se može označiti kao svojejevrnsa paranoja. Sociolozi kažu da je sam pojam mizoginije mnogo širi i označava oblik paranoidne fiksacije (narodna poslanica SRS, 13.02.2009).

Primer rodnih kvota je drugi odličan primer poigravanja ove stranke sa kontradiktornim tvrdnjama namenjenim različitim publikama. Kada pogledamo sam zakonodavni proces, njihova poruka je svih 20 godina ista: ne podržavaju konkretan predlog o rodnim kvotama. Obrazloženja koja nude su slična obrazloženjima DSS iz 2002. godine:

Mi koji se bavimo i strankom, pored posla u Skupštini, mi koji smo osnovali na stotine odbora, koji prisustvujemo sednicama tih odbora, koji učestvujemo u radu tih odbora u stranci, vrlo dobro znamo kako je teško obezbediti zastupljenost žena u stranci, ne zato što to muškarci ne žele, nego zato što to ne žele žene. Ne kažem da je patrijarhalni odnos u porodici odlučujući u tome, ali ako u porodici postoji afinitet prema politici obično se muškarac za to opredeljuje, a izbegavaju i muž i žena da se političkim poslom, u principu, bave (narodni poslanik SRS, 24.02.2004).

Zbog toga sam i zahvalna svojim kolegama i poslaničkoj grupi, a pre svega našem predsedniku koji je prvi promovisao to da ne treba da bude nikakvih kvota, već da se borimo za ono što je naša ideologija i što je naš pravac za bolju budućnost Srbije, i pre svega sam zahvalna građanima Srbije, koji razumeju ove naše jasne poruke, a ne

razumeju i neće razumeti, budite sigurni, na sledećim izborima da prihvataju to da po diktatu zapadnih moćnika radite sve ovo i na ovakav način uništavate i unižavate demokratske procese u Srbiji (narodna poslanica SRS, 24.05.2011).

Meni beše ovde interesantna rasprava kolege iz vladajuće koalicije, ne znam kako je ovu odluku neko mogao da poveže sa nekakvom rodnom ravnopravnošću, kada je počeo kolega da ređa gde sve treba da budu žene, gde sve treba da budu muškarci, očekivala sam da će da predloži da u zatvoru, kao u Narodnoj skupštini, među svakih troje osuđenih mora biti jedna žena. Zaista je bljutavo. Preterujete sa tim. To je kao da kažete da jedna trećina hirurga mora biti žene. Nisu završile hirurgiju? Nema veze, daj makaze, daj skalpel, cepaj, dovoljno je da si žena, nema veze što nisi završila tu specijalizaciju. Zaista degutantno (narodna poslanica SRS, 29.06.2011).

Istovremeno, međutim, široj publici šalju poruke da je njima učešće žena bitno, da su u njihovoj stranci žene jednako aktivne i ravnopravne i da se zalažu za rodne kvote, ali da one budu 50%, a ne 30% i da se uvedu kvote za izvršnu, a ne samo zakonodavnu vlast. Takođe, dok kritikuju rodne kvote za predstavničke institucije, insistiraju da u međunarodnim delegacijama bude bar 30% žena:

Odnos našeg društva, pa i vlasti, prema ulozi žena u odlučivanju ogleda se i u sastavu naše Vlade. Takođe postoji i deklarativno zalaganje za većim učešćem žena i u političkom životu kroz kandidovanje za narodne poslanike i odbornike i to je, uostalom, zakonska obaveza. Ali to je samo kod predlaganja, ne i kod izbora narodnih predstavnika u republičkom i opštinskim parlamentima, ne bar 50% prirodnih, koliko bi trebalo da bude (narodna poslanica SRS, 27.12.2011).

Tamo je pretila opasnost da nam ne dozvole da uopšte učestvujemo u radu Parlamentarne skupštine zato što nismo u sastavu delegacije imali nijednu ženu. Nas četiri, koliko nas ima žena, sve smo zamenice članova, ali niko nije bio član... Za mene kao pripadnicu, uslovno rečeno, slabijeg pola, kao i za sve prisutne dame ovde u Skupštini, a verujem i u celoj Srbiji, više je nego uvredljivo, s obzirom na to da se, kao što smo rekli u uvodnom izlaganju, zalažete za ravnopravnost u političkom sistemu i u društvenom životu oba pola, i onog koji je manje zastupljen, u ovom slučaju su to žene, da se to naziva tehničkim problemom (narodna poslanica SRS, 16.03.2011).

Najveće transformacije vidljive su u pozicioniranju SNS, stranke koja temu rodne ravnopravnosti postavlja visoko na listi prioriteta, dok se istovremeno zalaže za očuvanje tradicionalne porodice i ženu vidi kao sredstvo opstanka nacije. U pokušaju da zahvate što šire biračko telo i očuvaju predominantnu poziciju u odnosu na ostale političke opcije, ali i da osiguraju međunarodni legitimitet kao stranka proevropske orijentacije, narodne poslanice i poslanici ove stranke su konstantno iznosili kontradiktorne tvrdnje o rodnim odnosima i identitetima.

Ova stranka je u početnoj fazi svog formiranja pokazivala velike razlike u diskursu od narodnih poslanica koje su do tada bile stožer radikalske ideologije i nastavile da propagiraju tradicionalne vrednosti do narodnih poslanika koji su snažno branili rodnu ravnopravnost i rodno senzitivni jezik. Te razlike se najbolje reflektuju u narednim tvrdnjama. Na jednoj strani imamo narodne poslanice SNS kao zaštitnice nataliteta, tradicionalnih vrednosti i patrijarhata:

To vam je kao bolesna zavisnost žene koja izlazi u grad i vidi rasprodaju i utrčava u radnju, bez obzira na to da li to njoj treba ili ne (narodna poslanica SNS, 16.03.2010).

Bilo bi mi drago da imate tu svestranost i oko kukičanja, ali ta veština nije ovde bitna i ne primenjuje se, tako da vam je suvišna. Pošto sam žena i majka, sve te ručne radove znam da radim, ali to je bitno za moju decu i za moju porodicu (narodna poslanica SNS, 21.06.2011).

Kao žena o vojsci profesionalno nemam šta reći, ali kao žena koja prati sve ono što se dešava u našoj zemlji i žena koja je deo tima spremnog da menja ovu zemlju, naravno da je menja nabolje, osvrnuću se na nekoliko delova iz ova dva zakona koji su na mene ostavili utisak (narodna poslanica SNS, 26.01.2015).

Na drugoj strani, kada govore o rodnoj ravnopravnosti ili nasilju prema ženama pristup je potpuno drugačiji. Pitanja diskriminacije žena i nasilja prema ženama se ne svode na pojedinačne slučajeve već se politizuju i stavljaju u širi politički i ekonomski kontekst koji zahteva strukturne promene i obezbeđivanje podrške i jednakih mogućnosti ženama:

U ovom zakonu je trebalo stvoriti neku osnovu za uvođenje tog rodno senzitivnog jezika. Mi, s jedne strane, imamo od 2008. godine Upravu za rodnu ravnopravnost, koja je organ Ministarstva rada i socijalne politike, a u zakonu je potpuno izostala odrednica roda. Znači, uopšte nemamo definiciju roda, koja bi trebalo da bude u onom članu 10, gde imamo značenje pojmova, tako da ove odrednice nema. U ovom zakonu nije samo eliminacija polne različitosti značajna. Evidentna je polna različitost, to je notorna biološka kategorija. Potrebna je i rodna ravnopravnost, koja predstavlja jednu društvenu kategoriju. Znači, korišćenje rodno nesenzitivnog jezika je jedna od primedaba (narodni poslanik SNS, 10.11.2009).

U narednoj fazi od 2014. godine dolazi do konsolidacije stavova unutar stranke i preuzimanja pitanja rodne ravnopravnosti kao ključnih za pozicioniranje stranke, da bi u sazivu od 2016. postali sve vidljiviji znakovi retraditionalizacije i jačanja mizoginije:

Ja sam jedan od onih građana Srbije koji ne krijem svoju ljubav i sklonost prema ženskom rodu i uvek se radujem kada su žene te o kojima razgovaramo, kada su žene

te kojima pišu pesme, za kojima ludujemo, kojima činimo sve ono što je Bog rekao da treba da činimo. Na kraju krajeva, Bog je odredio tako da žena bude dominantno biće, da je ona ta koja upravlja i nama muškarcima i celim svetom (narodni poslanik SNS, 08.02.2020).

U sazivu od 2016. godine tvrdnje o ženama se dominantno koriste za omalovažavanje i diskreditaciju političkih protivnika. Žene su grupa o kojoj se govori da bi se kreirao imidž vladajuće stranke. Iako govore o ženama suštinski objekat predstavljanja je sama SNS:

Ne mogu a da ne primetim na samom početku svog izlaganja da kroz svaki zakon koji uđe u skupštinsku proceduru opozicija pokazuje ogromnu mržnju prema Vladi Republike Srbije i prema Aleksandru Vučiću, koji se samo upravo kroz ove zakone bore i pokazuju ogromne napore da učine život kvalitetnijim građanima Srbije. Upravo je briga predsednika Srbije, Aleksandra Vučića, o ženama koje su nezaposlene i koje se najteže zapošljavaju, a to su žene koje imaju od 40 do 50 godina i koje su ostale bez posla upravo zahvaljujući politici tih stručnjaka prekoputa. Nešto što njih najviše i boli, a to je i razlog što su neumorni u izmišljotinama i lažima (narodna poslanica SNS, 25.10.2018).

Na kraju bih posebno pohvalila mere koje se odnose na žene, kao nosioce poljoprivrednih gazdinstava i to što je ministarstvo prilikom rangiranja zahteva ženama davalo pet bodova više. U ovom postupku Ministarstva poljoprivrede upravo se vidi razlika između ove Vlade, koja na odgovoran i ozbiljan način vrši vlast, i onih koji šetaju, koji bojkotuju ovu sednicu, a koji su bili na vlasti do 2012. godine. Mi ženama pomažemo, osnažujemo ih i sprovodimo mere, mi donosimo programe koji se odnose na bolji socijalni, ekonomski status žena. Ono što oni rade, oni ih vredaju i nazivaju ih pogrdnim imenima, čak ih fizički povređuju ili omalovažavaju (narodna poslanica SNS, 06.03.2019).

Jačanje autoritarizma i tradicionalizacije kod SNS se očitava i u raspravi o Predlogu Zakona o rodnoj ravnopravnosti, koja je u najvećem delu bila rasprava između nezadovoljnih antirodnih, pre svega muških glasova unutar SNS i ministarke za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, a vrlo je malo bilo glasova unutar SNS koji su svesrdno podržavali Zakon, iako je Predlog Zakona došao iz ove partije i usvojen je glasovima narodnih poslanika ove stranke. Ove kontradiktorne tvrdnje koje dolaze iz SNS se, s jedne strane, mogu objasniti kontradiktornostima u fazi nastanka stranke. SNS je nastala odvajanjem iz radikalno desne SRS, kako u smislu članstva tako i biračkog tela. Istovremeno je stranka pokušala da kreira imidž proevropske i moderne stranke i borca protiv korupcije pokušavajući da pridobije legitimitet i podršku međunarodne zajednice. Već od svog formiranja stranka je morala da igra različite uloge pred međunarodnom zajednicom

i svojim biračkim telom kako bi obe publike zadržala uz sebe. Kako je jačala svoju poziciju na vlasti i preuzela potpunu kontrolu nad javnim institucijama i medijima, stranka je u politikama rodne ravnopravnosti našla način da pred međunarodnom javnošću prikrije rastuće autokratsko lice Srbije. Istovremeno u zemlji, stranka teži da bude ne samo vladajuća, već i jedina stranka na vlasti sa masovnom podrškom većine birača, zbog čega i iznutra mora da prilagođava svoje ponašanje različitim publikama, što se, između ostalog, ogleda u istovremenoj kombinaciji politika rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti i antirodних diskursa.

Možemo da zaključimo da empirijski nalazi potvrđuju teorijske argumente iznete u prvom poglavlju: politički predstavnici (bilo da su to stranke ili pojedinci) vremenom menjaju stavove i prilagođavaju ih ličnim ciljevima, publikama ili društvenim okolnostima. U pogledu političkog predstavljanja žena ove promene su dosad najviše bile vidljive među strankama desnice u vrednosnom spektru. Političke stranke poput DSS i SPS su se značajno pomerile od 2000. godine i uverenja o rodnoj neutralnosti tržišta i politike, otpora prema rodnim kvotama, negiranja rodnih stereotipa i odbacivanja nejednakosti kao strukturnih odlika društva ka priznanju potrebe za zaštitom privatnih uloga žena (Celis and Childs, 2018). DSS je, na primer, tokom 2002. godine bio izrazito protiv rodnih kvota, da bi ih 2009. svesrdno zagovarali. SPS se pomerio sa pozicije da ravnopravnost polova nije u našoj tradiciji ka odbrani i zagovaranju Predloga Zakona o ravnopravnosti polova 2009. godine. SRS i SNS ne pokazuju stabilne transformacije sa protokom vremena, već svoj performans prilagođavaju trenutnim ciljevima i brojnim publikama. Kontradiktorne tvrdnje su posebno uobičajene za SNS, stranku koja se kameleonski prilagođava kompleksnim potrebama i gotovo istovremeno igra različite uloge pred različitim domaćim i međunarodnim publikama.

Zaključak

Žene nemaju univerzalne i jedinstvene interese i identitete. Polazeći od složenosti i heterogenosti kategorije „žena”, analiza u ovom poglavlju je započela pretpostavkom da ne možemo objektivno odrediti interese žena i da različiti akteri, bez obzira na stranačku pripadnost, mogu da tvrde da predstavljaju žene. Tim korakom je napravljen prostor za razmatranje različitosti i kompleksnosti procesa političkog predstavljanja i razumevanje

kako različite političke predstavnice, ali i predstavnici tvrde da predstavljaju žene. Iz te analize proizlazi da parlament suštinski od 2001. godine dominantno promovira konzervativni i patrijarhalni diskurs o ženama kao osetljivim i ranjivim bićima i posvećenim majkama koje su stožeri porodice i nacionalnog opstanka. Žene koje se ne uklapaju u ovu sliku nisu u parlamentu čitave dve decenije imale svoje predstavnice. Feminističke slike žena su u parlamentu bile marginalne i sporadične. Posledično, narodne poslanice su u ovom periodu kao najvažnije ženske interese identifikovale unapređenje položaja trudnica i porodilja i sprečavanje nasilja prema ženama.

Povećanje prisustva žena u parlamentu samo po sebi nije donelo suštinsku promenu u političkom predstavljanju žena. Lojalnost u parlamentu je isključivo rezervisana za odnose unutar iste političke stranke. Ključni nalaz je da ideološko pozicioniranje stranke na kulturno-vrednosnoj ravni u najvećoj meri utiče na performans političkog predstavljanja žena. Iako su sve političke partije, bez obzira na ideologiju, jednako zainteresovane za žensko biračko telo, načini na koje govore o ženama i u ime žena se bitno razlikuju.

Za stranke desnice je karakteristično tradicionalno razumevanje rodni uloga, usmerenost na tradicionalnu porodicu kao ključni okvir razmatranja položaja žene, komplementarnost i partnerstvo između muškaraca i žena, odbacivanje nejednakosti i diskriminacije kao strukturne odlike društva i njihovo svodenje na individualna iskustva. Nakon snažnog otpora 2002. godine ubrzo su gotovo sve konzervativne stranke počele da podržavaju rodne kvote u parlamentu, iako su i dalje bile protiv njihovog širenja ka upravljačkim pozicijama i drugim pozicijama moći. Podržavanje rodni kvota je generalno neobično za konzervativne stranke, ali se u tranzicionom kontekstu Srbije može objasniti uslovljavanjem međunarodne zajednice i procesom harmonizacije sa evropskim zakonodavstvom. U skladu sa svojom ideološkom pozicijom, ove stranke su neretko prihvatala značaj razmatranja ženskih prava, ali su prema pitanjima rodne ravnopravnosti načelno pokazivale veliki otpor tretirajući „rod” kao zapadnjačku ideologiju usmerenu na razaranje srpske tradicije, porodice i nacije. Kako je u parlamentu najveći procenat tvrdnji o ženama i u ime žena dolazio iz ovog ideološkog polja, njihove poruke su najglasnije dopirale do publike.

Modernističke stranke, pre svega DS, takođe su se najviše obraćale majkama i trudnicama, ali iz perspektive jednakih mogućnosti, a ne populacione politike. Uprkos naglašavanju majčinstva, priznavale su da ova

iskustva i identiteti nisu univerzalni i da žene mogu imati i druge potrebe i interese. Za razliku od tradicionalističkih stranaka, koje su pitanja diskriminacije i nasilja prema ženama tretirale kao pojedinačna iskustva, stranke vrednosne levice su ove teme povezivale sa širim ekonomskim i političkim položajem žena u društvu i rodno konstruisanim nejednakostima.

Uprkos ovim manje-više stabilnim načelnim pozicijama tokom godina, političko predstavljanje ne možemo okarakterisati kao statično. Stranke menjaju svoja lica i uloge i prilagođavaju se okolnostima. Promenama su sklonije stranke desnice, koje osećaju potrebu da privuku i žensko biračko telo i da ostanu verne svojim načelima. Kada ne moraju da se prilagođavaju očekivanjima birača neke od njih moraju da se prilagođavaju očekivanjima međunarodne publike (pre svega EU), što posebno važi za stranke na vlasti. Dok su u nekim pitanjima stranke postepeno menjale svoje pozicije, u drugim su konzervativni stavovi ostali prisutni, ali izbalansirani i dopunjeni kontradiktornim i suprotstavljenim tvrdnjama ponekad i u istom govoru. Tako se pojedine stranke desnice istovremeno zalažu za očuvanje tradicije i srpske porodice dok podržavaju evropske vrednosti i mere u cilju dostizanja rodne ravnopravnosti. Videli smo i primere kada ista stranka promoviše antirodne diskurse pred jednom publikom, dok pred drugom ukazuje na strukturne uzroke rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja. Ove transformacije su posebno karakteristične za SNS, stranku koja podršku dominantno nalazi u konzervativnom biračkom telu, ali se obraća različitim društvenim grupama i slojevima težeći potpunoj dominaciji na političkoj sceni, zbog čega mora konstantno da žonglira između različitih pozicija. Kako država pod vlašću ove stranke sve više klizi u autoritarizam, a vlast bar delimično zavisi od međunarodne podrške i priznanja EU, pitanje rodne ravnopravnosti se vešto koristi u cilju kreiranja međunarodnog legitimiteta i privida demokratičnosti, dok se na unutrašnjem planu balansira pred biračima sa antirodnim diskursima i tradicionalističkim tvrdnjama.

Dominacija konzervativnih diskursa u skupštini Srbije, s jedne strane, reflektuje dominantne vrednosti u društvu, a s druge, i reprodukuje i učvršćuje tradicionalne rodne obrasce. Čak i kada se donose zakoni koji imaju za cilj kreiranje jednakih mogućnosti, poruke sa plenarnih sednica sprečavaju njihovo prihvatanje i neutralizuju potencijal institucionalnih reformi za transformaciju društva. Na duže staze, ovakvi diskursi kreiraju plodno tlo za jačanje desničarskih stranaka i pokreta u društvu.

3

KREIRANJE PRISUSTVA I DELOVANJA: DESKRIPTIVNO I SUŠTINSKO PREDSTAVLJANJE MANJINA

To sam ja. To si ti. To smo mi! Svi smo ljudi!
To sam ja! To si ti! To smo mi! Valjda dobri ljudi!
Izvod iz predstave *Beton mahala*

Predstava „Beton mahala” se širom Balkana izvodi od 2015. godine. Predstavu je osmislila i izvodi je grupa tinejdžera, amaterskih glumaca iz Novog Pazara. U predstavi glumci obrađuju aktuelne probleme odrastanja u svom gradu, poput škole i zaljublivanja. Smetaju im podele između Srba i Bošnjaka i jasno povučene granice između „nas” i „njih”. Konstatacijom „svi smo ljudi” predstava nas zapravo poziva da druge vidimo kao ljude. Nakon prvog izvođenja predstave u Novom Pazaru gotovo sve lokalne političke partije su predstavu okarakterisale kao uvredljivu. Čuli smo komentare da predstava vredi religiju i pravi, autentični identitet Bošnjaka i ne prikazuje grad u pravom svetlu. Pitanja koja su glumci postavili uplašila su mnoge u Pazaru jer su kritikovala dominantno shvatanje nacionalnog i religijskog identiteta kao prirodno datog i ključnog za identitet pojedinca, shvatanje koje pažljivo neguju i lokalni političari. Odjednom u gradu više nigde nije bilo slobodnih termina za izvođenje predstave. Tek posle 7 godina predstava je ponovo izvedena u Novom Pazaru u februaru 2022. godine. Predstava je tada zabranjena u ime nacionalnog identiteta Bošnjaka. Nacionalni identitet se ne preispituje. On se podrazumeva. U predstavi nam glumci kažu da smo granice sami stvorili, a pošto smo ih stvorili onda možemo i da izaberemo da ih menjamo i brišemo. Ova poruka je opasna jer, između ostalog, ruši temelje na kojima su nastale etničke stranke i osvetljava i ulogu političara u kreiranju identiteta i međuetničkih

odnosa. Poput predstave, i ovo poglavlje na primeru predstavljanja nacionalnih manjina pokušava da osvetli kreativnu stranu identiteta, interesa i delovanja, što nas vodi redefinisaniu osnovnih kategorija političkog predstavljanja: deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. Dok smo u prvom poglavlju videli kako se deskriptivno predstavljanje tradicionalno posmatra kao statična kategorija – puko prisustvo predstavnika koji su slični biračima – u ovom poglavlju pokazujem da predstavnici moraju svoje različite identifikacije i osobine da *učine* prisutnim kako bi se pozicionirali kao deskriptivni predstavnici. Slično tome, suštinsko predstavljanje se ne može svesti na delovanje u nečijem interesu, već ono uvek uključuje davanje značenja i samom delovanju i interesima.

* * *

U poglavljima do sada smo videli da su pozicije predstavnika i predstavnica i utisci koje žele da ostave o sebi posledica tvrdnji, pregovaranja i tumačenja u toku predstavničkog procesa. Govoreći o onima koje tvrde da predstavljaju i o njihovim interesima, predstavnici bar delimično utiču na razumevanje njihovih interesa i identiteta. Ako se predstavljanje odvija kroz dinamična pozicioniranja predstavnika, kako je ranije utvrđeno, postavlja se pitanje da li možemo da zadržimo kategorije poput deskriptivnog i suštinskog predstavljanja, koje se tradicionalno shvataju kao statične i međusobno odvojene forme. U prvom poglavlju je pomenuto da nas autori poput Sejvarda pozivaju da odustanemo od tipologija jer predstavnici ne zauzimaju stabilne pozicije tokom celog mandata već menjaju i prilagođavaju uloge koje igraju. Sejvard ističe da „predstavničke uloge nisu isključive niti međusobno suprotstavljene, kako se često ističe ili sugerše. Budući predstavnici mogu da igraju različite uloge u isto vreme, ili da se prebacuju s uloge na ulogu, ili da povežu naizgled različite uloge u jednu aktivnost ili tvrdnju” (Saward, 2010: 71). Uprkos tome, korišćenje ustaljenih kategorija, poput deskriptivnog i suštinskog predstavljanja ili delegatskih i povereničkih pozicija, može da bude korisno, ali samo ako se ove kategorije prilagode dinamičnom i relacionom razumevanju predstavljanja. Upravo to je cilj ovog poglavlja.

Poslednjih godina je bilo više pokušaja da se različite „forme” ili „tipovi” predstavljanja redefinišu kako bi se prilagodili konstruktivističkom razumevanju predstavljanja. U oblasti simboličkog predstavljanja je posebno

značajan rad autorki poput Emanuele Lombardo i Petre Mejer (Lombardo and Meier, 2014; 2017; 2019) i Širin Rai (Rai, 2017). Autorke poput Elin Severs (Severs, 2012), Karen Selis (Celis, 2012) i Sare Čajlds (Celis and Childs, 2012) pokušale su da pristupe empirijskim istraživanjima suštinskog predstavljanja iz ugla konstruktivizma, dok je u oblasti deskriptivnog predstavljanja posebno dragocen rad Džudit Skvajrs (Squires, 2008) i Dženifer Piskopo (Piscopo, 2011).

U ovom poglavlju se nadovezujem na njihov rad u pokušaju da ponudim operacionalizaciju deskriptivnog i suštinskog predstavljanja koja bi bila upotrebljiva za empirijska istraživanja u polju konstruktivističkog razumevanja predstavljanja. I u akademskoj literaturi i u praksi predstavljanja do sada su bila ključna pitanja kako nas izabrani predstavnici predstavljaju, odnosno koliko zaista deluju u našem interesu i kako taj zastupnički odnos da učinimo kvalitetnijim. Druga grupa pitanja se odnosi na to ko nas predstavlja i koji institucionalni mehanizmi su potrebni da bismo obezbedili pravednije uključivanje strukturno diskriminiranih grupa u predstavničkim institucijama. Konačno, pod kojim uslovima izabrani članovi grupe počinju i da deluju u interesu svoje grupe? Ova pitanja reflektuju odnos između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja shvaćenih u tradicionalnom smislu. Imajući u vidu njihov značaj, čini se smislenim da nastavimo da koristimo ove kategorije čak i nakon odustajanja od statičnog shvatanja predstavničkih formi.

Konstruktivistički pristup deskriptivnom predstavljanju pokazao je da se deskriptivno predstavljanje ne može svesti na pasivno prisustvo. Pozivanjem na pripadnost grupi predstavnici nužno toj grupi daju određeno značenje, odnosno aktivno doprinose kreiranju, aktivaciji, deaktivaciji ili transformaciji identiteta grupe kojoj pripadaju (Squires, 2008; Piscopo, 2011). Ipak, postojeća empirijska literatura i dalje dominantno operacionalizuje deskriptivno predstavljanje kao puko prisustvo članova grupe u reprezentativnim institucijama (ali videti Hirschmann, 2015; Hinojosa, Carle and Woodall, 2018). Ovo poglavlje se nadovezuje na prethodne napore konstruktivističkog promišljanja deskriptivnog predstavljanja. U poglavlju pokazujem kako predstavnici, pozivajući se na pripadnost grupi, utiču i na naše shvatanje grupe u celini, ali dodajem još jednu ključnu dimenziju deskriptivnog predstavljanja: sličnost ili članstvo u grupi nisu nužno transparentni i očigledni. Predstavnici prvo moraju sebe da predstave kao one koji pripadaju grupi da bi bili percipirani kao deskriptivni predstavnici grupe. Ponekad ovo nije aktivan posao jer njihova tela već signaliziraju pripad-

nost. Ponekad članstvo u političkoj stranci (npr. članstvo u manjinskoj partiji) publici otkriva identifikovanje predstavnika. Međutim, postoje situacije kada to nije očigledno i predstavnici moraju eksplicitno da artikuliraju sličnost sa grupom kako bi bili priznati kao legitimni predstavnici i mogli da koriste svoj identitet kao resurs u predstavničkom procesu.

Suštinsko predstavljanje se, podsećam, tradicionalno shvata kao „re-sponzivno delovanje u interesu predstavljenih” (Pitkin, 1967: 209). U empirijskim istraživanjima se najčešće meri kao podudarnost stavova javnog mnjenja sa delovanjem predstavnika ili, u slučaju strukturno diskriminiranih grupa, sami istraživači iz iskustva diskriminacije izvlače ključne interese, pa se meri da li i koliko predstavnici podnose predloge zakona, amandmane ili poslanička pitanja koji su u skladu sa ovim interesima. U dosadašnjim pokušajima redefinisavanja suštinskog predstavljanja istraživači su, umesto tretiranja interesa kao zadatih, pokušavali da sagledaju šta predstavnici *tvrd*e da je interes grupa koje predstavljaju. Međutim, pored interesa, u operacionalizaciju suštinskog predstavljanja moramo da uključimo još dva elementa: 1) predstavnici u svojim govorima *kreiraju sliku o sebi* kao onima koji znaju šta su *pravi* interesi i imaju sposobnost njihove realizacije i 2) govore nam šta znači *delovati* u nečijem interesu, odnosno pokušavaju da nas ubede da je upravo ono što oni rade jedini ispravan ili mogući način delovanja u interesu datih grupa.

U ovom poglavlju teorijske argumente o deskriptivnom i suštinskom predstavljanju primenjujem na analizu predstavničkog performansa u etničkom prostoru, odnosno istražujem kako izgleda deskriptivno i suštinsko predstavljanje manjina u parlamentu Srbije. U svom radu narodni poslanici koji se identifikuju kao pripadnici nacionalnih manjina na razne načine i u različitim trenucima aktiviraju, deaktiviraju, upisuju i brišu granice između etničkih grupa. Oni se strateški pomeraju na različite pozicije oko tih granica i pričaju priče o njima. Kroz te priče šalju poruke o tome ko su manjinske grupe kojima pripadaju i koje su njihove potrebe i interesi, čime bar delimično doprinose formiranju, transformaciji i brisanju etničkih identiteta i njihovog političkog značaja.

*Empirijska istraživanja političkog predstavljanja
manjina: stabilnost identiteta i interesa*

Etnička pripadnost i etničke identifikacije se proizvode i reprodukuju kroz društvene interakcije. Te interakcije uključuju: 1) kreiranje, transformaciju, aktivaciju i potiskivanje granica, 2) odnose unutar granica, 3) odnose preko granica, 4) priče i predstave o granicama i sa njima povezanim odnosima (Stroschein, 2017: 75–76; Tilly, 2005: 132–134, 209). Ovo je opšteprihvaćeno u studijama nacionalizma i sociologiji (Jenkins, 2008). Međutim, kada razmišljamo o međuetničkim odnosima, političkom predstavljanju manjina ili etničkim sukobima, neretko etničke grupe uzimamo kao datost. Tome su skloni čak i istraživači koji inače priznaju da su etničke grupe kreirane kroz istorijske, političke i društvene procese. Tretiranje etničkih i nacionalnih grupa kao interno homogenih i spolja ograničenih kolektivnih aktera učinilo je da granice između grupa deluju tvrde nego što zapravo jesu. Ovakav pristup nas je odvuкао od promišljanja kako se kreira značenje etničke identifikacije i koja je uloga politike u tom procesu. S druge strane, izbegavanje esencijalizacije u empirijskim istraživanjima zaista nije lako: uzimanje etničkih grupa kao predmeta istraživanja je samo po sebi esencijalizujući momenat. Ovaj odeljak, međutim, ukazuje na neke od zamki u postojećim istraživanjima političkog predstavljanja nacionalnih manjina koje bi se mogle izbeći u budućim istraživanjima.

Najveći deo literature o predstavljanju manjina sledi klasično shvaćanje političkog predstavljanja, odnosno konceptualizaciju deskriptivnog i suštinskog predstavljanja Hane Pitkin (ali v. Kook, 2017). U prvom poglavlju je naznačeno da Pitkin definiše deskriptivno predstavljanje kao „prisustvo umesto” predstavljenog „na osnovu korespondencije ili veze između njih, sličnosti ili refleksije” (Pitkin, 1967: 61). Deskriptivno predstavljanje, operacionalizovano kao prisustvo članova grupe u predstavničkim institucijama, dugo je bilo u središtu istraživanja manjina (Nakao, 2011). Ove studije, posebno u Centralnoj i Istočnoj Evropi, pretežno se bave time kako izborna pravila utiču na to koliko će se manjinskih predstavnika naći u institucijama (King and Marian, 2012; Protsyk and Sachariew, 2012). U prethodnom poglavlju smo videli da su ova pitanja slična onima koja postavljaju istraživačice u polju političkog predstavljanja žena.

Pošto deskriptivno predstavljanje samo po sebi nije dokaz zastupljenosti manjinskih interesa, empirijska istraživanja su se, posebno u SAD i Zapadnoj Evropi, pomerila sa institucionalizacije deskriptivnog predsta-

vljanja na analizu njegovog uticaja na suštinsko predstavljanje (Bäck and Debus, 2020; Casellas and Leal, 2011; Gamble, 2007; Kolpinskaya, 2017; Minta and Sinclair-Chapman, 2013; Sobolewska, McKee and Campbell, 2018; Tate, 2003; Whitby and Krause, 2001). Ove studije ili pokušavaju da ocene ponašanje predstavnika manjina ili se vode normativnim ciljevima, odnosno pitanjima kako obezbediti „dobro predstavljanje” i kako osmisлити „standarde za procenu kvaliteta delovanja pojedinačnih predstavnika” (Dovi, 2012: 22). U tome najčešće slede jedan od sledeća dva pravca:

Prvo, jedan deo literature razmatra pitanje responzivnosti (*responsiveness*), koju razumeju kao odgovaranje predstavnika na percepcije birača: „Responzivni predstavnici deluju ili govore u ime predstavljenih, igrajući ulogu agenta u odnosu prema principalu; njihovo ponašanje je u skladu sa tim kako bi predstavnici želeli da se oni ponašaju” (Pettit, 2009: 65). Pettit veruje da predstavnici treba da „prate želje predstavljenih” (Pettit, 2009: 71). Njegova definicija responzivnosti je prihvaćena u brojnim empirijskim istraživanjima. U njima se kvalitet suštinskog predstavljanja meri podudarnošću glasanja predstavnika u parlamentu sa percepcijama birača (Casellas and Leal, 2011; Kopkin, 2017; Tate, 2003; Whitby and Krause, 2001).

Drugi deo literature polazi od stava Hane Pitkin da predstavnik ne može uvek da sledi uputstva birača jer oni možda nemaju iskustvo, znanje ili veštine da znaju koje delovanje je u njihovom najboljem interesu. Zbog toga, kako ona tvrdi, predstavnici treba da se vode stvarnim interesima birača, a ne njihovim željama ili percepcijama (Pitkin, 1967: 165). Dakle, u središtu ovog dela literature je reagovanje na interese, a ne uverenja i percepcije birača (Chaney, 2015; Saalfeld and Bischof, 2013; Dunning and Niekani, 2013; Gamble, 2007; Ueda, 2008). Ova literatura tvrdi da manjinske grupe imaju zajedničko iskustvo diskriminacije i marginalizacije, koje nam omogućava da identifikujemo skup suštinskih interesa ili pitanja koja su zajednička svim pripadnicima manjinske grupe. Kako individualna prava nisu dovoljna da se poništi strukturna diskriminacija kojoj su ove grupe izložene, interes manjina je, smatraju ovi autori, priznavanje posebnih grupnih prava (Young, 2000). Na osnovu toga se izvodi zaključak da kao interese manjina možemo tretirati borbu protiv diskriminacije, očuvanje kulture i veće prisustvo manjina u javnim institucijama (Bird, 2011; Minta and Sinclair-Chapman, 2013).

Iako je put kojim stižu do interesa drugačiji u odnosu na prvu grupu istraživača, i ovi autori smatraju da su interesi na neki način objektivni, transparentni, dostupni i definisani pre čina predstavljanja. Pored toga, eksplicitno ili implicitno sugerišu da je uloga deskriptivnih predstavnika da prate i na taj način unapređuju interese grupa kojima pripadaju. Suštinsko predstavljanje se meri kao delovanje u cilju ostvarenja „suštinskih” ili „nužnih” interesa manjinskih grupa. Istina, oni koji trpe diskriminaciju će najverovatnije smatrati da je sprečavanje diskriminacije u njihovom interesu. Ipak, ako istraživanju pristupimo pretpostavljajući da su naši interesi već definisani pre bilo kakvog delovanja predstavnika, gubimo iz vida kako sami predstavnici reaguju na stavove, podsticaje i ograničenja koji dolaze iz društva, da li ih pojačavaju ili menjaju, kako njihove tvrdnje doprinose kreiranju novih interesa ili šta njih motiviše da govore o određenim temama. Stoga, umesto da uzimamo interese kao početnu tačku diskusije o predstavljanju, interese je korisnije posmatrati kao rezultat kreativnog procesa, kojeg je političko predstavljanje sastavni deo.

Kada se preference i interesi uzimaju kao početna tačka analize, gubi se iz vida i performativnost identiteta. Uprkos bogatoj sociološkoj literaturi o konstruisanju i izvođenju grupnih identifikacija kroz procese društvenih i kulturnih reprezentacija (Aspinall, 2015), istraživanja o političkom predstavljanju zanemaruju načine na koje se identitet i etnička pripadnost koriste kao resursi za kreiranje slike o predstavnicima i načine na koje proces iznošenja tvrdnji aktivno doprinosi procesima društvene identifikacije. Sociolozi nas ispravno podsećaju da etničke grupe ne treba tretirati kao „entitete kojima se mogu pripisati interesi i delovanje” (Brubaker, 2004: 8). Brubejker upozorava da: „etnička pripadnost, rasa i nacija postoje samo u našim percepcijama, interpretacijama, reprezentacijama, kategorizacijama i identifikacijama i kroz njih. To nisu stvari u svetu, već perspektive sveta” (Brubaker, 2004: 17). Politika je sastavni deo razvoja i proizvodnje ovih perspektiva.

Etničke grupe nemaju „prave” interese ili intrinzične identitete koje bi trebalo predstavljati. Etničke grupe i etnički identiteti se neprestano reprodukuju kroz različite društvene, političke i kulturne procese (Wimmer, 2008). Osim toga, čine ih pojedinci koji su istovremeno članovi različitih grupa i čiji se identiteti, mišljenja i stavovi oblikuju kroz različita životna iskustva i kontakte unutar i van grupe, uključujući procese institucionalne socijalizacije, kao što su oni koji se dešavaju u parlamentima. „Etnička

pripadnost se situaciono definiše, proizvodi i reprodukuje kroz interakcije koje se odvijaju na granicama ili preko njih” (Jenkins, 2008: 54). Ove interakcije se dešavaju i unutar granica, u smislu da članovi grupe u svojim međusobnim razmenama definišu značenje i sadržaj grupnog identiteta i izvan granica u smislu da se grupno jedinstvo nužno konstruiše u odnosu prema Drugom.

Umesto pitanja šta su grupni interesi, koji predstavnici reaguju na njih ili da li sastav predstavničke institucije odražava etnički sastav stanovništva u celini, plodotvornije je da se fokusiramo na to kada, zašto i kako se kategorije kao što su delovanje u ime manjina, identiteti i interesi artikulišu i konstruišu tokom predstavničkog procesa. Do sada je veoma mali broj istraživača manjinskog predstavljanja uložio napor da u svojim istraživanjima o političkom predstavljanju manjina postavi bar neka od ovih pitanja (Kook, 2017; Lončar, 2018; Toró, 2018). Ove studije su to učinile istražujući koja se pitanja i interesi pokreću kao relevantni za manjine i kako predstavničke tvrdnje doprinose kreiranju grupnih interesa i identiteta (Toró, 2018), kako institucionalni dizajn utiče na percepcije o etničkim grupama (Kook, 2017) i sugerišući da responzivnost treba zameniti polaganjem računa kao kriterijumom za ocenu ponašanja političkih predstavnika (Lončar, 2018).

Deskriptivno predstavljanje u svetlu konstruktivističkog zaokreta

Deskriptivno predstavljanje se u literaturi razume kao sličnost: prisustvo članova grupe u predstavničkim institucijama (Sobolewska, McKee and Campbell, 2018; Wolak and Juenke, 2021; Chauchard, 2014; Dovi, 2002; Rosenthal, Zubida and Nachmias, 2018). Međutim, kako prisustvo nikada nije pasivno, ako želimo da i dalje koristimo kategoriju deskriptivnog predstavljanja, potrebno je da njegovo značenje proširimo sa dva ključna elementa: 1) predstavnici moraju da aktiviraju svoju pripadnost grupi, kako bi *postali* deskriptivni predstavnici, 2) svaka tvrdnja o sličnosti je tvrdnja kojom se kreiraju slike o predstavljenima. Ova dva elementa razmatram detaljnije u nastavku.

Pozicioniranje predstavnika: aktiviranje identitetskih granica

Sastavni deo deskriptivnog predstavljanja čini kreativni proces pozicioniranja predstavnika kao deskriptivnih predstavnika. Deskriptivno predstavljanje podrazumeva *kreiranje* prisustva. Iako predstavnici ne moraju nužno da aktiviraju grupne granice kada govore o grupama, oni se upuštaju u deskriptivno predstavljanje samo kada aktiviraju sopstvenu sličnost sa grupom. Prilikom izvođenja deskriptivnog predstavljanja, predstavnici aktiviraju svoju pripadnost kao resurs legitimacije (Hinojosa, Carle and Woodall, 2018).

U prethodnom poglavlju smo videli da žene ne govore uvek u ime žena, a ranija istraživanja nam pokazuju isto i u slučaju nacionalnih manjina (Protsyk and Sachariw, 2012). Međutim, nekako nam se čini logičnim da narodna poslanica uvek deluje kao žena i manjinski poslanik uvek kao pripadnik svoje grupe. Ipak, kako svi osećamo različite identifikacije, imamo mogućnost i da izaberemo na koju od tih identifikacija ćemo se pozvati u kom trenutku. Možemo pretpostaviti i da ne vidimo nužno svi svaku narodnu poslanicu u svakom trenutku kao ženu u političkom smislu, niti da nam je u svakom trenutku poznato etničko ili nacionalno poreklo svakog poslanika. U praksi predstavljanja predstavnici se pozivaju na različite resurse: nekada nam se obraćaju kao profesionalci („Kao lekar, znam koliko je zanemareno pitanje zdravlja žena”) ili se pozivaju na geografsko poreklo („Kao neko ko dolazi iz multietničke sredine, uveravam vas da se manjinske grupe suočavaju sa diskriminacijom”). Kada se, na primer, pozovu na profesionalnu stručnost, predstavnici od nas sklanjaju svoje ostale identifikacije (rodne, etničke, seksualne, partijske...) i pozivaju nas da im poverujemo na osnovu njihove stručnosti. Iako je moguće da publika sama doživljava predstavnika kao pripadnika određene grupe čak i kada on to pokušava da prikrije, u većini slučajeva deskriptivni predstavnici nisu inherentno deskriptivni predstavnici već moraju da stvore sliku o sebi kao deskriptivnim predstavnicima. Drugim rečima, oni mobilisu svoje identitete, na manje ili više eksplicitne načine, da bi sebe konstruisali kao pripadnike grupe i stekli pravo da budu njeni „prirodni” glasnogovornici.

Pojedini autori smatraju da predstavnici moraju eksplicitno da se pozovu na sličnost sa objektima predstavljanja da bismo njihove tvrdnje svrstali u deskriptivno predstavljanje (Hinojosa, Carle and Woodall, 2018). Čini mi se, ipak, da predstavnici koriste različite, i eksplicitne i implicitne

strategije kako bi sebe prikazali kao deskriptivne predstavnike. U kontekstima u kojima su grupne granice tvrde i samoidentifikacija je glavna valuta društvene razmene manje je često više, odnosno tvrdnja je najefikasnija tamo gde ostaje gotovo neizrečena i oslanja se na pretpostavljenu prirodnost identitetske veze (Saward, 2010: 60). Aktiviranje granica stoga može poprimiti različite oblike, koji ne uključuju uvek eksplicitnu argumentaciju o njihovoj relevantnosti, ali ono što nam je važno jeste da predstavnici ipak *pozivaju* publiku da ih prepozna kao deskriptivne predstavnike na osnovu njihove sličnosti sa grupom. Cilj je pristanak, a sredstva mogu varirati u zavisnosti od konteksta.

Tvrdnje o predstavljenima: priče o identitetu

Drugu komponentu deskriptivnog predstavljanja čine tvrdnje o grupi kojoj predstavnici pripadaju. Dok se suštinsko predstavljanje odnosi na tvrdnje predstavnika da deluju u interesu birača, deskriptivni predstavnici imaju „govornu funkciju” (Pitkin, 1967: 63). Prema Hani Pitkin, uloga deskriptivnih predstavnika je da „daju informacije o predstavljenima”, odnosno „da prikažu ili prezentuju ili odraze stavove” svoje grupe (Pitkin 1967: 63). Međutim, za razliku od klasičnog shvatanja da je uloga deskriptivnih predstavnika da što preciznije prikažu karakteristike i potrebe svojih grupa, konstruktivistički pristup nas poziva da pogledamo kako se identitet *izvodi* (aktivira, transformiše ili briše) kroz govor predstavnika (Saward, 2006: 301).

Izvođenje identiteta kroz deskriptivno predstavljanje je već pokazano u empirijskim istraživanjima političkog predstavljanja žena. Džudit Skvajrs i Dženifer Piskopo su zaslužne za ovaj korak. Skvajrs tvrdi da „centralno pitanje nije da li, već kako se rodni odnosi konstituišu kroz procese iznošenja predstavničkih tvrdnji” (Squires, 2008: 188). Piskopo (Piscopo, 2011) nastavlja ovaj argument definišući deskriptivno predstavljanje kao pružanje informacija o statusu i ulogama žena koje istovremeno oblikuju identitet žena kao grupe. Deskriptivno predstavljanje stoga ima i „konstativnu dimenziju” – tvrdnje da odražava već mobilisani grupni identitet – i „performativnu dimenziju” – stvaranje određenog grupnog identiteta (Thomassen, 2011). Od ubedljivosti performansa obe ove dimenzije, reflektivne i kreativne, zavisi uspeh predstavničkog govora, odnosno saglasnost publike sa prikazanom slikom granica i identiteta grupe.

Iznoseći tvrdnje o karakteristikama i iskustvu grupe, predstavnici stvaraju sliku o tome šta znači biti član određene grupe i pozivaju publiku da prihvati tu sliku grupe kao autentičnu. Predstavnici govore o datoj grupi tako što definišu ko pripada grupi, stavljajući one unutar grupe u određenu vrstu međusobnog odnosa, kao i odnosa prema drugim grupama unutar, a ponekad i izvan političke zajednice (npr. kada je manjina u nekoj zemlji većina u susednoj državi).

Postojeća istraživanja o političkom predstavljanju etničkih manjina pružaju empirijske dokaze o tome kako predstavničke tvrdnje utiču na teme o kojima se priča u javnosti i doprinose oblikovanju interesa i identiteta biračkog tela (Bajpai, 2019; Dobbernack, 2019; Gherghina, Tap and Soare, 2022; McGarry, 2014). Ponekad se to radi kroz političke govore, ali ponekad indirektno kroz izgled, stil oblačenja ili izbor jezika koji političari koriste da se obrate publici (npr. zvanični jezik države ili manjinski jezik). Kako će predstavnici prikazati one koje predstavljaju zavisi od njihovih strateških ciljeva, ali i od spoljnih okolnosti kao što su geopolitička situacija ili društveno-ekonomski faktori. Jačina veza predstavnika unutar grupe i onih koje prelaze etničke granice takođe može uticati na njihove priče o identitetima i linijama podela (Stroschein, 2017: 76). Shodno tome, priče o manjinama ne moraju nužno biti ispričane u etničkom ključu; one mogu uključivati niz pristupa kao što su upisivanje, brisanje, aktiviranje, deaktiviranje ili transformacija etničkih granica (Tilly, 2003; Tilly, 2005; Brubaker et al., 2006).

Ovaj odeljak sugeriše da deskriptivno predstavljanje ne možemo razumeti bez ispitivanja njegova dva ključna elementa. Prvi se odnosi na aktiviranje grupnih granica kroz koje se budući predstavnici pozicioniraju kao članovi grupe. Drugo, deskriptivni predstavnici nisu pasivni; oni šalju poruke o grupama koje doprinose tome kako publika razume granice grupe i odnose unutar i preko ovih granica. Ovaj pristup omogućava da istražimo kako i kada se grupne granice aktiviraju, transformišu i deaktiviraju i u koje svrhe se takve strategije koriste.

Redefinisanje suštinskog predstavljanja

Ni literatura o suštinskom predstavljanju manjina najčešće ne priznaje kreativne aspekte predstavljanja, posebno u konstituisanju i artikulaciji interesa koje predstavljeni tek naknadno prihvataju kao svoje. U skladu

sa teorijskim pristupom odabranim u ovoj knjizi, redefinisanje suštinskog predstavljanja mora da pode od razumevanja kako se predstavnici *pozicioniraju* kao legitimni predstavnici grupe i kako se identiteti i interesi konstruišu i javno izvode u tom procesu. Ovo od nas zahteva drugačiju operacionalizaciju svih komponenti klasične definicije suštinskog predstavljanja – interesa, rezponzivnosti i delovanja.

Prvo, suštinsko predstavljanje ne može da se odnosi na istinske i suštinske interese, već na tvrdnje predstavnika da „znaju” te interese sa ciljem da utiču na to da tako *artikulisani* interesi budu *percipirani* kao autentični od strane predstavljenih. Ovo nas pomera od esencijalističkog ili mimetičkog shvatanja predstavljanja ka priznavanju njegovih kreativnih i estetskih aspekata. Tvrdeći da „znaju” interese, predstavnici stvaraju ono što tvrde da samo prezentuju. Pri tome se u jednoj istoj tvrdnji ostvaruju i performativna i konstativna dimenzija predstavljanja. Sejvardovim rečima, uprkos tvrdnjama predstavnika, oni ne mogu jednostavno da „čitaju” interese svojih birača; ove interese je potrebno „učitati” (Saward 2010: 310). Ovo shvatanje suštinskog predstavljanja kao kreativne aktivnosti široko je prihvaćeno u literaturi o političkom predstavljanju žena (Celis et al., 2008: 106). Literatura o predstavljanju manjina, međutim, uglavnom je prihvatila naturalizovanu verziju interesa uprkos tome što su oni češće krajnji proizvod, nego početna tačka predstavničkog procesa.

Drugo, ako su grupe i njihovi interesi konstruisani tokom predstavničkog procesa, onda teško da je, kako tvrdi Diš, „sledenje tih interesa pouzdan pokazatelj da demokratsko predstavljanje dobro funkcioniše” (Disch, 2012: 600). Iako je klasična definicija suštinskog predstavljanja operacionalizovana kao saglasnost između delovanja predstavnika i već postojećih preferencija birača, čak je i Pitkin bila svesna nekih zamki takvog razumevanja. U prvom poglavlju smo videli da je Hana Pitkin smatrala da zadatak predstavnika nije da slede preferencije birača, već da urade ono što je, po njihovom sudu, najbolje za njih (Pitkin, 1967: 164). U takvim slučajevima, rezponzivnost nije adekvatan kriterijum za merenje suštinskog predstavljanja, već polaganje računa, odnosno obrazlaganje i pravdanje odluka predstavljenima (Brito Vieira, 2017b: 27–28). Pomeranje ka konstruktivističkom razumevanju interesa zahteva od nas da odemo još jedan korak dalje i potpuno odbacimo rezponzivnost kao element suštinskog predstavljanja.

Treće, kako bi ubedili publiku u autentičnost i ispravnost svojih tvrdnji, predstavnici moraju sebe da prikažu kao one koji su u stanju da spoznaju grupne interese i deluju u skladu s njima. Ovde u prvi plan dolazi igra između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. I deskriptivno i suštinsko predstavljanje uključuju tvrdnje o predstavljenim grupama i njihovim interesima. Ipak, da bi se pozicionirali kao deskriptivni predstavnici, političari moraju da ubede publiku u svoju pripadnost toj grupi, što se onda može koristiti kao resurs pri iznošenju tvrdnji o tim grupama i postavljanju zahteva u njihovo ime. Tvrdnje o suštinskom predstavljanju zavise od uspešnog prikazivanja predstavnika kao onih koji poznaju interese grupe i koji su sposobni da deluju u skladu sa njima na osnovu svog specifičnog odnosa sa datom zajednicom. U ovom procesu, predstavnici tretiraju i identitet i interese kao prirodne ili neophodne, na taj način namerno skrivajući svoju ulogu u stvaranju i jednog i drugog. Gofman ovaj proces opisuje sledećim rečima:

Kada pojedinac igra svoju ulogu, on od publike implicitno zahteva da ozbiljno shvati utisak koji se pred njom gradi. Od nje se očekuje da veruje da lik koji vidi zbilja poseduje osobine za koje se čini da ih poseduje, da će radnje koje obavlja imati za posledicu ono što se njima implicitno tvrdi i da su, u principu, stvari onakve kakvima se čine (Gofman, 2000: 31).

Četvrti korak u redefinisaju suštinskog predstavljanja odnosi se na značenje „delovanja”. Suštinsko predstavljanje se obično razume kao usklađivanje predstavničkog delovanja sa interesima predstavljenih. U skladu sa tim, ono se operacionalizuje kao podudarnost između stavova birača i glasanja njihovih predstavnika u parlamentu (Ueda, 2008). Delovanje se ponekad razume i kao predlaganje zakona ili podnošenje amandmana u skladu sa unapred definisanim interesima birača. Ono podrazumeva akciju sa posledicom, konkretno činjenje u cilju ostvarivanja poznatih interesa. S druge strane, u pokušaju da izbegnu definisanje interesa, istraživačice koje se bave predstavljanjem žena definišu „delovanje” kao: 1) kritikovanje predloga koji, po mišljenju predstavnika, žene stavljaju u podređeni položaj, 2) formulisanje predloga koje smatraju bitnim za poboljšanje položaja žena, ili 3) iznošenje predloga koji doprinose širenju ženskih prava (Cellis, 2006). Iako prihvataju performativne i estetske aspekte konstruktivističkog pogleda na predstavljanje, njihovo razumevanje onoga što se može smatrati „delovanjem” ostaje prilično restriktivno. I po njihovom mišljenju, delovanje mora da uključi konkretnu akciju u cilju izmene ili usvajanja

javnih politika. Međutim, predstavnici iznose tvrdnje ne samo o interesima birača, već i o tome šta znači *delovati* u ime tih interesa – i šta znači postići nešto korisno kroz to delovanje. Empirijska istraživanja bi stoga mogla da postave pitanje kako predstavnici *tvrde da deluju* u korist predstavljenih umesto da koriste unapred utvrđene pojmove o tome šta se smatra legitimnim delovanjem u nečijem interesu. Za razliku od onih koji tvrde da govor o interesima ne može biti primer suštinskog predstavljanja (Severs, 2012), čini mi se da predstavnici mogu čak i jednostavno objavljivanje ili govor o interesima prikazati kao svoj način delovanja i menjanja stvari u korist predstavljenih. Nimalo se ne slažem sa sloganom „Dosta prazne priče, treba nešto preduzeti!”: reći deluju, to jest i samim govorom se može delovati, posebno kada on dopre do relevantne publike i ostavi utisak na nju. Za razliku od Severs (2012: 173), koja kritikuje Sejvarda zbog toga što nije konkretno definisao šta spada u aktivnosti koje podrazumevaju delovanje u ime predstavljenih, meni se čini da taj „nedostatak” zapravo nije nedostatak, već neophodan potez ako usvojimo estetski i dinamički pogled na predstavljanje.

Suštinsko predstavljanje, dakle, možemo definisati kao *tvrdnje o delovanju* u interesu predstavljenih grupa, što uključuje kreativni proces koji se sastoji od: 1) bar delimičnog kreiranja tih grupa i njihovih interesa kao prirodnih; 2) prikazivanja predstavnika kao onih koji su u stanju da prepoznaju istinske ili vitalne interese grupe; i 3) konstruisanja niza aktivnosti za koje predstavnici tvrde da predstavljaju legitimne aktivnosti u korist grupnih interesa. Stoga, umesto pitanja pod kojim uslovima predstavnici unapređuju interese predstavljenih grupa, ili brojanja njihovih glasova ili zakonskih predloga, empirijsko istraživanje bi moglo da počne da postavlja neka od sledećih pitanja: Koje resurse predstavnici koriste da ubede publiku da znaju šta su interesi grupe koju predstavljaju i da deluju u njihovu korist? Kako predstavnici tvrde da deluju u korist predstavljenih i koje aktivnosti predstavljaju kao suštinsko delovanje? Kako se predstavljene grupe i njihovi interesi prikazuju i proizvode kroz predstavničke tvrdnje?

Nastavak poglavlja pokazuje kako se ovako redefinisane kategorije deskriptivnog i suštinskog predstavljanja mogu primeniti u empirijskim istraživanjima. U tom cilju ispitujem kako se kreiraju pozicije deskriptivnog i suštinskog predstavljanja nacionalnih manjina u Srbiji i koje su njihove pozicije.

Deskriptivno i suštinsko predstavljanje manjina u Srbiji

Scena: Uključenost manjina u parlament Srbije

U Srbiji su devedesete godine bile obeležene velikim etničkim podelama i sukobima, etničkim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije i izrazitom nacionalističkom politikom. Uprkos suprotnim očekivanjima, etnička podeljenost društva se u nešto blažoj meri nastavila i nakon demokratske tranzicije 2000. godine. Istraživanja pokazuju veliki stepen etničke distance i diskriminacije prema manjinama, posebno prema Albancima, a zatim Romima, Bošnjacima i Hrvatima (CeSID, 2012; CeSID, 2016). Etnički identitet je postao toliko važan politički resurs da je postalo prihvaćeno da taj pojam znači nešto sam po sebi i da ljudi treba da se ponašaju u skladu sa postavljenim pravilima. Ono što nacionalna pripadnost „diktira” politička akcija mora da sledi i realizuje. Privlačnost nacije i etniciteta je postala praktično neupitna, okružena aurem pripadnosti i autentičnosti.

Podaci sa popisa identifikuju dvadesetak nacionalnih manjina u Srbiji, koje su uglavnom malobrojne i geografski koncentrisane. Teritorijalna koncentrisanost gotovo svih manjina u Srbiji, izuzev romske, pogoduje većoj političkoj uključenosti kroz zasebne partije bez obzira na izborne uslove, pogotovo na lokalnim nivoima. S druge strane, brojnost manjina može bitno da utiče na vidljivost u političkom životu. Što su manjinske grupe brojnije to su veće šanse da će biti vidljive u političkim institucijama. Iako je stanovništvo Srbije etnički raznoliko, manjinske grupe čine relativno mali procenat ukupnog stanovništva. Najbrojnija grupa su Mađari sa 3,53% ukupnog stanovništva, zatim Romi (2,05%) i Bošnjaci (2,02%). Ostalih dvadesetak manjinskih grupa imaju pojedinačno ispod 1% ukupnog stanovništva, odnosno zajedno 5,29% ukupnog stanovništva (Republički zavod za statistiku, 2012).

Srbija ima proporcionalni izborni sistem sa izbornim pragom od 3%, jednu izbornu jedinicu koja važi na teritoriji cele zemlje i zatvorene i blokirane izborne liste. U prethodnom poglavlju smo videli da političke stranke upravljaju ponašanjem narodnih poslanika i poslanica, što je u velikoj meri uslovljeno izbornim sistemom. Ovo nesumnjivo utiče kako na predstavljanje žena tako i na performans manjinskog predstavljanja.

Od demokratske tranzicije 2000. godine, koja je usledila nakon jugoslovenskih ratova i etničkih sukoba, nacionalnim manjinama su postepeno

garantovana kolektivna prava kao što su kulturna autonomija i mere afirmativne akcije za manjinske političke stranke, što je podstaklo njihovo jače prisustvo u nacionalnim i lokalnim parlamentima (Lončar, 2020a). Izborni prag od 3% se ne primenjuje na manjinske stranke; one treba da pređu samo takozvani „prirodni” prag. Prirodni prag je proporcionalni prag prema kome je jedan skupštinski mandat jednak broju glasova koji se računaju prilikom raspodele mandata (glasovi za većinske liste koje su prešle cenzus i sve manjinske liste) podeljeno sa ukupnim brojem skupštinskih mandata (250). U februaru 2020. godine je izmenama Zakona o izboru narodnih poslanika, na predlog Stranke vojvođanskih Mađara (SVM), korigovan prirodni prag tako da se prilikom raspodele mandata, primenom sistema najvećeg količnika, količnici svih izbornih lista političkih stranaka nacionalnih manjina uvećavaju za 35% (*Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika*, 2020, član 1, stav 2). Ovi institucionalni podsticaji u cilju uključivanja manjina impliciraju da su prvih decenija 21. veka esencijalističke pretpostavke o identitetu i nacionalnoj pripadnosti dominirale procesom kreiranja institucija.

Predmet analize su predstavničke tvrdnje poslanika u osmom sazivu Narodne skupštine Republike Srbije (2008–2012), koji se identifikuju kao pripadnici nacionalnih manjina. Ovaj izbor je napravljen iz nekoliko razloga. Prvo, izabrala sam period nakon formalne demokratske tranzicije (posle 2000. godine) jer predstavnici manjina ili nisu učestvovali u radu parlamenta pre toga, ili im nije bilo dozvoljeno da u njemu slobodno govore. Drugo, cilj mi je bio da obuhvatim period demokratske stabilnosti sa najvećom uključenošću manjina i pluralizmom manjinskih stavova. Srbija se od 2014. ponovo ne smatra demokratskom zemljom, već kompetitivno-autoritarnim režimom, a prostor za predstavnike manjina se značajno smanjio (Levitsky and Way, 2020). Treće, izabrani slučaj je bio jedini puni četvorogodišnji mandat parlamenta tokom deceniju duge i krhke parlamentarne demokratije u Srbiji.

U izabranom sazivu parlamenta bilo je trideset dvoje poslanika koji su se izjasnili kao pripadnici nacionalnih manjina. Među njima se razlikuju tri grupe poslanika. Prvoj grupi pripada dvadeset manjinskih poslanika koji su izabrani u parlament kao članovi šest većinskih¹ političkih partija:

¹ Ovde koristim termin „većinske” za sve političke partije koje nisu registrovane kao manjinske kako bih ukazala na njihovu percipiranu etničku identifikaciju. DS, SPS ili SRS su primeri stranaka na koje ovde referišem. Ove stranke su „većinske”, odnosno „glavne”

četiri vladajuće i dve opozicione. Još dvanaest poslanika bili su članovi sedam različitih manjinskih partija. Međutim, samo njih sedam je izabrano na manjinskim listama, što implicira da su njihovi birači bili prvenstveno pripadnici manjinskih grupa. Oni čine drugu grupu manjinskih poslanika. Ovih sedam poslanika izabranih na manjinskim listama kasnije je formiralo zajedničku poslaničku grupu. Treću grupu čini preostalih pet poslanika iz manjinskih partija, koji su izabrani u parlament zahvaljujući izbornim koalicijama sa većinskim strankama, odnosno na izbornim listama većinskih stranaka (pre svega DS). U parlamentu su delovali kao deo poslaničke grupe većinskih stranaka. Kasnije ćemo videti da su se u parlamentu slično ponašali poslanici iz prve i treće grupe, dakle oni koji su u parlamentu bili deo poslaničkih grupa većinskih stranaka. Iako je bilo lako identifikovati nacionalnu pripadnost poslanika iz manjinskih partija, identifikovanje predstavnika manjinskog porekla u većinskim strankama nije bilo tako jednostavno. Pošto parlament ne vodi evidenciju o nacionalnoj pripadnosti, u uzorak sam uvrstila one poslanike koji su se javno izjasnili kao pripadnici nacionalnih manjina (npr. tokom skupštinskih rasprava ili izbora za nacionalne savete nacionalnih manjina).

Pošto se proces političkog predstavljanja ne odvija u vakuumu, već u određenom kulturološkom i institucionalnom okruženju, moguće je tvrditi da poslanici manjinskih i većinskih poslaničkih grupa imaju različite podsticaje za svoje poslaničko ponašanje.

Dok izborni sistem dozvoljava svim biračima da glasaju za bilo koju izbornu listu, bilo većinsku ili manjinsku, za manjinske stranke obično glasaju birači iz manjinskih zajednica. Izborni rezultati pokazuju da manjinske partije dobijaju glasove pre svega u sredinama u kojima žive pripadnici njihove manjinske grupe (Lončar, 2020a). Budući da izbornu podršku dobijaju samo unutar etničkih granica, političari koji se kandiduju na listama manjinskih partija su motivisani da aktiviraju i dodatno ojačaju ove granice (Stroschein, 2018).

Osim toga, institucionalizacija predstavljanja nacionalnih manjina kroz mere afirmativne akcije već sama po sebi aktivira granice i u samom parlamentu i pred građanima. Granice između manjine i većine su upisane

i u smislu zauzimanja većine političkog prostora. To ne znači da se ove „većinske” stranke identifikuju kao stranke većinskog stanovništva ili da tvrde da predstavljaju samo Srbe; mnoge se eksplicitno predstavljaju kao građanske. Engleska reč *mainstream* bi u tom smislu bila preciznija oznaka za ove stranke, ali mi u srpskom jeziku nije poznat njoj odgovarajući termin.

u nazive manjinskih partija. Zakon definiše manjinske stranke kao stranke čije je delovanje „posebno usmereno na predstavljanje i zastupanje interesa jedne nacionalne manjine i zaštitu i unapređenje prava pripadnika te nacionalne manjine u skladu sa ustavom, zakonom i međunarodnim standardima, uređeno osnivačkim aktom, programom i statutom političke stranke” (*Zakon o političkim strankama*, 2009, član 3). Zakonska definicija već sama po sebi stvara doživljaj manjinskih partija kao deskriptivnih i suštinskih predstavnika. Ona kreira i očekivanja o tome kako treba da se ponašaju poslanici iz manjinskih partija i istovremeno olakšava uspeh njihovih deskriptivnih i suštinskih tvrdnji. Pošto ih institucije već definišu kao deskriptivne predstavnike, poslanici manjinskih partija treba da ulože manje truda da ubede publiku u autentičnost svojih tvrdnji nego poslanici iz većinskih partija. Institucionalno okruženje, dakle, podstiče predstavnike izabrane na manjinskim listama da o svojim grupama govore kroz prizmu etničkih razlika i zatvorenih i stabilnih granica.

Poslanici iz većinskih poslaničkih grupa, s druge strane, imaju čvršće odnose preko granica grupe, što podstiče shvatanje granica kao politički manje značajnih. Pošto su u njihovim svakodnevnim praksama granice mekše, očekivano je da se više bave pitanjima koja prevazilaze nacionalna pitanja, kao i da grade svoj predstavnčki identitet na osnovu drugih resursa poput stručnosti, a ne nacionalne pripadnosti. Samim ulaskom u većinsku partiju predstavnik manjinskog porekla već iznosi tvrdnju o međunacionalnom razumevanju, čak i pre nego što se obrati publici kroz bilo koji govorni čin. Međutim, kada žele da se predstavje kao deskriptivni predstavnici nacionalne manjine, potrebno je da ulože više truda nego njihove kolege iz manjinskih poslaničkih grupa. Činjenica da je predstavnik izabran na listi manjinske stranke sugeriše po sebi da predstavnik deluje i kao deskriptivni i kao suštinski predstavnik manjinskih interesa. Ovaj resurs nije tako lako dostupan predstavnicima manjinskih zajednica koji pripadaju većinskim partijama.

Da sumiramo, u kontekstu parlamenta Srbije očekivano je da se poslanici izabrani na manjinskim i većinskim listama iznose različite tvrdnje. Poslanici sa manjinskih lista su institucionalno motivisani da svoje tvrdnje formulišu u cilju održavanja ili jačanja etničkih razlika i podela, dok poslanici sa većinskih lista, odnosno iz većinskih poslaničkih grupa dobijaju podsticaje da razvijaju nacionalno (međuetničko) razumevanje i neutralnu građansku perspektivu.

Kreiranje prisustva

Analiza intervjua i obraćanja na plenarnim sednicama pokazuje da se predstavnici pozicioniraju delimično u skladu sa očekivanjima zasnovanim na institucionalnim podsticajima. Poslanici izabrani na listama manjinskih partija, koji su u parlament ušli aktiviranjem etničkih granica, kontinuirano su koristili te granice da bi se pozicionirali kao legitimni predstavnici. Pošto su se ove granice već manifestovale u njihovom institucionalnom pozicioniranju, nije bilo potrebe da dodatno diskurzivno ubeduju publiku u njihov značaj. S druge strane, poslanici iz većinskih partija retko su navodili svoju etničku pripadnost kao resurs za tvrdnje o manjinama, ali kada su hteli da to učine morali su eksplicitno da aktiviraju svoju manjinsku pripadnost da bi bili percipirani kao deskriptivni predstavnici. Poslanici manjinskih partija izabrani na većinskim listama ponašali su se slično kao i poslanici većinskih partija.

Poslanici manjinske poslaničke grupe vršili su deskriptivno predstavljanje pozivajući se na autentičnost kao resurs za iznošenje tvrdnji. Za njih se autentičnost odnosi na direktan odnos sa grupom i potpuno pripadanje grupi (up. Saward, 2009):

Nacionalne zajednice imaju prava da njih predstavljaju autentični predstavnici, odnosno političke stranke nacionalnih manjina, možda neki glasaju za neke druge stranke, ali oni koji glasaju za te stranke imaju pravo da imaju svoje predstavnike ovde koji se zaista zalažu za njihove interese (narodna poslanica MPG² 3, skupštinski transkript, 07.06.2011).

U takvim tvrdnjama poslanici sebe predstavljaju kao puki izraz unapred konstituisanih identiteta i interesa. Oni nadoknađuju to što manjinska grupa nije fizički prisutna. Daju glas onima koji ga nemaju i prizivaju njihovo prisustvo na političkoj pozornici. Ali u tome oni ne priznaju nikakav jaz između odsutnih pojedinaca i njihovog sopstvenog predstavničkog delovanja. Ono što tvrde da rade je *prezentacija*, a ne *reprezentacija*. Pozivaju se na direktan, neposredan odnos sa svojim biračkim telom, što biračima navodno osigurava puno prisustvo u parlamentu.

² MPG se odnosi na manjinsku poslaničku grupu. Radi preglednosti teksta ću, prilikom navođenja, koristiti ovu skraćenicu. Kako postoje još dve grupe manjinskih poslanika – oni u većinskim strankama i poslanici manjinskih stranaka u većinskim poslaničkim grupama – korišću još dve oznake: VS (većinska stranka) za prvu grupu i VPG (većinska poslanička grupa) za poslanike druge grupe.

Ovi poslanici su dodatno naglašavali svoju autentičnost diskurzivnom konstrukcijom predstavnika većinskih partija kao „Ostalih”. Time su sami mogli da preuzmu ulogu monopolističkih lidera zajednice. U sledećem odgovoru, na tvrdnju poslanika većinske stranke da su predstavnici manjinskih zajednica u većinskim strankama takođe autentični predstavnici svojih grupa, predstavnik manjinske stranke tvrdi:

Priča, maločas smo je čuli, da su ravnopravni poslanici, i oni koji preko centralnih stranaka ulaze u parlament i oni koji idu preko stranaka nacionalnih manjina, kao poslanici jesu ravnopravni, ali vidite u praksi – kad se ti poslanici javljaju da brane interese manjina, i u kojoj meri, kad pripadaju jednoj centralnoj stranci, i na kraju krajeva, kakva je situacija u društvu, koliko su manjine integrisane, uključene u društveni i politički život? (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 07.06.2011).

Ova tvrdnja sugerise da, iako poslanici manjinskih i većinskih partija mogu biti ravnopravni kao poslanici, ili u svom nastupu u parlamentu, oni ne mogu biti ravnopravni kao predstavnici manjina, niti u svom nastupu pred svojim zajednicama. Oni imaju različite veze i različito dele sudbinu svojih zajednica: dok su poslanici većinskih partija integrisani u većinu, njihove etničke grupe su isključene i marginalizovane iz društva u celini.

Koncepcija autentičnosti koju promovišu poslanici sa manjinskih lista ne isključuje potrebu za odgovornošću. Naprotiv, njihove tvrdnje o autentičnosti oslanjaju se na bliskost i direktnu izbornu vezu sa manjinskim biračima (up. Saward, 2009):

To je direktna jedna obaveza, pomenuli smo reč odgovornost, pomenuli smo da vas je neko izabrao pretežno zbog toga. Samo u tom sazivu o kom pričamo vi ste izabrani na manjinskoj listi i vi ste po definiciji rekli tim ljudima koji su vas izabrali ja ću se zalagati za to, to i to (narodni poslanik MPG 5, intervju, 27.06.2014).

Poslanici manjinskih partija u Srbiji su tvrdili da njihova autentičnost potiče upravo iz pripadnosti manjinskoj stranci i izbornog ovlašćenja koje su dobili od manjinskih birača. Njihova autentičnost nije ukaljana izborima i partijama jer se manjinske partije prikazuju kao istinske personifikacije grupnog identiteta i interesa.

S druge strane, poslanicima većinskih partija uskraćeno je pravo na takvu tvrdnju jer su morali da kompromituju svoj položaj i odnos sa manjinama u trenutku kada su odlučili da se učlane u većinske stranke i ostvare jače veze van granica svoje grupe. Pošto političke stranke predlažu kandidate za poslanike, a birači glasaju za izbornu listu u celini, predstavnici većinskih partija nemaju jasnu predstavu o tome ko su njihovi birači.

Izborni sistem u Srbiji, sa jedinstvenom izbornom jedinicom na nivou cele zemlje, pojačava fluidnu percepciju biračkog tela. Predstavnici se, dakle, pridružuju ulozi partijskih delegata, aktivno konstruišući političke partije kao posrednike između predstavnika i birača. To ne važi za poslanike izabrane na listama manjinskih stranaka jer, bez obzira na izborni sistem, koji dozvoljava svakome da glasa ili za manjinsku ili za većinsku stranku, u praksi za manjinsku stranku glasaju isključivo pripadnici manjinske grupe koju stranka tvrdi da predstavlja (narodna poslanica MPG 3, intervju, 15.05.2014). U slučaju predstavnika sa manjinskih izbornih lista, etničke, izborne i partijske granice u parlamentu se preklapaju:

Ovde sam jer imam 17.000 glasova [manjinskih birača]. Tu dilemu bi trebalo odmah da skinemo. Apsolutno ni zbog čega drugog, ovo što sam maločas izneo, izneo sam kao njihov legitimni predstavnik (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 23.12.2008).

Većina poslanika većinskih partija su i sami sebe doživljavali kao manje autentične od poslanika manjinskih partija. Tako je jedan od poslanika govoreći o sebi rekao: „ne možete vi da budete veći katolik od pape” (narodni poslanik VP 18, intervju, 27.05.2014). Njihovo institucionalno pozicioniranje je drugačije: poslanici sa manjinskih lista u parlament su ušli simboličkim ojačavanjem etničkih granica, dok su poslanici sa većinskih lista stekli svoju poziciju na račun brisanja granica. Većina njih je u svojim političkim govorima tvrdila da značenje nacionalne pripadnosti nije unapred određeno i odbijali su da se pozicioniraju prvenstveno kao pripadnici manjinskih grupa, čineći time dodatni korak ka brisanju etničkih granica kao politički relevantnih kategorija. To, međutim, ne znači da se nikad nisu pozivali na svoju etničku pripadnost kao legitimacijski resurs za iznošenje tvrdnji o manjinama. Iako su često dovodili u pitanje objektivnost etničkih identifikacija i grupisanja zasnovanih na etničkoj pripadnosti, oni su se i dalje povremeno pozivali na svoju etničku pripadnost kao objektivnu kategoriju kada je to odgovaralo njihovim ciljevima.

Poslanici većinskih partija su se postavljali strateški kao deskriptivni predstavnici kada su želeli da predstave manjine kao integrisane u društvo. Pozivanje na manjinsko poreklo je služilo većoj ubedljivosti ovih tvrdnji:

Želim da izrazim svoje izuzetno lično zadovoljstvo da kao poslanik, građanin države Srbije i pripadnik ... nacionalne zajednice, koja sa ostalim zajednicama na ovim prostorima živi više od 260 godina, učestvujem u donošenju najvažnijeg zakona koji

reguliše položaj pripadnika nacionalnih manjina (narodni poslanik VP 22, skupštinski transkript, 21.07.2009).

U ovoj tvrdnji etnička pripadnost se koristi kao legitimacijsko sredstvo za formulisanje interesa i identiteta manjinske grupe kojoj predstavnik tvrdi da pripada. On se pozicionira unutar granice samo da bi priču o granici predstavio kao nebitnu. Ova tvrdnja pokazuje da etnički identitet ne treba tretirati kao stvar, deskriptivni atribut, već kao glagol, „način razumevanja i tumačenja iskustva” (Brubaker et al., 2006: 358).

Slično tome, manjinski poslanici u većinskim strankama su se pozivali na svoj manjinski identitet kada su želeli da odbrane predloge Vlade od primedbi manjinskih stranaka:

Ja, kao pripadnik jedne nacionalne manjine i kao čovek koji je zainteresovan za prava nacionalnih manjina, smatram da ne treba da insistirate na ovom amandmanu, jer nije u redu... [Želim] da vam kažem da veoma dobro poznajem zakone i znam tačno šta vi tražite, pošto sam i sam pripadnik nacionalne manjine (narodni poslanik VP 20, skupštinski transkript, 17.03.2010).

Poslanik se ovde postavio kao ravnopravan poslanicima iz manjinskih partija: kao onaj ko zbog sopstvene manjinske pripadnosti zna šta je u interesu manjina. Ovu tvrdnju je trebalo eksplicitno izreći i ponoviti više puta da bi zvučala uverljivije jer njegovo pozicioniranje u odnosu na grupu nije tako očigledno kao kod manjinskih stranaka. Ovde vidimo istovremeno izvođenje deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. Deskriptivno predstavljanje je resurs koji poslanik koristi prilikom vršenja suštinskog predstavljanja.

Poslanici manjinskih partija u poslaničkim grupama većinskih stranaka koristili su slične strategije kao i poslanici koji su bili članovi većinskih partija. Jačina prekograničnih veza i odnosa uticala je na to da aktiviraju granice tek sa ciljem njihovog brisanja i transformacije, a ne jačanja. Ova strategija takođe doprinosi legitimizaciji njihovih izbornih odluka: koalicije sa većinskim strankama mogu biti opravdane samo ako su etničke granice politički nebitne. Ovde se izvodi zanimljiv performans. S jedne strane, ulaskom u manjinske stranke, ovi poslanici se pozicioniraju i kao deskriptivni i kao suštinski predstavnici manjina i šalju poruku da je etnička pripadnost vredna predstavljanja. Istovremeno, međutim, omekšavaju, pa čak i brišu te granice kroz svoje političke govore i delovanje unutar većinskih poslaničkih grupa.

U intervjuima su poslanici većinskih partija ili tvrdili da je njihova etnička pripadnost privatna stvar, koja nije relevantna za vođenje politike, ili su poricali svoju privrženost manjinskom identitetu. Takve tvrdnje su prožimale i plenarne govore, ali na više implicitan način, kroz govor o manjinama kao o „njima”. Ovi stavovi se jasno ogledaju u sledećim tvrdnjama:

[Manjinske partije] su prevashodno konzervativne, tradicionalističke stranke koje prosto imaju tu potrebu i kvalitet da u priličnoj meri svode celokupan politički život na isključivo negovanje tu nekih tradicionalnih vrednosti koje se vezuju za određenu nacionalnu zajednicu. Izvan toga niti hoće, niti nameravaju, niti imaju ambicije da funkcionišu i u toj meri oni jako ograničavaju i svoj politički rad i mogućnost saradnje sa drugim strankama. Mislim da to nije interes nacionalne zajednice... Ja nikada nisam imala taj neki manjinski pristup. Manjinski pristup nekako kreće iz nekog iz uskog položaja... Mislim, nemojte pogrešno da me razumete, ja jesam odrasla u [manjinskoj] porodici... Ja sam vezana za tu kulturu, za te tradicije (narodna poslanica VP 25, intervju, 04.11.2014).

Tvrdeći da njena etnička pripadnost ne određuje njeno političko ponašanje, ona sugerise da etnička pripadnost nije karakteristika koja treba da bude odlučujuća za predstavljanje. Ova tvrdnja pokazuje kako granice funkcionišu drugačije u različitim kontekstima: one mogu biti vidljive u privatnim odnosima, ali se istovremeno mogu tretirati kao nebitne u političkim pitanjima.

Možemo zaključiti da je deskriptivno predstavljanje neizvesna aktivnost. Predstavnici nisu po sebi deskriptivni predstavnici, već strateški, kada im to odgovara, ulaze u uloge deskriptivnih predstavnika. Slično je i sa suštinskim predstavljanjem. U nastavku ćemo videti kako su manjinski predstavnici na različite načine ubeđivali publiku da je baš ono što oni rade jedino moguće delovanje u interesu manjina. Poslanici iz većinskih partija su shvatali delovanje u ime manjina kao unapređenje manjinskih prava kroz konkretne rezultate poput usvajanja zakona. Tvrđili su da se njihovo delovanje zbog toga zasnivalo na kompromisu. S druge strane, poslanici manjinske poslaničke grupe su suštinsko predstavljanje konstruisali kao uzaludan napor da unaprede manjinske interese, predstavljajući pritom sebe kao nemoćne idealiste koji su izvan procesa donošenja odluka.

Konstruisanje suštinskog predstavljanja

Konstruisanje suštinskog predstavljanja kroz rezultate i ishode

Poslanici većinskih partija su u Skupštini Srbije promovisali tradicionalno shvatanje suštinskog predstavljanja kao ostvarivanja vidljivih rezultata (Cameron, Epstein i O'Halloran, 1996; Ueda, 2008). Oni su svoj uspeh zasnivali na spremnosti na kompromis, tvrdeći da je kompromis potreban ako se želi postići bilo kakva korist za manjinske grupe. Poslanik u parlamentarnoj grupi vladajuće većine je, tako, tvrdio da mu je saradnja sa većinskim strankama omogućila da ostvari suštinske koristi za svoju zajednicu:

Nacionalni savet... nacionalne manjine od momenta formiranja, a to je od pre pet godina, uspeo je da vrati primat i da izvrši integraciju... nacionalne zajednice u društveno-politički život Srbije. To smo pokazali time što su [pripadnici manjine] posebno u zakonu apostrofirani i prema njima se primenjuju afirmativne mere (narodni poslanik VPG 8, skupštinski transkript, 27.12.2008).

Prema mišljenju ovih poslanika, zauzimanjem stava nepopustljivosti i produbljanjem međunacionalnih tenzija ne mogu se postići pozitivni ishodi u smislu poboljšanja uslova života manjinskih građana. Korisnije je saradivati sa većinskim strankama i predstavnicima:

Ovaj konsenzus je važan da bude što širi. Teško je reći da ga svi prihvate, iako bi to bilo sjajno, ali bi jako dobro bilo da ga prihvati što veći broj poslaničkih grupa, jer na taj način će lakše zaživeti taj zakon i kvalitetnije rešiti jedno važno pitanje, a to je pitanje položaja nacionalnih manjina u našoj državi. Važno je naglasiti da je ovaj zakon prošao jednu široku javnu raspravu, da su u njemu učestvovali mnogobrojni predstavnici, kako nacionalnih zajednica koje žive na ovim prostorima tako i predstavnici većinskog naroda, koji je isto tako zainteresovan i koji je dao svoje primedbe i koji ima pravo da odlučuje o svim ovim važnim pitanjima (narodni poslanik VP 22, skupštinski transkript, 21.07.2009).

Kroz ovu tvrdnju poslanik sugerše da pitanjima koja se tiču manjina ne bi trebalo da se bave samo pripadnici manjinskih grupa. Kao sugrađani i članovi iste šire političke zajednice, predstavnici većine imaju pravo da učestvuju u raspravi o pitanjima vezanim za manjine i kreiranju zakona u vezi sa manjinama. Odluke o manjinskim pitanjima se tiču celine i mogu se sprovesti samo ako im je celo društvo posvećeno. Zbog toga veruju da je širi dogovor i ispravan i poželjan.

Sugerisanje da je saradnja sa većinom jedini način unapređenja manjinskih interesa je resurs koji pojedini manjinski poslanici koriste da opravdaju svoju odluku o uključivanju u većinske stranke. Istovremeno, takve tvrdnje sugerišu manjinama da je u njihovom interesu da se integrišu u društvo umesto da se odvajaju i autonomno donose odluke. Ovi poslanici se pozicioniraju kao suštinski predstavnici – oni koji znaju šta su interesi manjina i deluju u njihovom interesu na efektivan i merljiv način.

Ipak, nisu svi poslanici iz većinskih partija iznosili takve tvrdnje. Neki od njih su tvrdili da su, iako su želeli da deluju u interesu manjina, bili ograničeni interesima i ideologijom svojih partija. Oni su tvrdili da ih pripadnost većinskim strankama ili parlamentarnim grupama sprečava da iznose tvrdnje o manjinama i u njihovo ime. Vladajuće političke stranke moraju da prave mnogo kompromisa kako bi zadržale vlast. U ovoj političkoj igri, pitanja manjina su ili nisko rangirana ili uopšte nisu deo partijskih prioriteta. Suštinsko predstavljanje manjina zavisi i od toga da li rukovodstvo stranke i šef poslaničke grupe „imaju razumevanje” (narodna poslanica VP 32, intervju, 21.05.2014) za pitanja manjina.

Ove tvrdnje nisu iznosili samo poslanici većinskih partija, već i oni iz manjinskih partija u većinskim poslaničkim grupama. Iako su bili predstavnici manjinskih partija, u skupštini su se ponašali kao delegati većinskih partija jer su njihove stranke bile deo većinskih poslaničkih grupa u parlamentu. Poslanik manjinske stranke u koaliciji sa jednom od većinskih stranaka tvrdio je, na primer, da mora da „poštuje stav velikog brata”:

S jedne strane, ti si predstavnik manjinske zajednice u parlamentu, s druge strane si prihvatio učešće u parlamentu pod ovim uslovima... Shvatio sam da sam bio deo jedne šire priče u okviru tada vladajuće DS i nikad nisam glasao protiv i onda kada su poslanici SVM glasali za nacionalno manjinske, za manjinske zakone i za zakone koji su u interesu ovaj, a DS je bio protiv, ja sam nažalost u tom slučaju morao biti protiv jer sam poštovao stranačku disciplinu, tj. dogovor u okviru poslaničkog kluba. Ja sam zbog toga imao strahovito problema u našoj zajednici... međutim, uvek sam postavljao pitanje: a šta je nama alternativa? (narodni poslanik VPG 7, intervju, 20.05.2014).

Ova tvrdnja sugeriše i da manjine nemaju alternativu osim da saraduju sa većinskim strankama i pregovaraju kada je to moguće. Slična je tvrdnja drugog poslanika u većinskoj opozicionoj stranci, koji je govorio o tome kako se oseća sputanim od strane svoje stranke:

Ako ste Vi izabrani od većinske stranke, onda Vi ste poslanik većinske stranke, iako ste [pripadnik manjine]. Vi treba da prosledujete programe većinske stranke, ne

program nacionalne manjine. Možete Vi da pomenete [svoju manjinu], ali samo u delovima, okvirima gde može da se pomene, ali gde ne, ne. Jer Vi niste poslanik iz [svoje] zajednice, Vi ste [manjina], ali ste poslanik u bilo kojoj većinskoj stranci (narodni poslanik VP 13, intervju, 22.05.2014).

Za ovog poslanika „biti” predstavnik nacionalne manjine podrazumeva sprovođenje „programa nacionalne manjine”, a ne samo deljenje etničkih karakteristika sa manjinskim biračima. Ova tvrdnja je u skladu sa tradicionalnim konceptom suštinskog predstavljanja kao ostvarivanja ključnih manjinskih interesa.

Suštinsko predstavljanje kao iznošenje manjinskih problema

Za razliku od poslanika većinskih partija, poslanici manjinskih partija su tvrdili da su bili sprečeni da unaprede manjinske interese kroz konkretne rezultate jer su bili efektivno isključeni iz procesa donošenja odluka. Oni su za sebe isticali da su nemoćni da utiču na procese donošenja odluka. Jedan od njih je to u Skupštini direktno objasnio:

Gospodo predsedavajuća, dame i gospodo narodni poslanici, kada sam podneo ovaj amandman nisam imao nikakve iluzije da će on biti prihvaćen od Vlade ili da ima šanse da obezbedi većinu u ovoj skupštini. Ne samo moji amandmani, nego i amandmani mojih prethodnika ... nisu ni izbliza imali šanse da prođu, baš nijedan (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 28.12.2008).

Ova tvrdnja pozicionira predstavnika kao autsajdera u parlamentu. On je u parlamentu, ali kao pasivni posmatrač, bez moći da učestvuje u parlamentarnoj akciji. Slična je i sledeća tvrdnja: „Otvoreno vam kažem, imam istu ulogu koju su imali naši predstavnici od 1990. do 2000. godine. To je samo da se iznose problemi, a ne i mogućnost da se oni rešavaju” (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 18.12.2008). Ove dve tvrdnje govore o neefikasnosti i praznini govora i odnosima moći. Iako im predstavljanje daje moć da budu u parlamentu i govore u ime drugih, ova moć je beskorisna ako nije moć da utiču na odluke i određuju pravce delovanja. Ovde vidimo na delu pravila igre koja su postavljena institucionalnim dizajnom. Neki od poslanika, međutim, i svesno biraju da se postave kao autsajderi, što ih oslobađa institucionalnih i drugih veza. Pošto su stavljeni na marginu, poslanici manjinskih partija ne moraju da se pridržavaju pravila igre. U stvari, oni mogu da deluju u ime manjina samo tako što se predstavljaju kao idealisti koji se zalažu za ono što je nemoguće, ali ispravno, i

koji ne kompromituju svoju poziciju zalaganjem za ono što je moguće, ali ne ispunjava njihov standard pravednosti:

Mi pokušavamo da podržavamo Vladu, ali zastupajući interese naših birača, onih ljudi koji su nas, još jednom ponavljam, u ovu skupštinu poslali. Nikako nismo u ovoj skupštini zbog vlasti i sama činjenica da nemamo ministre je najbolji dokaz za ovu moju tvrdnju. To je razlog zbog kojeg se sa nama jednostavno ne može trgovati. To želim još jednom da kažem i kada su u pitanju sudovi, a i kada je u pitanju, na primer, budžet Vojvodine i tih famoznih 7%. Možda smo malo idealisti, možda smo čak i nepopravljivi idealisti, ali smo u Skupštini zbog ovih ciljeva i dok smo u Skupštini sigurno ćemo ove ciljeve zastupati (narodni poslanik MPG 2, skupštinski transkript, 03.12.2008).

Kreiranjem slike o sebi kao idealistima, poslanici manjinskih partija kreiraju kvalitativnu razliku između sebe i manjinskih poslanika u većinskim partijama. Poslanici manjinskih partija sebe predstavljaju kao žiro-skope: oni neće kompromitovati svoje ideale čak ni kada bi neki kompromis eventualno omogućio bolje ostvarivanje nekih interesa. Ovi moralni kvaliteti i osnovno shvatanje politike u snažnom moralnom smislu razlikuju ih od poslanika u većinskim partijama koji su predstavljeni kao realisti, oni koji se dogovaraju i pregovaraju.

Iako njihovi zakonski predlozi i amandmani nikada nisu usvojeni, tvrde da njihovo prisustvo u parlamentu nije besmisleno. Njihova uloga je da ukažu na probleme sa kojima se suočavaju manjinske zajednice. Iako se to obično ne shvata kao delovanje u interesu predstavljenih, oni se postavljaju kao jedini koji znaju i mogu delovati u skladu sa interesima manjina na osnovu pokretanja pitanja vezanih za manjine.

Njihova proklamovana autentičnost i neposredan odnos sa manjinskim biračima daje im monopol da deluju kao jedinstveni glas svojih grupa. Da nije njih, tvrde, u parlamentu se ne bi čuo glas njihove manjine. Stoga je njihova uloga da budu glas svoje manjine kako bi edukovali publiku o njihovim interesima i problemima. Kao monopolistički lideri, oni su u privilegovanoj poziciji da odlučuju koje su informacije relevantne, koji su glavni problemi manjina i ko su oni kao grupa. Ove tvrdnje nailaze relativno lako na odobravanje šire publike jer i sami manjinski predstavnici iz većinskih partija prihvataju da su manjinske stranke „isključivo uzele za sebe to ekskluzivno pravo da ih zastupaju” (narodna poslanica VP 25, intervju, 04.11.2014).

Iako priznaju neefikasnost svojih napora, poslanici manjinske poslaničke grupe tvrde da su u parlamentu oni jedini koji mogu delovati u korist

manjinskih interesa. To tvrde upoređujući sebe sa poslanicima manjina u većinskim poslaničkim grupama:

Smatram da manjinski političar isključivo u manjinskoj stranci može da doprinese i može da uradi bilo šta za svoju zajednicu pošto on bukvalno na neki način mora da prikaže šta je uradio za njih i ta baza je ista i ako neki manjinski poslanik ne uradi to što je obećao i ako ne uradi kako je obećao, on sigurno neće biti izabran u sledećem krugu i neće da glasaju pripadnici nacionalnih manjina za njega, ali taj što je radio, što je zastupao interese, on uvek može da računa na te glasove (narodni poslanik MPG 6, intervju, 07.11.2014).

Mislim da je nebo i zemlja kada neko uđe na listi manjinskoj i na većoj listi. Zato što su Vam potpuno vezane ruke. Znači, ja sam nekad imala utisak da su te kolege čisto da bi ta, znaš ne znam ni koliko birači gledaju ko je sve na toj listi, ali je lista uvek predstavljena na biračkom mestu. Nekog koga zanima može da pogleda na RIK-u, kada je ona odobrena, znači da sajtu RIK-a, inače birači ne znaju ko su ti poslanici na toj listi. Ali, eto možda je lepo da na toj listi bude tih manjina, ali oni realno u skupštini ne mogu ništa. Znači ne mogu, možda nekada mogu da imaju neki svoj amandman pa onda kada se glasa, ako taj amandman nije prihvatljiv za vladu, onda oni nekad ne glasaju za svoj amandman, mislim! (narodna poslanica MPG 3, intervju, 15.05.2014).

Oni dalje tvrde da, uprkos trenutnoj neefikasnosti, pokretanje pitanja vezanih za manjine zaista doprinosi unapređenju manjinskih interesa na srednji i duži rok tako što javnost postaje svesnija manjinskih problema. Dakle, ako se ikada donese odluka koja unapređuje interese manjina to je zbog njih:

Uticali smo na taj način što je javni govor i javno obraćanje vrsta jednog legitimnog pritiska. Ako vi nešto kažete javno, neki stav, zahtev za bilo čim, promenom zakona, olakšavam poziciju jer sam izvršio pritisak na one koje odlučuju da kažu: čekaj, to se čulo (narodni poslanik MPG 5, intervju, 27.06.2014).

Njihovi postupci, dakle, nisu bez posledica; oni postižu rezultate iako oni nisu trenutni, već odloženi. Time dovode u pitanje prirodu same manjinske politike kao politike interesa u kojoj se sve vrti oko razmene i dobiti. Iako ne poriču važnost ostvarivanja fundamentalnih interesa zajednice, naglasak je na beskompromisnoj zaštiti vrednosti. Kada su u pitanju interesi, interes manjina je da se javnost upozna sa manjinskim problemima koji bi inače ostali neprimetni. Iako njihovi amandmani nisu usvojeni, njihovi glasovi služe za edukaciju donosilaca odluka i vršenje pritiska na njih. Oni tvrde da unapređuju manjinske interese posredovanjem između manjina i donosilaca odluka. Manjinski građani ne mogu direktno doći do donosilaca odluka; potreban im je zastupnik:

Stvarno sam se bavio svim tim stvarima koji su problemi i to su svakodnevni problemi poljoprivrednih proizvođača. Mi smo svakodnevno prisutni na terenu. Znači, na primer, ja živim na selu, sve moje komšije bave se poljoprivredom i imamo preko zime dosta tribina i na tim tribinama čujemo glas takozvanih poljoprivrednih proizvođača i njihov interes i njihove probleme smo izneli i na Odboru za poljoprivredu i postavili smo neka pitanja i ovde u NSRS vezano za njihove probleme i sad pokušavali smo stvarno da zastupamo njihove interese (narodni poslanik MPG 6, intervju, 07.11.2014).

Iako ne učestvuju u donošenju odluka, oni pozivaju publiku da njihove postupke, poput pokretanja pitanja vezanih za manjine ili postavljanja poslaničkih pitanja, prepozna kao unapređenje interesa manjina.

Ovi nalazi pokazuju značaj razumevanja suštinskog predstavljanja kao *tvrdnje o delovanju* u ime takozvanih pravih interesa manjina umesto *delovanja* u ime suštinskih manjinskih interesa. Drugim rečima, ono što se podrazumeva pod „delovanjem u ime” konstruiše se u procesu proizvodnje predstavničkih tvrdnji. Kao što smo videli u ovom delu, poslanici većinskih parlamentarnih grupa su tvrdili da deluju u korist manjina saradujući sa većinom kako bi obezbedili neke koristi za svoje zajednice. S druge strane, poslanici iz manjinskih poslaničkih grupa su sebe predstavljali kao isključene iz donošenja odluka, ali u isto vreme kao jedine koji istinski deluju u korist manjina tako što pokreću pitanja vezana za manjine. Obe grupe poslanika pozvale su publiku da njihove postupke prizna kao unapređenje interesa manjina, ali su imali različita – ponekad i suprotna – shvatanja šta bi to moglo da znači.

Videli smo i kako poslanici kreiraju sliku o sebi kao onima koji poznaju manjinske interese i mogu da deluju u njihovo ime. Poslanici većinskih partija su tvrdili da kao pripadnici manjinskih grupa znaju da je manjinski interes integracija u društvo. Poslanici manjinske poslaničke grupe su se pozivali na svoju autentičnost da bi manjinske interese uobličili kao prevenciju diskriminacije. Ovi nalazi ilustruju kako deskriptivno i suštinsko predstavljanje mogu biti – i najčešće jesu – blisko međusobno povezani. U ovom slučaju, poslanici su koristili svoju deskriptivnu sličnost da se konstruišu ne samo kao oni koji imaju legitimno pravo da govore o manjinama, već i kao oni koji imaju kapacitet da deluju u skladu sa njihovim interesima.

Ranije sam sugerisala da i deskriptivno i suštinsko predstavljanje uključuju priče o predstavljenima – u prvom slučaju šire o tome ko su manjine, u drugom o njihovim interesima. Ovu komponentu predstavljanja razmatram u narednim odeljcima.

Predstave o manjinskim grupama i njihovim interesima

Identiteti i interesi predstavljenih se, podsećam, konstituišu u procesu predstavljanja. Neki od manjinskih poslanika su i sami bili svesni konstitutivne moći svojih govora. Staviše, tvrdili su da je njihova dužnost da promene percepcije svojih birača, kao što je sugerisano u modelu anticipativnog predstavljanja kod Džejn Mansbridž (Mansbridge, 2003), koji je detaljno prikazan u prvom poglavlju:

Ja sam se javio za taj posao jer smatram da sam dužan, da objašnjavam neke stvari mojim, da kažem, sunarodnicima (narodni poslanik VP 18, intervju, 27.05.2014).

Smatram da je zadatak svih parlamentarnih stranaka, zadatak narodnih poslanika, a pre svega, Vlade i ministara, da ljudima, da građanima daju prave informacije, da građanima daju informacije o pozitivnim i negativnim stranama vrlo važnih pitanja... Nije zadatak političara u Srbiji da govore ljudima ono što oni žele da čuju, nego je zadatak da na neki način političari „edukuju” građane (narodni poslanik MPG 19, skupštinski transkript, 06.10.2009).

Pored promene preferencija birača, ove tvrdnje sugerišu da je uloga poslanika da „objašnjavaju”, daju „tačne informacije” i govore „istinu”. Političari se time postavljaju kao oni koji imaju monopol nad istinom, dok predstavljeni nisu uvek u poziciji da znaju šta su njihovi pravi interesi.

Analiza u nastavku pokazuje da su poslanici manjinskih partija u parlamentu govorili o manjinama kao jedinstvenim i kulturno specifičnim identitetskim grupama. S druge strane, većinske stranke su težile depolitizaciji etničke pripadnosti posmatrajući manjine kroz prizmu građanstva i inkluzije. Za razliku od postojeće literature, koja kao predstavljanje manjina tretira samo tvrdnje koje održavaju i jačaju etničke granice, analiza predstavničkih tvrdnji manjinskih poslanika sugeriše da predstavnici prilikom izvođenja manjinskog predstavljanja mogu izabrati i strategije brisanja etničkih granica (Toro, 2017).

Manjine kao ujedinjene, kulturno specifične identitetske grupe

Manjine se diskurzivno konstituišu kroz tvrdnje predstavnika o manjinskim grupama i njihovim interesima. Jedan od načina da se to učini je kroz imenovanje. Kako Butler tvrdi, „biti nazvan imenom je takode jedan od uslova kojim se subjekt konstituiše u jeziku” (Butler, 1997: 2). Manjinske grupe su u Srbiji ustavno označene kao „nacionalne manjine” – davanje

nacionalnog značaja manjinama implicira njihovu integraciju u društvo. S druge strane, kada manjinski poslanici koriste ovu terminologiju šalju poruku da različite manjinske grupe treba da se ponašaju politički kao grupa sa kolektivnom svešću. Grupisanje nacionalnih manjina u jednu kategoriju derogira političku relevantnost međugrupnih razlika i pozicionira ih kao jedinstvenog subjekta nasuprot većini. Pored toga, sam termin odražava postojeće nejednakosti moći i njihovu marginalizovanu poziciju u društvu (Beltran, 2010). Poslanici manjinskih partija su, pored toga, preferirali da svoje birače označe ne samo kao manjine u odnosu na većinsku grupu, već su kao karakteristike koje ih definišu uzeli različitu etničku pripadnost, kulturu i jezik. Koristeći termine Albanci ili Mađari, slali su jasnu poruku da ove grupe imaju jedinstven kulturni identitet i zajednički skup interesa. Ova strategija olakšava izgradnju unutargrupnog jedinstva i reprodukciju etno-kulturnih granica.

Pripadnici jedne manjine su u govorima predstavnika svoje stranke prikazani kao nemoćni i marginalizovani u društvu u celini:

Kad su u pitanju [pripadnici pomenute manjine] koji su getoizirani nakon promena nastalih 1999. godine, može se konstatovati da su u daleko lošijoj situaciji nego u svim prethodnim periodima nakon Drugog svetskog rata. Nivo ostvarivanja ljudskih prava, gospodo, još uvek je niži nego onih 60-ih i 70-ih godina na osnovu Ustava iz 1974. godine (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 26.07.2010).

Ovaj poslanik je dalje tvrdio da vlada „nastavlja sa autoritativnim nametanjem čak i ovakvim anticivilizacijskim rešenjima kojima se jednom delu stanovništva na ovom području obezbeđuju privilegije samo po etničkoj pripadnosti” (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 12.12.2009). Prema njegovim rečima, kršenje manjinskih prava doprinosi „etničkom čišćenju” cele grupe (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 07.07.2008). Stvaranjem rascepa između ugrožene manjine i države predstavnici imaju za cilj da naturalizuju svoje respektivno predstavljanje etničkih grupa. Ako su pripadnici manjinskih grupa stalno diskriminirani zbog svog etničkog identiteta, oni će se ili asimilirati ili emigrirati iz države. To implicira da pripadnici manjinskih grupa moraju biti ujedinjeni kako bi zaštitili svoj identitet i pravo na postojanje.

Slično tome, predstavnik druge stranke govori o razlikama i diskriminaciji kako bi opisao svoju grupu. U parlamentu je tvrdio da se prava njegove manjine na obrazovanje na maternjem jeziku i službenu upotrebu jezika i pisma ne sprovode i da su kao grupa diskriminirani ne samo u

odnosu na Srbe, već i druge manjinske grupe (narodni poslanik MPG 5, skupštinski transkript, 19.01.2009; 05.05.2011). Njegove tvrdnje pozivaju pripadnike ove manjine da sebe i svoje institucije vide kao ugrožene u Srbiji. Isti poslanik je dalje tvrdio da je vlast odgovorna za „ozbiljnu manipulaciju i ozbiljna kršenja ljudskih prava i prava manjina” u opštinama u kojima žive njegovi sunarodnici (narodni poslanik MPG 5, skupštinski transkript, 21.07.2009; 28.12.2011) i da blokira implementaciju ustavom zagarantovanih prava nacionalne manjine (narodni poslanik MPG 5, skupštinski transkript, 28.12.2011). U ovim i sličnim tvrdnjama granice etniciteta se konstruišu u suprotnosti prema vlasti.

Najsnažniju tvrdnju o tome kako vlast manjinama uskraćuje pravo na postojanje izneo je poslanik bošnjačke stranke. Godine 2014. promenio je prezime iz Džudžević u Džudžo, tvrdeći da je država početkom 20. veka bošnjačkim prezimenima nasilno dodavala sufiks „-vić” sa ciljem brisanja bošnjačkih identiteta i asimilacije sa Srbima (Aleksić, 2014). U ovom slučaju, imenovanje se posmatra kao politička kategorija, koja radi na tome da se društvo osnuje kao srpsko i da se isključe „Drugi”. Prezentujući bošnjačka prezimena kao pokušaj srbizacije, ovaj poslanik je pokušao da ubedi bošnjačku manjinu da su se imenovanjem Srbi pozicionirali kao superiorni u odnosu na Bošnjake i, u stvari, izbrisali njihov identitet. Istovremeno je sebe stavio u poziciju čuvara bošnjačkog identiteta. Promenom prezimena on se ne opire samom procesu jačanja etničkih granica, već ga još pojačava time što sebi daje „više bošnjačko ime”.

Sve gorenavedene tvrdnje prikazuju manjine kroz odnose moći i ugnjetavanja, čime se jačaju međuetničke granice i međuetnička distanca. Stoga, kako Hol tvrdi, „jedinstva’ koja identiteti proklamuju su, u stvari, konstruisana kroz igre moći i isključivanja, i rezultat su, ne prirodnog i neizbežnog ili primordijalnog totaliteta, već naturalizovanog, predodređenog procesa ‘zatvaranja’” (Hall, 1996: 4–5). Ovaj proces uključuje i kreiranje manjinskih interesa, koje predstavnici treba da realizuju. Prikazujući manjinske grupe kao one kojima je uskraćeno pravo na sopstveni identitet, predstavnici sugerišu da su najvitalniji interesi manjina opstanak i zaštita grupnog identiteta. Ovakve tvrdnje nisu uvek bile eksplicitne u skupštinskim govorima jer su ti interesi već konstruisani kao manjinski kroz istorijske i kulturne procese. Ipak, poslanici su ih eksplicitnije formulisali u intervjuima:

Manjinska zajednica na neki način sad u ovom trenutku najbitnije je da opstane. Evo imali smo popis stanovnika od 2001. do 2012. Sad Madara po najnovijim informacijama ostalo je 250 i nešto hiljada. To je znatno manji broj, oko 10% i možda više. Na primer, i ostale manjine su isto tako i dosta mladih ljudi odlaze u inostranstvo i tamo rade. Sad mi moramo da radimo na tome da bi ostvarili takvu klimu da bi naši ljudi, da bi mladi ljudi ostali ovde, da bi zajednica mogla da opstane. Mi pokušavamo da radimo na tome na svaki mogući način (narodni poslanik MPG 6, intervju, 07.11.2014).

U cilju unapređenja ovih interesa poslanici su u svom skupštinskom radu pokušavali da obezbede ostvarivanje manjinskih prava na zaštitu kulture, manjinskih medija i upotrebe manjinskog jezika u obrazovanju i javnim ustanovama. Čak i kada su se bavili socio-ekonomskim pitanjima u parlamentu, to su činili u cilju zaštite manjinske kulture jer „svaka infrastruktura, investicija i zapošljavanje na posredan način utiče da ta manjina na kredibilniji način koristi i svoja manjinska kolektivna prava” (narodni poslanik MPG 5, intervju, 27.06.2014). U ovim tvrdnjama kultura je homogena, jasno omeđena i prikazana više kao imenica „nego kao glagol koji ukazuje na proces, međusobnu komunikaciju i stalno konstruisanje i rekonstruisanje granica koje su simbolične i nisu prirodno date” (Handler, 1994: 29).

Manjine kao ravnopravni građani

Slično poslanicima iz manjinskih partija, poslanici većinskih partija takode diskurzivno konstituišu nacionalne manjine kao prirodne grupe sa jedinstvenim identitetom i interesom za očuvanje sopstvene kulture:

Pitanje interesa je prvenstveno da imaju obrazovanje da mogu, da neguju svoju kulturu, da neguju svoj jezik, da imaju svoje izložbe, da imaju svoje medije (narodna poslanica VP 32, intervju, 21.05.2014).

Mi se suočavamo sa problemom očuvanja jezika... I problem je... mali natalitet. Znači to je, znači sve nas manje i manje ima. Sad tu ekonomski razlozi i niz drugih razloga, ali očuvanje jezika, da, to je, jezik i pismo, to je sad trenutno problem sa kojim se zajednica suočava (narodna poslanica VP 30, intervju, 23.06.2014).

Interes nacionalnih zajednica su da im se obezbedi pravo na obrazovanje. Mislim da je jezik onaj koji nosi identitet. Po meni kultura, istina, i kultura i tradicija su oni koji čuvaju identitet. Po meni je jezik prvenstveno taj koji čuva identitet jednog naroda tako da, po meni je pravo na obrazovanje prioritet (narodna poslanica VP 23, intervju, 21.05.2014).

U ovim tvrdnjama grupe i njihovi identiteti su prikazani kao objektivne kategorije. Grupni identitet je predstavljen kao „ono što zaista jeste, jedinstven, sam po sebi, u svom unutrašnjem biću i bez osvrta na spoljašnje” (Handler, 1994: 28). Zanimljivo je da su ovi poslanici internalizovali društveno i politički prihvaćen način razmišljanja o manjinama, dok istovremeno, kada govore o sopstvenom etničkom poreklu, etnicitet vide kao konstruisan i traže da se kao takav prizna.

Iako dele slično razumevanje manjinskih grupa sa poslanicima manjinskih partija, poslanici većinskih partija ih kritikuju da se ponašaju kao „privremeni podstanari sa nekim drugim ciljevima”, a ne kao „stanari ove zemlje, [koji] se nalaze u svojoj kući” (narodni poslanik VP 10, skupštinski transkript, 02.11.2011). Kontrast koji se ovde naglašava je između manjina koje svoj stalni dom vide u celini/nacionalnom nasuprot onim manjinama koje ostaju vezane za celinu/nacionalno samo u meri u kojoj to donosi koristi. Ove tvrdnje sugerišu da manjinske partije izvlače korist stalnim naglašavanjem međuetničkih razlika i traženjem dodatnih prava. Poslanici većinskih partija se, s druge strane, osećaju ravnopravnim i ponosnim što žive u zemlji koja garantuje zaštitu manjina na tako visokom nivou: „svi možemo biti ponosni što mi koji smo pripadnici i nacionalnih manjina živimo u zemlji Srbiji i da ostvarujemo svoja prava, svoje pravo na upotrebu jezika na ovako visokom nivou” (narodni poslanik VP 21, skupštinski transkript, 13.04.2010). Drugi poslanik iz iste poslaničke grupe tvrdio je da deskriptivne tvrdnje poslanika manjinskih partija nisu tačne, jer su uslovi života manjina zapravo mnogo bolji nego što oni tvrde i da svi imaju iste mogućnosti u Srbiji bez obzira na etničku pripadnost (narodni poslanik VPG 9, skupštinski transkript, 07.04.2010).

Ovi narodni poslanici predstavljaju manjine kao sastavni deo srpske države i društva. Ono što spaja većinu i manjine je to što su i jedni i drugi jednako tretirani, lojalni građani Srbije sa istim potrebama i problemima. Ako postoje problemi u ostvarivanju manjinskih kulturnih prava ovi problemi su više „tehnički” nego politički (narodni poslanik VPG 9, skupštinski transkript, 27.04.2010) ili su uzrokovani „ukupnim društvenim i ekonomskim stanjem, koje pogada sve naše građane” (narodni poslanik VP 17, skupštinski transkript, 19.03.2009).

U prilog ovoj tvrdnji, drugi poslanik većinske stranke je tvrdio da njegova stranka „apsolutno podržava pravo nacionalnih manjina na izražavanje, čuvanje i negovanje jezika i pisma, očuvanje tradicije, očuvanje kul-

ture, kao i verske posebnosti", ali je tvrdio da ta prava ništa suštinski ne menjaju:

Od nabiranja prava nikome neće biti bolje kada je većini građana, ne samo manjinama, uskraćeno najvažnije pravo – pravo na rad, mnogi ne mogu ostvariti svoje pravo na obrazovanje, mnogima država ne može da obezbedi pravo na besplatno lečenje itd. Da zaključim, sve dok u Srbiji vlada kriminal, korupcija, visoka nezaposlenost, loša ekonomska situacija, kriza u državi i porodici, nema napretka i boljeg života ni za većinski narod, niti za pripadnike nacionalnih manjina (narodni poslanik VP 17, skupštinski transkript, 21.07.2009).

Istovremeno, dok manjine predstavljaju kao ravnopravne građane sa istim socio-ekonomskim potrebama i interesima, poslanici većinskih partija dezintegrišu manjinske grupe i negiraju njihov poseban identitet:

Kao nacionalna manjina nisu ugroženi, ali su ugroženi kao ljudi, kao građani Srbije koji teško žive, koji nemaju para da plate račune, da školuju svoju decu, koje muči nezaposlenost, da ne spominjem kupovinu štampe i knjiga na maternjem jeziku, koji isto tako, kao i ostali građani Srbije, nemaju para za pozorište, kojih svake godine zbog malog nataliteta, uostalom kao i većinski narod, ima sve manje (narodna poslanica VP 30, skupštinski transkript, 21.7.2009).

U ovoj tvrdnji grupama se negira poseban identitet: one nisu ništa drugo do agregati pojedinaca i članovi „grupe” mogu biti ugroženi samo kao pojedinci. Ova slika manjinskih grupa stoji u suprotnosti sa goreiznetim prikazivanjem manjina u uskim etničkim terminima. Ipak, obe slike su kreirali isti predstavnici, ponekad čak i u istom govoru. Na primer, gornju tvrdnju iznela je ista poslanica koja je drugom prilikom tvrdila da su u Srbiji ugroženi opstanak njene manjinske grupe i njihov poseban identitet zbog niskog nataliteta i sve manje upotrebe manjinskog jezika. Ove različite slike manjina mogu biti usmerene na različitu publiku, ali mogu biti i proizvod sukoba između ličnog osećanja distance same poslanice u odnosu na manjinski identitet i njene pripadnosti većinskoj stranci, s jedne strane, i, s druge, kulturno i politički dominantne slike o manjinama. Predstavnici deluju na predstavljene, konstruišući na taj način njihove identitete i interese, ali ni oni nisu potpuno „slobodni” u svojim stavovima i delovanju: njihovi stavovi su često proizvod institucionalnih i kulturnih kodova i učvršćenih shvatanja publike.

Zbog toga su njihove tvrdnje često paradoksalne. S jedne strane vidimo posmatranje manjina i njihovih interesa kroz prizmu kulturnog identiteta, dok, s druge, poslanici većinskih partija tvrde i da je pogrešno gurati

nacionalne manjine „u usko etničko razmišljanje” (narodni poslanik VP 10, skupštinski transkript, 21.07.2009). Dok kategorija „nacionalne manjine” pretpostavlja etničku pripadnost kao nešto dato, ovi poslanici su često pokušavali da svoje manjinske birače predstavljaju kao građane i time depolitiziraju etničku pripadnost:

Biti građanin ne znači ne biti pripadnik svoje nacionalne manjine, ne znači odreći se vere i nacije, ne znači ne biti Bošnjak, Srbin, Madar, Hrvat, Albanac itd. Naprotiv, biti građanin znači biti sve ovo, a politička pripadnost znači samo pripadnost nekim političkim idejama i način ostvarivanja tih političkih ideja (narodni poslanik VP 14, skupštinski transkript, 21.07.2009).

Jedna poslanica većinske stranke je tvrdila da njena stranka ne prihvata etnički ključ i političke koristi za nacionalne manjine (narodna poslanica VP 25, skupštinski transkript, 02.12.2008). Prema njenim tvrdnjama, građanima manjinskog porekla je dat politički subjektivitet kao pojedinačnim građanima, a ne kao etničkim grupama. Slično tome, drugi poslanik je tvrdio da „ne može niko, zato što se zove Nemanja, da ima veća prava i da oseća Srbiju više svojom državom od nas koji se zovemo Rasim, Kenan ili na bilo koji drugi način. Srbija pripada svim njenim građanima” (narodni poslanik VP 14, skupštinski transkript, 19.05.2010).

U gorenavedenoj tvrdnji predstavnik dezintegriše nacionalne manjine kao grupe i nudi sliku o njima kao pojedincima koji su podložniji ujedinjenju u besprekorno jedinstvo. Tvrdnjom da njegova stranka „ne kalkuliše i ne obraća se ni Srbima, ni Bošnjacima kao glasačima, nego kao ljudima – 220.000 građana je glasalo za nas, za našu stranku, zato što su građani Republike Srbije i zato što su tražili i traže da ih država, Republika Srbija, poštuje”, on implicira da izborna i partijska pravila „veštački” jačaju etnifikaciju politike (narodni poslanik VP 14, skupštinski transkript, 30.03.2010). Partije nacionalnih manjina, tvrdi ovaj poslanik, vide svoje birače kao puke brojeve koji im omogućavaju da dođu na vlast i samo iz tog razloga su i registrovane kao stranke nacionalnih manjina.

Zahtev da se manjine tretiraju kao građani čini osnovu za konstruisanje predstavničkih tvrdnji kao građanskih, a ne manjinskih zahteva. U cilju depolitizacije manjinske pripadnosti, nekoliko poslanika je otišlo toliko daleko da su manjine prikazali prvenstveno kao poreske obveznike i klijente banaka. Ovo je ilustrovano u sledećoj tvrdnji:

Ima dosta ljudi koji žive u Vojvodini i koji su pripadnici nacionalnih manjina, koji takođe žele da koriste usluge uzimanja kredita, međutim, imaju problem sa razu-

mevanjem ugovora koji su sačinjeni na srpskom jeziku. Prema tome, ovde se čak ne radi o tome da li su neka njihova prava ugrožena kao pripadnika nacionalnih manjina, nego se radi o tome da su njihova prava kao potrošača, kao korisnika tih finansijskih usluga, ugrožena (narodna poslanica VP 23, skupštinski transkript, 23.05.2011).

Kršenje prava manjina na upotrebu svog jezika predstavljeno je kao kršenje prava klijenata banke, a ne kao diskriminacija manjinskog jezika i identiteta, što doprinosi depolitizaciji etniciteta. Identitet se svodi na puku valutu i promenjivu tržišnu vrednost. Ova tvrdnja nenamerno ukazuje na jaz između predstavnika i predstavljenih: ako manjinski birači ne govore srpskim jezikom ne mogu da razumeju tvrdnje svojih predstavnika u parlamentu, jer je govorni jezik parlamenta srpski. Bez mogućnosti da razumeju tvrdnje iznesene u svoje ime, birači ne mogu ni da ih prihvate, ospore ili odbace i stoga nemaju neophodan kapacitet da pozovu predstavnike na odgovornost.

U ovom odeljku sam pokazala da poslanici govore o istim grupama na različite, često suprotne načine. Videli smo tvrdnje da su manjinski birači ugnjetavani, ali i da su jednako tretirani; predstavljali su ih kao homogene identitetske grupe, ali i kao skupove pojedinaca; neki poslanici tvrde da je njihov interes zaštita kulturnog identiteta, dok su za druge ključni socio-ekonomski interesi. Iako suprotstavljeni, svi ovi prikazi su ponudeni publici kao prirodne slike datog i unapred formiranog manjinskog identiteta, a ne kao deo političke dinamike u kojoj su identiteti stalno podložni osporavanju. Izneti nalazi takođe pokazuju da slike o predstavljenima nisu nužno međusobno konzistentne. Isti poslanici su u različitim prilikama govorili o manjinama i kao kohezivnim grupama i kao pukim skupovima pojedinaca. Ovi nalazi dalje pokazuju zašto ne bi trebalo da tretiramo samo tvrdnje kojima se održavaju i jačaju granice grupe kao tvrdnje o manjinama i u njihovo ime. Slike manjina kao ravnopravnih građana sa socio-ekonomskim interesima se takođe nude manjinskoj publici kao slike njih samih, na isti način kao i tvrdnje koje ih prikazuju kao unitarne i marginalizovane grupe. Ne postoje ubedljivi razlozi zbog kojih bi istraživači bilo koju od konkretnih priča koje predstavnici pričaju tretirali kao uverljivije ili tačnije prikaze. Koji će prikaz biti prepoznat kao takav u konkretnom trenutku zavisi samo od priznanja publike.

Predstavničke tvrdnje pred različitim publikama

Za izvođenje predstavljanja, podsećam na prethodna poglavlja, neophodno je prisustvo publike. Predstavljanje se ne odnosi samo na iznošenje tvrdnji o predstavljenima, već i na interakciju između iznošenja tvrdnji i njihovog prijema (Spivak, 1994). Predstavnici mogu menjati svoje argumente ili čak iznositi kontradiktorne tvrdnje pred različitim publikama. Plenarni govori pružaju priliku poslanicima da predstave sebe i svoje biralice na različite načine u zavisnosti od ciljane publike (*intended audience*).

Iako sam i u uvodu i prvom poglavlju istakla da je publika jedan od ključnih elemenata predstavničkog odnosa, do sada sam više pažnje obraćala na odnose između predstavnika i predstavljenih. Razlog tome je što sam i ovde i u prethodnom poglavlju analizirala tvrdnje predstavnika, a iz njih često ne možemo tako lako raspoznati kome se predstavnici obraćaju, iako se nesumnjivo nekom obraćaju. Kada osećaju da ih niko ne sluša narodni poslanici nemaju potrebu ni da govore. Jedna poslanica je time obrazložila svoje ćutanje tokom čitavog skupštinskog mandata: „Ne slušaju se poslanici. Vidi se da bilo koji poslanik govori sam sebi što je ružno” (narodna poslanica VP 32, intervju, 21.05.2014).

U slučaju formalnog predstavljanja, struktura političkih institucija već određuje potencijalnu publiku. Neposredna publika narodnim poslanicima u parlamentu su ostali poslanici, a posebno oni poslanici koji su deo vlasti. U osmom sazivu skupštine Srbije (2008–2012) poslanici manjinskih partija često su optuživali manjinske poslanike iz većinskih partija da nemaju legitimitet da predstavljaju manjine ili da ne govore na adekvatan način u ime manjina. Kako jedan poslanik većinske stranke objašnjava, njihov odnos sa poslanicima manjinskih partija je „baš bilo jedno veliko rivalstvo i puno puta smo onako gutali neke gorke pilule u tom nekom smislu da su nas onako ... jednostavno napali, ovaj, da ne činimo dovoljno za Mađare kao što su oni. E sad, mislim to je bila neka politička igra” (narodni poslanik VP 18, intervju, 27.05.2014). Ova tvrdnja sugerise da su poslanici manjinskih partija pokušali da ubede publiku u sopstvenu legitimnost tako što su poredili ko je „više Mađar”, odnosno, pokušavali su da sugerisu da su poslanici manjinskih partija autentičniji pripadnici manjina od manjinskih poslanika iz većinskih stranaka. Evociranje Drugog, nasuprot kome konstruišu sopstveni identitet, čini tvrdnje o jedinstvu sa grupom ubedljivijim. Pristanak publike omogućava poslanicima da se oslobode polaganja računa za svoje postupke. Ako su oni personifikacija, oličjenje cele grupe, onda

nema potrebe da konsultuju birače ili slušaju njihove sugestije. „Prirodno” je da ono što oni misle i rade oseća i ostatak grupe. Shodno tome, i nije bilo potrebe da se postavi pitanje da li manjinski birači razumeju srpski jezik – deo manjinskih birača u opštinama u kojima manjine čine većinu zaista ne govore srpski jezik zbog čega nisu mogli da budu stvarna publika (*actual audience*), čak i kada je delovalo da se poslanici njima obraćaju (*intended audience*).

U zemljama kao što je Srbija sa jakom partijskom disciplinom, partijsko rukovodstvo čini važniju publiku od samih birača. Kada poslanici vladajućih partija govore o pravičnosti vladinih odluka koje se odnose na manjine (narodni poslanik VP 20, skupštinski transkript, 17.03.2010) ili izražavaju „lično zadovoljstvo da kao poslanik, građanin države Srbije i pripadnik nacionalne zajednice” učestvuju „u donošenju najvažnijeg zakona koji reguliše položaj pripadnika nacionalnih manjina” (narodni poslanik VP 20, skupštinski transkript, 21.07.2009), oni se ne obraćaju nužno onima na koje se odluke odnose (*affected constituency*), već vrhu partije sa ciljem da na njih ostave utisak. Slično tome, sledeća tvrdnja je usmerena ka višoj partijskoj strukturi kao ciljanoj publici:

Da nema [moje stranke, moje manjine] ovde ne bi bilo, ministra ne bi bilo, narodnih poslanika ne bi bilo, ne bismo mogli da iznesemo upravo naše probleme u najvećem telu ove države (narodni poslanik VP 13, skupštinski transkript, 03.07.2008).

Da bi takve tvrdnje o manjinama bile ubedljive poslanici su se pozivali na svoju manjinsku pripadnost. Ipak, u drugim prilikama, i u intervjuima, eksplicitnije su tvrdili da etničku pripadnost ne vide kao važan deo svog identiteta i da se osećaju kao građani: „Nikada sebe nisam doživljavala kao manjinu” (narodna poslanica VP 25, intervju, 04.11.2014); „Ja nekako sebe nisam posmatrala kao [pripadnicu manjine], nego ja sebe posmatram kao građanku ovog društva” (narodna poslanica VP 30, intervju, 23.06.2014). Ove oprečne tvrdnje iznete su za različitu publiku i u različite svrhe: kada su se obraćale manjinskoj publici ili iznosile tvrdnje o manjinama pozivale su se na manjinski identitet, ali su u drugim prilikama ulazile u ulogu ravnopravnih građanki.

Predstavnici vlade takođe mogu biti u publici kao gosti na plenarnim sednicama u vreme postavljanja poslaničkih pitanja ili kada brane svoje predloge zakona. U njihovom prisustvu smo jasno videli kako se uloge predstavnika menjaju. Poslanici iz manjinskih stranaka su se pozicionirali kao moralni i autentični deskriptivni predstavnici kada su se obraćali

manjinskoj publici i manjinskim poslanicima u većinskim partijama, ali se ova strategija značajno menjala kada su njihovi ciljevi bili da utiču na proces donošenja odluka. Na primer, grupa poslanika koja se često predstavljala kao autentična, visokomoralna i idealistička, pred predstavnicima vlade se predstavljala kao konstruktivna i umerena. Evo jednog konkretnog primera: za vreme diskusije o pravu na korišćenje manjinskog jezika, oni se nisu pozivali na strukturnu diskriminaciju i ugroženost kulturnog identiteta. Ova strategija bi verovatno imala efekta na manjinske birače, ali pošto je njihov cilj bio da ubede vladu da prihvati njihove predloge izabrali su konstruktivnost i umerenost. Stoga su svoje zahteve pravdali poštovanjem Ustava:

Mi tu ne zatežemo, mi tu jedino zahtevamo od Vlade Republike Srbije da poštuje Ustav ove države i da omogućući pripadnicima nacionalnih manjina da mogu koristiti svoje jezike u službenoj upotrebi u onim jedinicama lokalnih samouprava u kojima je njihov jezik u ravnopravnoj službenoj upotrebi (narodni poslanik MPG 19, skupštinski transkript, 02.11.2009).

U drugim situacijama, kada su se zalagali za decentralizaciju regiona u kojima živi njihova manjina, svoj stav nisu branili potrebom za manjinskom samoupravom već brigom za sve građane i šire interese:

To nije nacionalno pitanje. Ovo o čemu govorim nije u interesu samo vojvodanskih Madara koji imaju prebivalište na teritoriji tih potiskih opština, nego je u interesu svih građana koji žive u Kanjiži, Adi i Senti, bez obzira na nacionalnu pripadnost, jer se radi o elementarnoj, zdravoj logici. Jednostavno, kada Tisa nije promenila svoj tok, onda to ne treba učiniti ni pravnim propisima (narodni poslanik MPG 19, skupštinski transkript, 18.06.2009).

U Srbiji, kao i u mnogim drugim zemljama, plenarne sednice se prenose putem televizije, što omogućava poslanicima da se u svojim izlaganjima obraćaju mnogo široj publici. Zbog direktnog prenosa, gorecitanu tvrdnju su mogli da vide ne samo predstavnici vlasti, već i pripadnici manjine koji govore srpski jezik, stanovnici opština koje pominje, ili čak građani drugih delova zemlje koji su mogli biti zainteresovani za pitanja decentralizacije.

Iako su svi oni potencijalno deo stvarne publike, izvršna vlast je ciljana publika kada predstavnici žele da utiču na javne politike. S druge strane, kada se obraćaju građanima, onda vidimo jasno pomeranje ka pozicijama „autentičnog predstavnika” ili „nemoćnog idealiste”. Kada je cilj da pokažu svojim biračima da samo oni govore o njihovim problemima, poslanici se često postavljaju kao opozicija „manipulativnoj” i „autoritarnoj” vlasti

(narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 12.12.2009). Čak i tvrdnje u kojima su se eksplicitno obraćali jednoj publici nisu nužno bile usmerene baš na tu publiku. Primer je sledeće pitanje postavljeno premijeru sa zahtevom da objasni da li Bošnjaci u ovoj zemlji imaju pravo da razvijaju svoje institucije (narodni poslanik MPG 5, skupštinski transkript, 19.01.2009) – iako se poslanik obraća premijeru, cilj je da ovo pitanje čuju pripadnici bošnjačke manjine.

Kako se menja strategija predstavnika na osnovu ciljne publike posebno je vidljivo u sledećim tvrdnjama jednog od narodnih poslanika. U svojim govorima je često tvrdio da je njegova manjina diskriminisana i da vlast krši njihova prava:

Ako želite integraciju ne možete da nam ukidate ono najelementarnije, što nam je zagarantovano i svetskim i evropskim zakonima i poveljama. Mi imamo pravo na informisanje, imamo pravo na edukaciju, imamo pravo na tradiciju, imamo pravo na jezik, imamo pravo na kulturu. To ste nam oduzeli (narodni poslanik VP 13, skupštinski transkript, 03.07.2008).

Istovremeno smo od istog poslanika na istom mestu mogli da čujemo da u Srbiji nema diskriminacije i da su manjine ravnopravne:

Potvrđujem i kažem da u našoj državi nema diskriminacije prema nacionalnim manjinama. Moguće je da ima nebrige pojedinaca, ali generalno imamo pravo u svim segmentima i oblastima Republike Srbije, od politike do obrazovanja, da uđemo, da se borimo i da budemo faktor u našoj nacionalnoj manjini. To kaže i Ustav i zakon. Koliko smo sposobni, koliko smo homogeni, koliko smo integrisani, toliko ćemo i uspeti u našoj državi. Ne možemo da kukamo na većinski narod da nam ne dozvoljava ovo i ono. Moramo da poznamo Ustav i zakon i da tražimo naša prava (narodni poslanik VP 13, skupštinski transkript, 12.12.2008).

Ove dve različite priče služe različitim svrhama. Prva tvrdnja sugerira da je proizvođač predstav(ljanj)a jedini koji deluje u interesu manjine, što objašnjava zašto je njegovo prisustvo neophodno u parlamentu. Ova tvrdnja takođe odgovara stranačkim ciljevima, jer je njegova stranka bila opoziciona stranka koja je svoj stav gradila na kritici vlasti. Drugom tvrdnjom, s jedne strane, brani ideologiju svoje stranke. Njegova stranka je srpska nacionalistička stranka koja ima za cilj da prikaže Srbe kao „nebeski narod”, a Srbiju kao veliku demokratiju u kojoj su priznati i tolerisani svi manjinski narodi lojalni državi. S druge strane, ova tvrdnja je usmerena na manjinsku populaciju i potencijalno služi kao opravdanje za nedostatak konkretnih rezultata samog poslanika u parlamentu.

Pored manjinskih grupa, drugih poslanika, političkih stranaka i izvršne vlasti kao najčešće adresirane publike, narodni poslanici su se u tom periodu povremeno obraćali EU kao svojoj publici. Jedan od prioriteta vlasti tih godina bilo je usklađivanje zakona sa zakonodavstvom EU i usvajanje zakona koji će ili približiti zemlju EU ili joj omogućiti neke pogodnosti:

Donošenjem ovog zakona ubeden sam da ćemo poslati dve vrlo važne poruke – jednu poruku našim građanima, a drugu poruku građanima sveta, prvenstveno građanima EU, kojoj težimo, nadam se, svi. Prvo da smo civilizovano i demokratsko društvo koje ima kapacitete da se brine o svim svojim građanima. I drugo, da ovakvim rešenjem smo spremni i napravićemo jedan iskorak napred i da ćemo pokazati i drugim državama da umemo bolje da rešimo važna i osetljiva pitanja. Da budemo primer drugima, pogotovo primer državama u našem okruženju, i da na taj način tražimo od tih država da po našem receptu i po reciprocitetu rešavaju pitanja pripadnika nacionalnih manjina, zajednica u svojim državama (narodni poslanik VP 22, skupštinski transkript, 21.07.2009).

U ovim tvrdnjama nacionalne manjine se reklamiraju kao „brend” za evropsku publiku (narodni poslanik VPG 9, skupštinski transkript, 15.04.2009) i služe da se Srbija predstavi kao „primer tolerancije i dobrih međunacionalnih odnosa” kako bi „zemlje EU mogle da uče od nas” (narodni poslanik VP 17, skupštinski transkript, 21.07.2009). Ove tvrdnje su usmerene i ka široj javnosti: od njih se traži da prihvate manjinska prava, ne kao pitanje pravde i brige o manjinama već kao način približavanja EU. Zaštita manjina i ostvarivanje manjinskih prava bilo je tada jedan od ključnih uslova za dalju integraciju zemlje u EU. Ove tvrdnje nam dalje govore nešto o predstavnicima i njihovim biračima. Pominjanjem EU u pozitivnom kontekstu poslanici su se jasno izdvojili od onih koji su protiv EU integracija i tradicionalno orijentisani. Ovo je bilo posebno važno sve do 2010. godine, jer je identitetski rasep između onih koji su bili za i onih protiv EU konstruisan kao jedan od ključnih društvenih rasepa. Shodno tome, poslanici su smatrali važnim da pokažu svoj stav po pitanju procesa evropskih integracija (narodni poslanik MPG 4, skupštinski transkript, 07.07.2008; narodni poslanik MPG 19, skupštinski transkript, 07.07.2008).

Ovde vidimo kako predstavnici svoje tvrdnje drugačije formulišu u zavisnosti od publike kojoj se obraćaju. Ovaj nalaz pokazuje zašto je publika važan deo predstavničkih tvrdnji i zašto svaka analiza predstavničkog performansa mora da uključi publiku. Iako se publika retko eksplicitno pominje u predstavničkim tvrdnjama, i stoga nije lako sa sigurnošću identifikovati adresiranu publiku, poznavanje konteksta u kojem se iznose

predstavničke tvrdnje omogućava identifikaciju potencijalne publike i razumevanje njihovog uticaja.

Zaključak

Cilj ovog poglavlja je bio prilagođavanje kategorija deskriptivnog i suštinskog predstavljanja kako bi bile upotrebljive za buduća empirijska istraživanja.

Videli smo da deskriptivno predstavljanje ne može da se svede na pasivne i trajne karakteristike predstavnika. U procesu stavljanja na poziciju deskriptivnog predstavnika, proizvođač predstav(ljanj)a mora da kreira sliku o sebi kao delu grupe i istovremeno govori o tome ko je i kakva je grupa čijim se delom predstavlja. Deskriptivno predstavljanje stoga možemo definisati kao dinamično iznošenje tvrdnji o grupnoj pripadnosti u kojoj predstavnik konstruiše i objekte predstavljanja i sebe kao jednog od njih i jedno sa njima. Time se predstavljeni grupišu oko određenog prikaza grupnog identiteta.

Suštinsko predstavljanje kao kategorija ima smisla samo ako ga razumemo kao *tvrdnje* o delovanju u interesu predstavljenih. Predstavnički proces je konstitutivan na više nivoa: 1) predstavnici kreiraju sliku o sebi kao onima koji *znaju* šta su interesi predstavljenih; 2) istovremeno transformišu i kreiraju i interese predstavljenih tako što na određena pitanja skreću pažnju, a druga potiskuju; tako što govore šta je biračima bitno, šta je moguće, a šta ne; 3) konačno, oni publici sugerišu i šta znači *delovati* u nečijem interesu, odnosno koje aktivnosti predstavljaju jedino moguće ili ispravno suštinsko delovanje u datom kontekstu.

U ovom poglavlju sam, potom, na primeru predstavljanja nacionalnih manjina u Srbiji, pokazala kako se izvode deskriptivno i suštinsko predstavljanje, odnosno kako se predložene operacionalizacije mogu primeniti u empirijskim istraživanjima.

Videli smo da se deskriptivno predstavljanje izvodi samo u specifičnim trenucima kada predstavnici govore o svojim grupama pozivajući se na svoje manjinsko poreklo kao izvor legitimacije. Deskriptivno predstavljanje, dakle, zahteva aktiviranje granica (Tilly, 2005). U parlamentu Srbije etničke granice su već aktivirane institucionalnim uređenjem. Čak i pre nego što poslanici manjinskih partija iznesu bilo koje tvrdnje u parlamentu, publika ih već vidi kao deskriptivne predstavnike manjina jer su deo

manjinskih partija, izabrani na manjinskoj listi i u parlamentu deluju u okviru manjinske poslaničke grupe. Zbog toga nisu morali da ulažu mnogo dodatnog napora da bi sebe u političkom smislu predstavili kao pripadnike manjina. Predstavnici većinskih partija, međutim, nisu imali sve ove mehanizme na raspolaganju i kada su želeli da se pozicioniraju kao deskriptivni predstavnici morali su da ulože dodatni trud da publiku ubede u to da su oni zaista autentični predstavnici manjina, da zaista pripadaju grupi.

U većini svojih tvrdnji poslanici sa manjinskih lista aktivirali su i pojačavali etničke granice. Kada posmatramo njihove tvrdnje, deluje da je etnicitet stalno prisutan i stabilan deo onoga što osoba jeste i što radi. Međutim, kada pogledamo ponašanje poslanika iz većinskih poslaničkih grupa postaje jasno da je performans etniciteta zapravo strategija koju predstavnici koriste zarad ostvarenja svojih političkih ciljeva. Ovi poslanici su češće menjali identifikacije koje iznose u prvi plan i tek ponekad koristili etničku pripadnost kao sredstvo legitimacije.

Značaj posmatranja predstavljanja iz ugla predstavničkih tvrdnji vidimo i kod suštinskog predstavljanja. Poslanici većinskih i manjinskih poslaničkih grupa su se ponašali različito, ali su i jedni i drugi tvrdili da je baš ono što su oni radili u suštinskom interesu manjina. Poslanici većinskih poslaničkih grupa su nas ubeđivali da se suštinsko predstavljanje odnosi na konkretne rezultate i da se može meriti usvojenim zakonima. Time su dodatno legitimisali svoju saradnju sa većinskim partijama i spremnost na kompromis. Sa druge strane, poslanici manjinske poslaničke grupe su kompromis često predstavljali kao izdaju, a sebe kao autentične i principijelne idealiste, isključene iz procesa donošenja odluka. Posledično, za njih je delovanje u interesu manjina moguće jedino kroz iznošenje problema i skretanje pažnje javnosti na manjinska pitanja.

Ove dve grupe poslanika manjinskog porekla su, shodno svojim različitim ciljevima, različito govorile i o svojim grupama. Poslanici manjinske poslaničke grupe su nam govorili da su pripadnici njihovih grupa nemoćni, strukturno diskriminisani i definisani svojim kulturnim identitetom. Njihov interes u društvu je zaštita kulturnog identiteta i očuvanje manjinskog jezika. Istovremeno su poslanici većinskih poslaničkih grupa, trudeći se da budu jednako ubedljivi, govorili o pripadnicima manjina kao građanima sa istim pravima, interesima i problemima koje imaju i svi ostali građani Srbije. U njihovim govorima manjinama su prioritet socio-ekonomska, a ne identitetska pitanja. Poslanici su svoje govore dodatno prilagođavali publici

kojoj su se u datom trenutku obraćali. To je takođe uticalo na pozicije koje su zauzimali i načine na koje su ih oblikovali.

Ovi nalazi potvrđuju dinamičnost i složenost predstavljanja, koja je bila predmet prethodnog poglavlja, i sugerišu da široko rasprostranjene tipologije predstavljanja mogu biti smislene i korisne tek nakon pažljivog redefinisanja kako bi obuhvatile kompleksnu realnost predstavničkih procesa.

PREDSTAVLJANJE BEZ IZBORA: PITANJA AUTORIZACIJE I ODGOVORNOSTI

Sredinom 2016. godine u Beogradu je organizovana serija protesta sa zahtevom da vlast preuzme odgovornost za nelegalno rušenje u Hercegovačkoj ulici u Beogradu. Rušenje su nasilnički u toku noći sprovedli neimenovani maskirani ljudi (kasnije nazvani „fantomima”), a organizovano je u cilju izgradnje projekta Beograd na vodi koji država sprovodi u saradnji sa investitorima iz Ujedinjenih Arapskih Emirata. Inicijativa „Ne davimo Beograd” je organizovala proteste pod sloganom „Čiji grad? Naš grad”. Već naredne godine spontano je pokrenut protest „Protiv diktature” dan posle predsedničkih izbora 2017. godine (Draško, Fiket i Vasiljević, 2020; Fridman i Hercigonja, 2017). Protest, koji je organizovan kao reakcija na pobedu Aleksandra Vučića na predsedničkim izborima 2017, spontano je utihnuo nakon mesec i po dana. Znatno duže je trajala serija protesta „1 od 5 miliona”, koja je započela krajem 2018. i trajala tokom cele 2019. godine. Konačno, od 2021. godine širom zemlje vidamo masovne ekološke proteste od kojih je najmasovnije okupljanje bilo u cilju zabrane kopanja litijuma i poništavanja svih ugovora sa rudarskom kompanijom Rio Tinto, kada je blokiran auto-put A1 i nekoliko mostova.

Svi protesti su organizovani protiv sve veće autoritarnosti vladajućeg režima, iako su se razlikovali u svojim specifičnim zahtevima i problemima na koje se fokusiraju. Proteste su organizovale građanske inicijative, neformalne grupe i udruženja i svi su manje ili više tvrdili da su nezavisni od političkih partija i izabranih političkih predstavnika. Ovi protesti su, međutim, bez sumnje bili politički¹, govornici na protestu su držali govore i izno-

¹ Vlast je pokušala da ih diskredituje kroz etiketiranje kao „političkih protesta”, sugerišući da iza njih stoje političke stranke i da im je cilj zadovoljavanje stranačkih interesa. Ovakvim strategijama se građanima sugerise da je uplitanje u bilo koji oblik političkog delovanja znak da su izmanipulisani. U osnovi ovakvog narativa je potcenjivački odnos prema građanima koji se predstavljaju kao oni koji nemaju ni pravo ni kapacitet

sili tvrdnje u ime određenih grupa ili neretko čitavog naroda. Možemo li njih smatrati političkim predstavnicima iako ih niko nije zvanično izabrao na formalnu predstavničku poziciju?

Prema klasičnom shvatanju, koje je ocrtno u prvom poglavlju, političko predstavljanje se odvija isključivo u formalnim predstavničkim institucijama, poput nacionalnih i lokalnih parlamenata. Politički predstavnici su oni koje su građani izabrali da deluju u njihovom interesu i koje na narednim izborima mogu da pozovu na odgovornost (Pitkin, 1967). U tom smislu odgovor je naizgled jasan: aktivisti civilnog društva ne mogu da budu politički predstavnici. Od 1990-ih godina, međutim, usložnjavanje procesa donošenja odluka, širenje globalizacije i pomeranje sa vladanja ka upravljanju, odnosno uključivanje nedržavnih aktera u procese donošenja odluka pokrenuli su pitanja možemo li i dalje političko predstavljanje svoditi na formalne predstavničke institucije. Pored toga, nezadovoljstvo sve većeg broja građana zbog načina na koji ih predstavljaju izabrani predstavnici, osećaj udaljenosti između birača i njihovih formalnih predstavnika, rastući populizam, s jedne strane, i antipartizam, s druge, doprineli su tome da mnogi osećaju da u njihovo ime više govore pojedine organizacije civilnog društva ili lideri društvenih pokreta nego izabrani predstavnici. Zbog svega toga se od reprezentativnog zaokreta u teoriji političkog predstavljanja sve više i neizabrani predstavnici uključuju u razmatranja procesa političkog predstavljanja.

U ovom poglavlju pokazujem, kao što je najavljeno u prvom poglavlju, da je i u vaninstitucionalnoj sferi smisleno pretpostaviti mogućnost političkog predstavljanja i da se procesi iznošenja predstavničkih tvrdnji u neformalnoj sferi ne razlikuju značajno od predstavničkih tvrdnji u formalnim predstavničkim institucijama.

za samostalno političko udruživanje i zagovaranje sopstvenih interesa i ciljeva. Time se simbolički građani isključuju iz javnih pitanja, a njihova uloga u političkom životu svodi isključivo na periodično glasanje bez prava na kritiku ili javnu intervenciju. Političko delovanje je rezervisano isključivo za političke stranke. Iako je vlast na sve načine pokušavala da ih predstavi u negativnom svetlu označavajući ih kao političke, protesti jesu bili politički u smislu da su adresirali politička pitanja i pozivali državu na odgovornost.

Neformalni predstavnici

Na protestu 25. maja 2016. godine Radomir Lazović, aktivista inicijative „Ne davimo Beograd” govori:

Nećemo odustati jer imamo plan. Imamo plan! I trebate nam. Imate odgovornost da se odazovete ovom pozivu jer nema ko drugi... Hoćemo da od ovog grada napravimo nešto. Hoćemo da napravimo mesto gde se živi pristojno i dostojanstveno. Imamo plan da od ovog grada napravimo mesto gde na prvom mestu nisu lični interesi, već zajednički, javni interesi, gde brinemo o ugroženima, gde ljudi nisu potrošna roba, gde ljudi nisu jeftina radna snaga. Hoćemo naš grad nazad! (*Čiji grad, Ne da(vi)mo Beograd, ceo protest u 10 minuta*, 2016)

Radomir Lazović do tada nije učestvovao na izborima i nije bio izabrani predstavnik.² Iako ovde eksplicitno ne tvrdi da ikog predstavlja, njegove tvrdnje imaju sve elemente predstavničkih tvrdnji. Elemente ovog odnosa možemo najbolje sagledati kroz model predstavničkih tvrdnji, koji se, podsećam, sastoji iz sledećih elemenata: *Proizvodač predstav(ljanj)a* (PP) postavlja *subjekta* predstavljanja (S), koji predstavlja *objekat* (O). Objekat se odnosi na *referenta* (R), odnosno predstavlja njegovu sliku. Delovanje predstavnika se izvodi pred *publikom* (P) (Saward, 2010: 36). Kroz govor o problemima u gradu, tome kako se ljudi osećaju i artikulaciju drugačije vizije grada, aktivista (PP) postaje predstavnik (S) koji govori u ime „očajnih ljudi” (O). Međutim, on nužno ne izražava njihove već formirane stavove (R), već ih istovremeno i oblikuje, daje im ime i značenje. Samim tim konstituiše i predstavljene, pojedince koji se kroz ove izjave ujedinjuju u političko telo i postaju deo jedne nove celine. Publika (P) na protestu pozdravlja ove govore, aplaudira i jasno izražava saglasnost sa iznetim tvrdnjama ponovnim dolascima na proteste, čime se kompletira proces konstituisanja (trenutnog) predstavničkog odnosa.

Uzmimo još jedan primer. Jedan od organizatora protesta 2018. godine bio je glumac Branislav Trifunović. U jednoj od mnogobrojnih izjava za medije u tom periodu govori:

² Inicijativa koju predstavlja odlučuje da se okrene ka izborima i formalno uključi u politiku od lokalnih izbora 2018. godine kada kandiduju listu za odbornike skupštine grada Beograda (Kralj, 2022). Na tim izborima su osvojili 3,44% glasova i nisu prešli cenzus od 5%. Na narednim lokalnim izborima koalicija okupljena oko ove inicijative prelazi cenzus sa 10,81% glasova, a mandate osvajaju i u Narodnoj skupštini (Lončar, 2022; Orlović, 2022).

Narodu je prekipelo. Nemojte od mene da tražite šta je konkretno. Narodu je prekipelo od svega: afera, krađa, ludila, prozivanja. Nije imao ko da nas štiti za sve to vreme. Ni jednog jedinog trenutka nas niko nije štitió i u ovih šest godina, a i pre, da se ne lažemo. Sada je dozlogrdilo (Teodorović, 2018).

Ovde Trifunović pretenduje da govori u ime „naroda”. Narod, međutim, nisu svi građani, ni stanovnici države, njegova slika naroda ne uključuje one koji su zadovoljni i podržavaju vlast. U njegovoj konstrukciji, narod su oni koji se prepoznaju u slici koju nam predstavlja. Kroz oslikavanje portreta naroda, aktivista ga diskurzivno konstituiše. Segment pretenduje da postane celina. Primeri tvrdnji koje iznose Lazović i Trifunović su slični u tome što obojica govore u ime kolektiva dajući mu određeno značenje. Time svoju publiku okupljaju u kolektivno „mi” i aktiviraju kao politički mobilisanu grupu koja ima određene karakteristike. I jedan i drugi predstavljaju politički, odnosno iznose predstavničke tvrdnje.

Da li je moguće predstavljanje bez izbora?

Jedan od ključnih argumenata protiv proširivanja razumevanja političkog predstavljanja van formalnih institucija jeste demokratska legitimnost izbora. U literaturi se često kao primer navodi retoričko pitanje časopisa „Ekonomist”, „ko je izabrao Oxfam?” (Montanaro, 2012). Oxfam je nevladina organizacija osnovana u Velikoj Britaniji koja je posvećena borbi protiv siromaštva i nejednakosti u svetu. Postavljeno pitanje je retoričko: organizacija koju niko nije birao nema prava da vrši pritisak na države i nameće izabranim predstavnicima svoje stavove. Prema ovom stavu, dok su predstavnike u institucijama, zahvaljujući jednakom pravu glasa, građani ovlastili da deluju u njihovo ime, svi ostali mogu samo da tvrde da nekog predstavljaju, jer ih zapravo niko na tu poziciju nije postavio, pa se lako može postaviti pitanje i kome odgovaraju za svoje delovanje.

Tokom intervjuja sa izabranim predstavnicima (v. uvodno poglavlje), na pitanje kako razumete političko predstavljanje narodni poslanici i odbornici su većinom govorili da su izbori ključni element predstavljanja. Većina izabranih predstavnika smatra da je bez izbora nemoguće ostvariti predstavnički odnos i da je, samim tim, političko predstavljanje moguće jedino u formalnim predstavničkim institucijama:

Politički predstavnici su oni koji mogu da kažu to naspram rezultata. Mi smo imali nedavno izbore, imali smo ih i pre toga. Ono što su građani rekli kroz izborni rezultat

to su legitimni predstavnici građana Kragujevca. Sve ostalo je neki pokušaj da uđete u politički život, da prosto oponirate vlasti, da budete tu, da privučete neku pažnju, da skrenete pažnju (odbornica Kragujevac 4, intervju, 30.06.2022).

Mislim da ne mogu pokreti... Ja vidim da je to moderno sada u celom svetu, naročito ovde u Evropi, ali politički sistem mora da funkcioniše na taj način da se politički predstavnici biraju na izborima, znači oni na taj način stiču legitimitet, znači učestvuju na izborima pa, srazmerno broju glasova, onda i stiču pravo da predstavljaju građane... Merimo se na izborima, a sad udruženja ili civilna sfera, oni ponekad, oni su osnovani u određenim specifičnim oblastima da kažu svoje mišljenje, ali oni ne učestvuju na izborima, a ja vidim da dosta često neki uzimaju za pravo da pokušaju da diktiraju političkim strankama kako da se ponašaju. Ja mislim da oni nemaju to pravo, to je već prekoračenje svog ovlašćenja... Treba da izađu na izbore, onda će tamo dobiti legitimitet i onda će moći da učestvuju u politici (odbornik Subotica 6, intervju, 30.09.2020).

Ipak, ako detaljnije pogledamo delovanje izabranih predstavnika, stvari ne izgledaju tako jednostavno. Postavlja se pitanje koliko građani zaista učestvuju u davanju ovlašćenja. Tek deo građana učestvuje na izborima, a od njih samo deo bude zadovoljan rezultatima izbora i pojedincima na funkcijama na kojima se donose bitne odluke. Građani možda biraju ko će od kandidata na izborima da dobije najviše glasova, ali ne biraju ko će se kandidovati na izborima, kasniji način raspodele mandata, niti učestvuju u procesu formiranja vlade. Ako imamo u vidu uticaje koje političari na vlasti i oni sa najviše finansijskih resursa imaju na izborne odluke birača, i tu se postavlja pitanje koliko je glas birača na izborima rezultat slobodne volje.

Pored toga, u institucijama se ne pokreću nužno sva pitanja koja su nam važna i u tom smislu je predstavljanje uvek nepotpuno. Formalno predstavljanje je i ograničeno institucionalnim stegama i logikom, kao i koalicionim aranžmanima. U zakonodavnim i izvršnim organima vlasti percipirani „nacionalni” interes je često iznad partikularnih interesa i mnogi birači se ne osećaju adekvatno predstavljenim. Osobe sa invaliditetom u Srbiji će neretko reći da ih nijedna državna institucija ne predstavlja, jer nijedna ne uključuje osobe koje imaju slične životne probleme kao i oni. LGBT pojedinci u Srbiji glasaju na izborima, ali teško da bi mogli da navedu ijednog narodnog poslanika koji se trudi da poboljša njihov položaj u društvu.

Kada je reč o odgovornosti, mehanizam izbora se teško može smatrati dovoljnim. Izbori su dovoljni samo u slučajevima kada se predstavnici ponašaju u skladu sa ranije datim obećanjima. Predstavnici se ponašaju kao zastupnici koji se osvrću na birače koji su ih izabrali i u želji za reizborom

pokušavaju da održe obećanja data u predizbornoj kampanji. Međutim, niti svi predstavnici teže reizboru, niti se dosledno ponašaju kao zastupnici. Ponekad se predstavnici više orijentišu na buduće birače – anticipativno predstavljanje prema klasifikaciji Džejn Mansbridž (Mansbridge, 2003), koja je detaljno predstavljena u prvom poglavlju. Uviđajući da se preference menjaju, oni mogu pokušati da predvide preference koje će birači imati u vreme novih izbora i delovati u skladu sa njima ili mogu pokušati da oblikuju ove preference kako bi obezbedili ponovni izbor (Mansbridge, 2003). Ovde izbori služe za davanje ovlašćenja, ali ne mogu se tretirati kao adekvatan mehanizam odgovornosti. Slično tome, postoje slučajevi kada se izabrani predstavnici vode ličnim vrednostima i moralnim rasudivanjem (žiroskopsko predstavljanje), a ne željom za reizborom. Tada se ne osvrću na ono što građani smatraju važnim već se bave pitanjima koja su njima bitna. I ovde predstavnici mogu da se pozovu na izbornu legitimnost koja im daje za pravo da govore, ali sud birača na narednim izborima ni na koji način ne utiče na njihovo delovanje. Konačno, nisu svi odnosi između birača i predstavnika kreirani zahvaljujući izborima. Ponekad predstavnici tvrde da govore u ime grupa ili pojedinaca sa kojima nemaju izborni odnos (surogat reprezentacija) (Mansbridge, 2003). Možemo da zamislimo slučaj diskriminacije radnika van izborne jedinice određenog političara. Ipak, taj političar, pošto i sam potiče iz radničke klase, oseća potrebu da reaguje u parlamentu i govori o problemima diskriminiranih pojedinaca. Izbori ovde ne znače puno ni kao mehanizam autorizacije ni polaganja računa. U ovom primeru prepoznajemo dve grupe predstavljenih: 1) birače koji glasanjem na izborima daju ovlašćenje i pozivaju na odgovornost i 2) grupe koje su *stvarno* predstavljene u predstavničkim govorima, ali koje nemaju mogućnost formalnog davanja ovlašćenja. Ovde glas imaju birači na izborima, ali ne i objekti predstavljanja, odnosno ciljne grupe kojima se predstavnik obraća.

Na neke od ovde nabrojanih slabosti predstavljanja u sferi izbora mogu da reaguju potencijalni predstavnici van institucija. Mnoge žene će reći da pojedine feminističke nevladine organizacije govore u njihovo ime mnogo više nego bilo ko od izabranih predstavnika. Predstavnici u civilnom društvu mogu da daju glas grupama čiji se glas ne čuje u institucijama. Konačno, svojim javnim delovanjem, zagovaranjem ili protestom mogu i da doprinesu da se određene teme postave na dnevni red institucija. Odličan primer su ekološki protesti u Srbiji krajem 2021. i početkom 2022. godine, koji su mnoge političke partije naterali da po prvi put stave

ekološka pitanja na svoj dnevni red i izborna kampanja 2022. godine se u značajnoj meri po prvi put bavila temom ekologije (Spasojević, 2022).

Predstavnici van izborne sfere imaju mnogo više prostora da se bave pitanjima koja prevazilaze dužinu mandata i granice izbornih jedinica. Kako nisu ograničeni dužinom trajanja mandata, mogu sebi da ostave prostor da se bave pitanjima koja zahtevaju dugoročan pristup. Naravno, mogu i izabrani predstavnici, ali oni su često svesni da njihova pozicija ipak zavisi od konkretnih rezultata koje ostvare za vreme mandata, pa se bave onim što mogu da prikažu tokom kampanje kao konkretan rezultat. Poslednjih godina naročito istraživači koji se bave ekološkim pitanjima i pravima budućih generacija kritikuju ograničenost mandata koja utiče na kratkovidost razmišljanja izabranih predstavnika (González-Ricoy and Gosseries, 2016). Predstavnici van izborne sfere ne moraju da se pozicioniraju kao oni koji predstavljaju sve građane ili celu izbornu jedinicu već mogu lakše da tvrde da zastupaju partikularne interese ili grupe koje nisu definisane izbornom jedinicom, poput žena, mladih, migranata i sl. Oni imaju i mnogo veći prostor da se bave pitanjima koja prevazilaze izborne, pa čak i državne granice, poput ekoloških ili identitetskih pitanja. Pored toga, kako bi bili ubedljivi, moraju više da se potrude od predstavnika koji već imaju izborni legitimitet.

Sve ovo, međutim, ne znači da je predstavljanje van izbora više demokratsko ili da na neki način ceo sistem čini demokratičnijim. Umesto toga, sugestija dosadašnjeg dela poglavlja je da predstavljanje ne treba da svodimo samo na formalne predstavničke institucije, već je mnogo korisnije da se prilikom analize predstavničkih procesa usmerimo na predstavničke tvrdnje bez obzira na to ko ih i gde iznosi.

Formalno predstavljanje u praksi

Empirijska istraživanja predstavničkih procesa u Srbiji pokazuju kompleksnost i dinamičnost formalnog političkog predstavljanja koje ih čine sličnim predstavljanju van izborne arene. Argument da neformalne predstavnike niko nije birao, da su se sami proglasili predstavnicima i da bez izbora nema ni odgovornosti, odnosno mogućnosti predstavljenih da kontrolišu rad onih koji u njihovo ime govore može u značajnoj meri da se primeni i na izabrane predstavnike. Iskustva narodnih poslanika i odbornika u Srbiji potvrđuju da je predstavljanje nemoguće posmatrati kao statičan

i jednosmeran odnos između birača kao celine i predstavnika. Kada formalni predstavnici govore o svom radu, dinamični, performativni i kreativni aspekti reprezentacije postaju očigledni. Mnogi izabrani predstavnici sami tvrde da deluju pre svega kao žiroskopi, drugi da dominantno zastupaju one birače koji su im slični, a treći grupe građana koje im se direktno obrate. Neki predstavnici su statičniji, dok drugi često menjaju pozicije: isti političar u jednom trenutku može da se poziva na svoje vrednosne stavove nadajući se da će građani u njima da se prepoznaju, već u sledećem trenutku može iz pozicije struke da zastupa konkretan slučaj koji pogađa drugu grupu građana, dok u trećoj situaciji može da reaguje na peticiju nezadovoljnih građana. Ni u jednom od ovih primera se predstavnički odnos ne uspostavlja zahvaljujući izborima, niti su izbori mehanizam polaganja računa. U nastavku slede izvodi iz dubinskih polustrukturisanih intervjuja koji ilustruju kompleksnost predstavljanja.

Pojedini izabrani predstavnici u skupštini polaze od onog što je njima blisko i tvrde da zastupaju grupe kojima sami pripadaju. Neki polaze od svoje struke sa željom da doprinesu poboljšanju uslova rada u svojoj struci ili da promovišu svoju profesionalnu oblast angažovanja. Drugi osećaju povezanost sa geografskim područjem iz kog dolaze, pa smatraju da im je zadatak da zastupaju ljude iz svog kraja. Ovde vidimo kako predstavnici koriste sličnost (deskriptivno predstavljanje) kao resurs da se pozicioniraju kao suštinski predstavnici:

Ja sam odbornik koji potiče sa seoskog područja i onda sam se fokusirala u ovom mandatu da pomognemo ljudima iz najudaljenijih delova grada, a to su prigradska i seoska područja i fokus mog rada jeste da se bavim organizacijom zdravstvene zaštite i pomoći ljudima u ovim ruralnim predelima (odbornica Kragujevac 4, intervju, 30.06.2022).

[Predstavljam] generalno interese socijalnog uključivanja i socijalne zaštite jer se ja i na svom poslu bavim i dalje socijalnim uključivanjem i nečim što je vrlo srodno njihovom radu... Ja sam kao odbornik birana kao neko iz reda struke (odbornica Kraljevo 7, intervju, 22.09.2020).

U gorepomenutim slučajevima predstavnici ne predstavljaju birače kao takve i njihove interese već polazeći od sopstvenih iskustava i znanja teže da predstavljaju sebi slične građane, one koji se prepoznaju u iskustvima i problemima o kojima predstavnik govori.

Pojedini narodni poslanici i odbornici u procesu predstavljanja polaze od sopstvenih stavova i vrednosti ne razmišljajući o tome ko su birači i šta žele. Objekti predstavljanja nisu neki transparentni građani, niti grupa na koju predstavnici pokušavaju da utiču. Oni predstavljaju svoje stavove (žirokopska pozicija), a objekti predstavljanja postaju oni koji se u njihovim tvrdnjama prepoznaju i s njima slažu:

Ja ne znam konkretno ko je glasao za mene, ali znam otprilike koji su oni ljudi koji imaju slična mišljenja kao što i ja imam, slične stavove kao što i ja imam, odnosno ne samo ja nego i stranka koja me je predložila što se tiče vrednosti (odbornik Subotica 10, intervju, 07.10.2020).

U suštini, siguran sam da predstavljamo one ljude koji su nam ukazali poverenje, ali mislim da predstavljamo i jedan deo birača koji možda i ne izlazi na izbore, ali i ljude koji, nažalost, u ovakvom sistemu bivaju prinuđeni da na izborima glas daju nekom drugom... .. ti ljudi negde u glavi možda i jesu „naši”, da mi jesmo njihovi predstavnici ali da se ipak za izbore „odluče” da taj glas daju nekom drugom, nekada dobrovoljno, nekada zbog nekih sitnih ustupaka, a nekada i na silu (odbornik Kraljevo 5, intervju, 22.09.2020).

Nemojte očekivati nikad da ste zadovoljili sve one ljude koji su glasali za vas, ali gledajte u sebi da je to za šta ste vi glasali i za šta smatrate da je ispravno da će to doneti dobrobit svima, pa i onima koji neće da se slažu u tom trenutku. Posle godinu dana će da kažu „slušaj, evo dobra je inicijativa bila, dobra ideja, i ovo zakonsko rešenje je nama omogućilo to i to” (narodni poslanik 41, intervju, 22.09.2020).

Iz prethodnog citata vidimo da predstavnici često ne gledaju ka biračima iz prošlosti oslušujući njihove stavove, želje i potrebe već se uzdaju u „birače iz budućnosti”, tj. mogućnost da birači kasnije promene svoje mišljenje i daju naknadni pristanak za predstavljanje (anticipativno predstavljanje).

Kreiranje predstavničkog odnosa može da počne i na inicijativu, odnosno zahtev pojedinca ili grupe građana. Predstavnički odnos se kreira u punom smislu pristankom političara da njihov problem iznese u skupštini i založi se za ostvarivanje njihovog interesa. Ovi građani možda na izborima nisu glasali za predstavnika koji je u ovom slučaju postao njihov, možda i nisu iz iste izborne jedinice, pa ni u budućnosti izbori neće biti osnova njihovog odnosa. Ovaj odnos takođe ne mora da bude trajan, predstavnik već posle tog jednog obraćanja može u potpunosti da zaboravi na ove građane i da se više ne bavi njihovim problemima.

Imamo udruženja koja se bave ekologijom, malim hidroelektranama i svim tim stvarima i mi smo vrlo često bili udružena ekipa koja je nastupala u skupštini, odnosno na ulici ukoliko je bilo potrebe. Tako da smo mi njihovi predstavnici jer oni vrlo često ne žele da se kandiduju, ali veoma otvoreno i potpuno nedvosmisleno dolaze kod nas i traže da mi u skupštini ili u medijima nastupamo sa njihovim zahtevima (odbornik Kraljevo 1, intervju, 21.09.2020).

Pa naravno da je to jedna složena tema i da se ne govori uvek u ime neke većine, ali sam ja uvek naglašavao u čije ime govorim. Ako je neki pojedinac postavio pitanje ja sam onda govorio da u ime tog i tog pojedinca, ako je on, naravno, javno smeo i želeo da mu pomenem ime onda sam govorio u njegovo ime, ako je to određena socijalna grupa, udruženje građana, sindikat ili bilo koja druga profesionalna organizacija, onda sam govorio u njihovo ime i na kraju smatrao sam da o određenim temama, po kojima smo ideološki prepoznatljiviji, govorim i u ime čitavih socijalnih slojeva koji imaju takvu vrednosnu orijentaciju (narodni poslanik 33, intervju, 24.11.2020).

Čak i da predstavnik želi da zastupa birače i da ih nekako „poznaje”, nemoguće je zastupati ih sve istovremeno zbog njihove heterogenosti. Imajući ovo u vidu, odgovor na pitanje „koga predstavljate u skupštini” menja se u zavisnosti od trenutka ili teme na dnevnom redu. Ni izbori kao mehanizam odgovornosti, ni poznavanje birača ne garantuju „dobro” predstavljanje. Predstavnici su pre svega odgovorni interesima svoje stranke i često moraju da se povinuju stranačkim direktivama:

Ovo jeste politička priča, ja poštujem, naravno, da sam došla na funkciju politički i ispoštovaću svaki put sve političke odluke, ali, sa druge strane, ja kao građanin, kao neko ko je rođen ovde u Užicu i koji poznaje odlično probleme svih nas ovde u gradu, radiću na tome da na sve moguće načine dokažem i u Beogradu i po političkoj liniji i po profesionalnoj liniji da uvek mora postojati neki balans, da jednostavno mi moramo voditi računa o tome da sve političke odluke koje se donose moraju biti u skladu sa razmišljanjima i nas ovde koji živimo u našem gradu (odbornica Užice 1, intervju 23.04.2021).

Predstavnici ponekad dobiju podršku građana na jednoj temi, ali je gube na drugoj. Pristanak je dinamičan, i sami birači mogu osetiti da ih različiti predstavnici predstavljaju u različitim trenucima:

Neko proguta to što smo levičari, neko ne proguta nikad što zastupamo LGBT prava i onda u tom „miš mašu” se veoma često desi da te podržava neko oko neke teme za koju nikad ne bi rekao, ali te zato negira u potpuno drugoj, ali to je nažalost tako (odbornik Kraljevo 1, intervju, 21.09.2020).

Ovakvi momenti pokazuju dinamičnost i kompleksnost predstavljanja čiji formativni momenat se ne može svesti na trenutak izbora, već se u pro-

cesu predstavljanja konstantno uspostavljaju nove veze između predstavnika i različitih „birača“. U svim ovim slučajevima ni izbori nisu efikasan mehanizam odgovornosti jer konkretne predstavničke aktivnosti i odnosi ni na koji način ne zavise od izbora.

To je posebno vidljivo u proporcionalnim sistemima sa zatvorenim listama gde ne postoji direktna i jasna veza između izabranih predstavnika i birača. Narodni poslanici i odbornici se legitimišu i ulaze u predstavničke odnose sa grupama građana kroz različite oblike komunikacije van perioda izborne kampanje. Ovi nalazi pokazuju da izbori nisu ni dovoljni ni nužni za kreiranje predstavničkog odnosa i nedvosmisleno pobijaju argument da nepostojanje izborne legitimacije sprečava proširivanje koncepta predstavljanja van formalnih institucija.

Dinamičnost neformalnog predstavljanja

Proces političkog predstavljanja u vanizbornim arenama izgleda vrlo slično predstavničkim procesima u formalnim institucijama. Predstavnički odnosi su dinamični, kreativni i promenjivi. Nekad nastaju na inicijativu proizvođača predstav(ljanj)a, nekad publike, ali se autorizuju pristankom i prestaju gubitkom poverenja i saglasnosti. Ključna razlika između formalnog i neformalnog predstavljanja ogleda se u tome što neformalni predstavnici nisu nužno ograničeni institucionalnim pravilima poput izbornih i stranačkih sistema i skupštinskih poslovnika, pa dinamičnost predstavljanja može da bude još očiglednija:

Nekad predstavljam te ljude, nekad predstavljam ljude sa Stare planine, zavisi pred kim, nekako mislim da nije fora predstavljati Staru planinu kad ja odem u Topli Dol³, pa držim govor tamo na protestu, ja ne predstavljam tamo Staru planinu, znači oni ne mogu da imaju osećaj da ja predstavljam njih, ali oni imaju i te kako osećaj kad ja dodem u Beograd i pričam na protestu... Na Staroj planini predstavljam beogradsku podržavajuću grupu ljudi koja razume probleme i zalagaće se u svom radu za rešenje problema na Staroj planini (neformalna predstavica Beograd 3, intervju, 10.03.2021).

Sejvard smatra da strukturne opcije poput socio-ekonomskog ili političkog konteksta ili želja i motivacija samih predstavnika mogu da ohrabre ili spreče često menjanje pozicija sa kojih predstavnici govore (Saward,

³ Topli Dol je selo u Srbiji u blizini Pirota, gde je planirana izgradnja minihidroelektrane, protiv čega su se meštani pobunili.

2014: 728–729). Na osnovu toga, ovaj teoretičar razlikuje četiri tipa predstavnika: one koji zadržavaju pozicije (*shape-retainer*), oni koji lako menjaju pozicije (*shape-shifter*), predstavnike koji se prilagodavaju okolnostima (*shape-accorder*) i one koji su sputani okolnostima (*shape-confined representatives*). Prve dve grupe predstavnika imaju veće strukturne mogućnosti za promene pozicija, i u njima presudnu ulogu ima motivacija samih predstavnika. Nasuprot njima, prilagodljivi i sputani predstavnici su oni čije ponašanje je u najvećoj meri uslovljeno otežavajućim strukturnim okolnostima, s tim što je kod jednih i motivacija niska pa se prilagodavaju okolnostima (*shape-accorder*), dok je kod drugih motivacija za promenama visoka pa se osećaju sputano (*shape-confined*) (Saward, 2014: 728–729).

Kako su neformalni predstavnici u svom delovanju manje ograničeni strukturnim uslovima od formalnih, kod njih neretko od lične odluke zavisi koliko često će i na koji način menjati svoje predstavničke pozicije. Dok je gore dat primer predstavnice koja gotovo svakodnevno i samouvereno menja pozicije sa kojih govori i grupe koje tvrdi da predstavlja (*shape-shifter*), neki drugi predstavnici biraju statičnije pozicioniranje (*shape-retainer*). Ovi predstavnici sebe neretko vide kao zastupnike:

Ne bih rekao da uzimaš na sebe da predstavljaš, ja mislim da mi više to prenosimo šta je sad tu potreba i da mi sad imajući u vidu da imamo tu neku vrstu aparata koji nam je dostupan medijski, finansijski, pravnog znanja kako god mi zapravo to na neki način prenosimo, nisam siguran da je to, ne bih rekao da kao sad ima taj kvalitet zapravo predstavljanja (neformalni predstavnik Beograd 20, intervju, 15.04.2021).

Iako ova organizacija svoje delovanje ne razume kao političko predstavljanje, zato što sam termin predstavljanje vezuje za elitističke institucije ispražnjene od svog demokratskog sadržaja (Crouch, 2004), njeno razumevanje sopstvenog delovanja nalikuje onom što u teorijama političkog predstavljanja nazivamo imperativnim mandatom, odnosno delegatskom pozicijom (Pitkin, 1967). Oni redovno odlaze kod svojih „birača” i konstantno s njima proveravaju šta su im potrebe, stavovi i interesi kako bi ih što vernije preneli na mestima donošenja odluka. Za razliku od izabranih predstavnika koje vide kao odvojene od predstavljenih, ova organizacija se trudi da što vernije zastupa ono što joj ciljne grupe delegiraju.

Uprkos tome što načelno zauzimaju poziciju koja odgovara statičnom i jednosmernom razumevanju predstavljanja, predstavnici ove organizacije su i sami vrlo svesni da je predstavljanje znatno kompleksniji proces:

Ljudi unutar zajednice s kojom radiš su toliko obespravljani da su toliko istovremeno podložni različitim vrstama manipulacije da ti lako možeš i nesvesno zapravo da tu izmanipulišeš na to sopstveno tumačenje neke situacije... jer se bojim da često u toj situaciji, toj kao komunikaciji u stvari mi previše učitavamo stvari koje možda nisu zapravo, možda su i dalje naše tumačenje stvarnosti, a mi kao autsajderi ne možemo do kraja to zapravo da pojmimo (neformalni predstavnik Beograd 20, intervju, 15.04.2021).

U procesu „prenošenja” neizbežno dolazi do konstruisanja interesa i identiteta predstavljenih. Interpretacija stavova i interesa predstavljenih i prilagodavanje i prenošenje ovih stavova različitim publikama podrazumevaju aktivno učešće proizvođača predstavljanja, odnosno artikulaciju delegiranih zadataka i poruka *na njihov način*.

Kako ističe Laclau, predstavljanje neizbežno podrazumeva artikulaciju, odnosno „praksu uspostavljanja odnosa između elemenata tako da kao rezultat procesa artikulisanja dolazi do promene njihovog identiteta” (Laclau and Mouffe, 2001: 105). Artikulacija je performativna: artikulacija interesa, stavova ili problema nikada nije samo refleksija postojećeg, već i konstitucija artikulisanog. Laclau kroz koncept predstavljanja kao artikulacije, kao što je već rečeno, pokazuje da se identiteti i interesi upravo kreiraju kroz procese artikulacije. Kolektivni identiteti nisu izraz zajedničke suštine, koja se nalazi u osnovi svih članova grupe, već su rezultat političke borbe i konstrukcije (Laclau and Mouffe, 2001: 65; Thomassen, 2019).

Ponekad su predstavnici i sami svesni dinamičnosti i kreativnosti predstavljanja, koja se ogleda u pomaganju predstavljenim grupama da artikuliraju sopstvene probleme i potrebe:

Pokušavamo da artikuliramo potrebe građana na pravi način prema donosiocima odluka, možda ih i tako zastupamo, jer mislimo da to je onako razbijena masa, svako nešto želi, ali nema artikulisanog zahteva za bilo šta (neformalni predstavnik Smeđerevo 1, intervju, 09.04.2021).

Vi istovremeno i odražavate nešto što ljudi misle, a istovremeno i oblikujete to što ljudi misle. To nikad nije samo jedno ili samo drugo. Znači, uvek kada govorite imate uticaj na ljude, prvenstveno kad krenete na kredibilitet, ali nije ono da vi sipate bilo šta pa ljudi veruju, ljudi veruju ili zbog logike toga ili to zaista misle, pa ste vi oblikovali to na određeni način, tako da to jeste neka vrsta predstavljanja, ali ona je, naglasio bih uvek, kako da kažem, ona nije blanko (neformalni predstavnik Beograd 24, intervju, 01.07.2022).

Predstavničke tvrdnje su konstitutivne: one stvaraju predstavljene kao politički mobilisanu grupu sa artikulisanim zahtevima. Grupe u čije ime predstavnici govore mogu postojati i pre nego što određeni aktivisti počnu da zagovaraju rešavanje njihovih problema, ali tek činom predstavljanja oni postaju „biračko telo”, odnosno identifikovani i diskurzivno prikazani kao grupa koja je relevantan objekat predstavljanja, koja može da da ovlašćenje i pozove predstavnike na odgovornost. Pre tog čina oni ne postoje u političkim procesima kao relevantna grupa vredna predstavljanja. Istim činom nastaje i predstavnik. Aktivista koji govori o problemima određene ciljne grupe postaje njihov predstavnik onog trenutka kada bar deo onih kojima se obraća prizna njegove tvrdnje kao legitimne. Konačno, tek kada se i sami predstavljeni uključe, razumeju ove tvrdnje i prihvate ih kao stvarnu sliku o sebi, predstavničke tvrdnje dobijaju i element demokratskog predstavljanja. One mogu da budu više ili manje uspešne i bez saglasnosti grupa na koje se predstavničke tvrdnje odnose, tako što će se, na primer, šira javnost angažovati i dati podršku, ali bez toga nisu demokratske. Pitanja (demokratske) autorizacije i odgovornosti ćemo razmotriti detaljnije u nastavku.

Mehanizmi autorizacije i odgovornosti

I izabrani predstavnici i aktivisti civilnog društva se u različitim trenucima obraćaju različitim ciljnim grupama. Kako i jedni i drugi preuzimaju različite uloge i komuniciraju sa različitim biračima i publikama tokom predstavnčkog procesa, tvrdnje o legitimnosti predstavnčkih tvrdnji isključivo zahvaljujući izborima nisu opravdane. Jednosmerno shvatanje autorizacije i odgovornosti kroz izbore moglo bi da važi samo u situacijama kada se predstavnici ponašaju kao zastupnici prema tipologiji Džejn Mansbridž (Mansbridge, 2009), odnosno suštinski predstavnici prema definiciji Hane Pitkin (Pitkin, 1967). Sličnosti u procesu iznošenja predstavnčkih tvrdnji u formalnim i neformalnim političkim procesima sugerišu da i tvrdnje u sferi van izbora možemo posmatrati kao predstavnčke.

Postavlja se pitanje, međutim, kako se legitimišu neformalne predstavnčke tvrdnje. Oni na koje se odnosi kolektivna odluka bi morali da imaju mogućnosti i kapacitete da utiču na tu odluku. Upravo zbog toga su nam i u neformalnoj predstavnčkoj sferi važni mehanizmi autorizacije i odgovornosti. Postavlja se pitanje koji su mehanizmi autorizacije i odgovornosti

mogući u slučajevima kada izbori nisu dovoljni ili kada nisu mogući. Predstavljanje podrazumeva složen i dinamičan odnos između predstavnika, predstavljenih i publika. Predstavljanje takode nikad nije potpuno, naši interesi i različite identifikacije mogu tek u nekoj meri da budu predstavljeni i to ne u svakom trenutku i od strane istih predstavnika. Međutim, kako se predstavljanje konstituiše kroz predstavničke tvrdnje, tako i predstavljeni ili različite publike mogu ove tvrdnje da ospore, prilagode ili odbace. Predstavljanje je odnos i u tom odnosu moramo da tražimo potencijalne mehanizme legitimacije.

Rezultati izbora već sami po sebi daju određenu vrstu priznanja izabranim predstavnicima i pre nego što se upuste u predstavničko delovanje. Kod neizabranih predstavnika je proces nešto drugačiji: pojedinci prvo iznose tvrdnju da nekog predstavljaju, ali njihov čin postaje predstavnički tek naknadnim prihvatanjem od strane publike (Rehfeld, 2006). Kao što je izneto u prvom poglavlju, predstavljeni mogu da budu deo publike, ali i ne moraju, odnosno o predstavljanju – ne nužno i demokratskom – možemo govoriti već činom nečijeg (ma čijeg) priznanja.

Mehanizmi priznanja, odnosno autorizacije u civilnom društvu mogu da budu organizacioni ili diskurzivni (Montanaro, 2012: 1101; Montanaro, 2019). Organizacioni mehanizmi podrazumevaju podršku članstva ili pratilaca. Sindikati, na primer, imaju brojno članstvo koje može da izabere svoje predstavnike i tako da organizacioni legitimitet svojim liderima da predstavljaju probleme radnika. Samo učlanjivanje u organizaciju je jedan vid legitimacije predstavnika te organizacije. Različite organizacije mogu finansijski da podrže aktivnosti predstavnika, što je takode vid organizacionog legitimisanja. Konačno, organizacije mogu da daju ovlašćenje predstavniku tako što će u svoje formalne dokumente, poput programa ili strategija, uneti posvećenost određenim ciljevima. Predstavnik organizacije se tada poziva na organizacionu strategiju kao izvor legitimnosti za ono što javno govori ili radi.

Diskurzivni mehanizmi se odnose na davanje saglasnosti. Javno odobravanje, broj ljudi u publici koji se pojave da vas slušaju, entuzijazam s kojim publika dočekuje potencijalnog predstavnika su sve načini diskurzivnog odobravanja, odnosno davanja ovlašćenja. Javne ličnosti imaju pratioce na društvenim mrežama koji svojom mnogobrojnom podrškom mogu da daju legitimitet predstavničkoj tvrdnji. Pojedinci mogu pismenim putem da daju podršku samoproklamovanim predstavnicima (recimo kroz

peticiju, apel ili pismo javnosti), što doprinosi njihovoj većoj reputaciji. Za razliku od izbora, gde se autorizacija odvija trenutno i garantuje određenu stabilnost, diskurzivni mehanizmi autorizacije podrazumevaju neizvesniji i nestabilniji proces. To potvrđuju i intervjui sa neformalnim predstavnicima u Srbiji:

Kad pričate o političkom predstavljanju u parlamentu ljudi glasaju za nekog na izborima, pa u redovnom sistemu bi trebalo da to bude nakon 4 godine ili ako se ne dese vanredni izbori oni ponovo ocenjuju njegov rad. Ovde je to *ad hoc*, vezano je za svaku akciju. Dakle, i u tom smislu ne postoji neka vrsta blanko predstavljanja, znači dovoljno je ja sada da izadem i da kažem jednu stvar koja će da se da kažem i da ljudi kažu „ovaj lupa gluposti” (neformalni predstavnik Beograd 24, intervju, 01.07.2022).

Ovde je to mnogo dinamičnije i jednostavno od teme do teme ti tražiš nove podržavaoce i nove ljude koji tebi daju kredibilitet. Znači, mislim da nije moguće da se na svim temama slažemo, neko ko nas podržava za obuku mladih, znate on možda radi u železari, njemu tu zagađenje nije mnogo bitno, nije mu baš milo kad čuje šta mi pričamo (neformalni predstavnik Smederevo 1, intervju, 09.04.2021).

Organizacioni i diskurzivni mehanizmi autorizacije služe i kao mehanizmi odgovornosti. Nezadovoljni članovi mogu da izađu iz organizacije, a donatori mogu da uskrate finansiranje (Hirschman, 1970). U organizacijama odgovornost može da bude i hijerarhijska tako da nadređeni kontrolišu rad ili da se zahteva redovno podnošenje izveštaja. Slično je i sa diskurzivnim mehanizmima: nezadovoljni mogu da se pobune i izraze nezadovoljstvo, čime utiču na reputaciju predstavnika.

I u slučaju formalnog i neformalnog predstavljanja, međutim, i pored priznanja, odnosno ovlašćenja putem opštih izbora, glasanja u organima organizacije ili javne podrške može da se postavi pitanje demokratske legitimnosti predstavljanja. Iako ova knjiga ne zalazi dublje u normativna pitanja političkog predstavljanja, čini mi se bitnim da u kratkim crtama ovde ukažem na razlike između mehanizama autorizacije i pozivanja na odgovornost, s jedne strane, i demokratske legitimnosti predstavljanja, s druge.

U feminističkim pokretima smo vidali tvrdnje žena iz većinskih zajednica i srednje klase da govore u ime svih žena, dok su istovremeno isključivale žene iz manjinskih i manje privilegovanih grupa. Predstavnicima interesnih grupa, koje imaju mogućnost da utiču na donosiocice odluka, češće dolaze iz viših slojeva društva. Mnogi uticajni pojedinci iz civilnog društva, koji imaju organizacioni legitimitet, govore u ime strukturno diskriminiranih grupa, a da sa članovima tih grupa gotovo da nemaju nikakav kontakt.

Praksa pokazuje da legitimitet ne podrazumeva uvek uključivanje i jednakost, što je problematično iz perspektive demokratičnosti predstavljanja. Moramo biti obazrivi prilikom procenjivanja posledica predstavljanja u situacijama kada neizabrani predstavnik svojim prisustvom pred donosiocima odluka omogući političko prisustvo svoje ciljne grupe, ali građani na koje utiču pitanja koja predstavnik pokreće, ne mogu ni na koji način da utiču na to o čemu će se razgovarati, niti mogu od tog predstavnika da zahtevaju polaganje računa (Montanaro, 2019: 190).

Dobri primeri su i institucionalni mehanizmi uključivanja civilnog društva u procese donošenja odluka poput javnih slušanja ili javnih rasprava⁴. Na njih se često referiše kao na mehanizme „uključivanja građana” iako na njima učestvuju predstavnici, formalni i neformalni. Ovi mehanizmi su značajni jer omogućavaju da se čuju različiti glasovi, ali je važno imati u vidu da oni nisu nužno i demokratski, pogotovo ako nisu jednako otvoreni i dostupni svim zainteresovanim stranama, ako nema ravnopravnog odnosa prema svim učesnicima ili ako u njima učestvuju organizacije koje u svoj rad ne uključuju građane u čije ime govore.

U prvom poglavlju sam pominjala primer pevača grupe U2, koji je uspešno zagovarao borbu protiv siromaštva u afričkim državama. Njegovi apeli su naišli na snažno javno odobravanje u evropskoj i američkoj javnosti i finansijsku podršku za realizaciju njegovih zahteva. Međutim, njegove predstavničke tvrdnje nisu imale demokratski kvalitet jer ciljne grupe u čijem interesu je govorio nisu ni na koji način konsultovane, niti su tretirane kao sposobne da govore u svoje ime. Montanaro nam ovde ukazuje na značaj razlikovanja dve vrste predstavljenih: 1) onih koji daju ovlašćenje i mogu da pozovu predstavnike na odgovornost (*authorizing constituency*) i 2) onih na čije pozicije ili interese predstavnici utiču (*affected constituency*) (Montanaro, 2012: 1096). Ova dihotomija ukazuje na demokratski potencijal, ali i opasnost političkog predstavljanja za demokratiju: predstavnici mogu da uključe i svojim delovanjem doprinesu osnaživanju grupe u čije ime tvrde da deluju, ali mogu i da im negiraju subjektivitet i da ih učutkaju

⁴ Javne rasprave organizuje izvršna vlast (Vlada i ministarstva) kako bi se unapredio postojeći nacrt zakona, odnosno kako bi svi zainteresovani mogli da daju primedbe na nacrt zakona. Javna slušanja koriste skupštinski odbori kako bi „pribavili informacije i stručna mišljenja o predlogu zakona koji je ušao u skupštinsku proceduru, razjašnjenja pojedinih rešenja i pitanja značajnih za pripremu samog akta ili drugog pitanja od značaja za odbor, kao i radi praćenja primene zakona” (Mileusnić, 2022: 13–14).

dok govore u njihovo ime, a da legitimitet zasnivaju na odnosima sa grupama koje su u poziciji da im daju ovlašćenje za predstavničko delovanje.

Montanaro (2012) smatra da predstavljanje možemo smatrati nedemokratskim ako se grupa koja daje ovlašćenje i poziva na odgovornost razlikuje od grupe o kojoj i u čije ime predstavnici govore. Isto važi i za predstavljanje u formalnim predstavničkim institucijama. Ukoliko predstavnici svoje delovanje ne ograničavaju na obećanja i odnose uspostavljene na izborima, a imaju samo izborni legitimitet, možemo postaviti pitanje demokratičnosti njihovih tvrdnji. Takode, možemo da zamislimo predstavnike nevladine organizacije kojima su skupština i upravni odbor organizacije dali ovlašćenje da javno govore o problemima migranata u Srbiji i daju predloge za poboljšanje njihovog položaja. Međutim, iako ovi predstavnici imaju „ovlašćenje” članova organizacije koje svojim javnim delovanjem predstavljaju, demokratičnost njihovih tvrdnji se lako može dovesti u pitanje bez redovnih konsultacija i pristanka onih u čije ime govore, u ovom slučaju grupe migranata u svojoj zemlji. Uključivanje grupa na koje direktno utiče predstavničko delovanje kroz stalno osluškivanje, konsultacije i deliberativno polaganje računa predstavlja minimalan zahtev koji neizabrani predstavnici moraju da ispune da bismo razgovarali o demokratičnosti njihovih tvrdnji (Montanaro, 2012).

Intervjui sa neizabranim predstavnicima u Srbiji takode ukazuju na složene odnose između grupa koje daju ovlašćenje predstavniku i onih koje su adresirane u predstavničkim tvrdnjama. Aktivista iz Beograda objašnjava lični proces transformacije od aktiviste do predstavnika. U početku su se okupljeni oko male neformalne grupe međusobno dogovarali ko preuzima koje uloge: ko govori na protestima, ko nastupa u medijima, ko ide na koje sastanke. Kroz te procese je ovaj aktivista ubrzo osetio da može za sebe da kaže da kada govori u javnosti zapravo *predstavlja* tu grupu. Govoreći o gradskim problemima, vrednostima i rešenjima za koja se njegova inicijativa zalaže, ovaj predstavnik nije govorio samo u ime članova svoje grupe: svesno ili nesvesno on je pozivao i širu publiku na protestima da prihvati da se njegove tvrdnje i njih tiču. Ubrzo je osetio da su grupe koje u svojim govorima predstavlja mnogo šire od grupe koja mu je od početka davala predstavnički legitimitet i da je njihovo uključivanje u predstavničke procese presudno za kvalitet predstavničkog odnosa:

Organizacije civilnog društva imaju pravo da zastupaju građane, ali taj legitimitet se može dovoditi u pitanje, možemo da postavimo pitanje odakle taj legitimitet. Zato često koristimo neke mehanizme koji nam daju legitimitet da u datoj temi zastupamo građane. Najosnovniji bi bili, recimo, peticije ili komšijski razgovori ili neka vrsta okupljanja, okrugli stolovi koji daju legitimitet da se nečim baviš (neformalni predstavnik Beograd 23, intervju, 05.07.2021).

I drugi neformalni predstavnici naglašavaju značaj uključivanja grupa o kojima i u čije ime predstavnici govore:

Sve više mi se čini da ljudi koji kao nekoga predstavljaju sebi daju previše ovlašćenja i negde se izgube da oni rade u stvari za tog nekog koga predstavljaju... Počevši od ljudi na vlasti do nižih nivoa svakako. Tako da, kada razmišljam o nama, mi stvarno skoro sve projekte koje radimo i programe se uvek trudimo da uradimo istraživanje sa ženama ili i kad imamo te sastanke i sa njima mi uvek pričamo koji su njihovi problemi, šta su im izazovi (neformalna predstavnik Lazarevac 1, intervju, 16.06.2022).

Ako bi gledali teorijski gde sve uključujemo ljude mi bi trebalo da uključujemo ljude počev od postavljanja naše agende, pa preko šta su nam prvi koraci, šta želimo da uradimo, pa preko toga šta jesmo uradili i procene da li to jesmo uradili, pa onda do neke opet nove procene i stalnog preispitivanja gde dalje, kako dalje, šta dalje (neformalni predstavnik Niš 7, intervju, 14.04.20221).

Uključivanje i stalna komunikacija predstavnika sa adresiranim grupama su minimalan uslov da predstavnički proces nazovemo demokratskim. U ovim procesima predstavnici podnose račune, objašnjavaju i obrazlažu sopstvene odluke predstavljenima, koji, s druge strane, imaju mogućnost pozivanja na odgovornost i aktivno učestvuju u razmeni (Mansbridge, 2009). Selis i Čajlds (Celis and Childs, 2020) u svojim razmatranjima feminističkog demokratskog predstavljanja dodaju još dva neophodna kriterijuma demokratske, koja jednako možemo primeniti na sve predstavničke procese: responzivnost i jednakost. Responzivnost u njihovoj konceptualizaciji podrazumeva da se adresirane grupe (objekti predstavljanja) u najširem smislu slažu sa tvrdnjama iznetim u njihovo ime. Pristanak može da bude dat unapred ili naknadno, ali uključivanje adresiranih grupa mora na određeni način da rezultira njihovom saglasnošću. Podjednako je važno i kako su tretirane različite grupe koje su uključene u predstavnički odnos. Ovde je ključno pitanje da li među uključenim glasovima ima onih koji su privilegovani i onih koji su marginalizovani. Predstavnički proces bi morao da da jednak prostor i jednaku pažnju svim glasovima. Nije dovoljno da su sve zainteresovane strane prisutne već je bitno da su jednako tretirane (Celis and Childs, 2020: 90).

Do sada smo razmatrali neformalne predstavničke procese u kojima glasnogovornici organizacija i aktivisti civilnog društva koriste terminologiju političkog predstavljanja. Oni tvrde da deluju u nečije ime nekada na osnovu toga što su izabrani unutar organizacije, a nekada zahvaljujući svojoj stručnosti, iskustvu ili osobinama. Neki od njih tvrde da samo prenose stavove svojih ciljnih grupa (imperativni mandat), drugi tvrde da prvo moraju svoje ciljne grupe politički da mobilišu i da im pomognu da prepoznaju svoje probleme i artikulišu zahteve. U svim ovim tvrdnjama vidimo nedvosmislen (iako kompleksan i dinamičan) odnos između predstavnika i predstavljenih. Ponekad, međutim, pojedinci koji učestvuju u političkim aktivnostima ne govore u ime drugih već isključivo u svoje ime. Njih niko nije ovlastio da deluju, niti ikom polažu račune. Poneki ne samo da ne iznose eksplicitne predstavničke tvrdnje, već jasno prave distancu između sebe i političkih predstavnika tvrdeći da njihovo delovanje ne može ni na koji način da se poveže sa predstavljanjem. Može li se u politici učestvovati bez predstavljanja ili su i one deo predstavničkog performansa? Može li neko ko govori samo u svoje ime postati politički predstavnik? U nastavku ćemo kroz nekoliko primera razmotriti i ovaj slučaj.

Sinegdohalno predstavljanje

Početak 2021. godine glumica Milena Radulović javno je progovorila o svom iskustvu silovanja. Njen čin je ohrabrio brojne druge žene da progovore i prijave seksualno nasilje. Ubrzo se na društvenim mrežama razvio pokret #NisiSama, kroz koji su brojne ličnosti, više i manje poznate, želele da pruže podršku žrtvama i da svojim glasom bar malo promene i pokrenu društvo u kom se generalno ne veruje ženama. Tokom cele godine su se otvarali novi slučajevi nasilja nad ženama. Inicijativa #NisamPrijavila je pokrenuta jednim takvim slučajem u kom su žene delile ispovesti zbog čega nisu prijavile nasilje. Njihove ispovesti su jasno stavile do znanja da žrtve nemaju poverenja u institucije i da im država konstantno poručuje da neće biti na njihovoj strani. Sa druge strane, ako progovore žene znaju da će ih u društvu dočekati osuda, okrivljavanje i omalovažavanje umesto podrške i pomoći. Osećajući da nemaju kome da se obrate, žene koje su žrtve nasilja najčešće biraju da ćute. Govoreći samo o sopstvenom iskustvu, mnoge žene su osetile da Milena govori i o njima. Njen glas davao je i njima

glas iako se same možda i dalje nisu usudivale da progovore. Predstavljajući sebe, ona je predstavljala sve žene koje su imale slično iskustvo.

Možemo li ispovest Milene Radulović posmatrati kao čin predstavljanja? Mogu li se njene tvrdnje porediti sa tvrdnjama političara ili aktivista društvenih pokreta koji pretenduju da govore u ime drugih?

Isto pitanje se nameće u slučaju društvenih pokreta, poput Okupiraj (*Occupy*) Volstrit u Sjedinjenim Američkim Državama, Noći na nogama (*Nuit Debout*) ili Žutih prsluka (*Mouvement des Gilets jaunes*) u Francuskoj, pokreta u Grčkoj protiv mera štednje, protesta u Gezi parku u Istanbulu ili plenuma u Bosni i Hercegovini. Govornici na ovim protestima su jasno tvrdili da ih postojeće elite, političke partije i institucije ne predstavljaju, ali su, pored toga, odbacili i samu logiku političkog predstavljanja i zagovarali direktnu demokratiju. Tvrdnje poput „Ne želimo predstavnike koji će govoriti umesto nas!” uobičajene su za ove pokrete. Njihov argument je da političko predstavljanje sprečava direktnu participaciju građana u političkim procesima. Predstavnička demokratija je oksimoron. Međutim, dok retorički odbacuju političko predstavljanje kao takvo, postavlja se pitanje da li i u sopstvenom delovanju zaista isključuju svaku formu političkog predstavljanja. Šta su tvrdnje „Mi činimo 99%”, „Ovako demokratija treba da izgleda”, „Oni nas ne predstavljaju” ili „Mi smo gladni na sva tri jezika” ako ne predstavničke tvrdnje (Birešev, 2018; Brito Vieira, 2015: 506; Murtagh, 2016; van de Sande, 2020: 400)?

Sličnost između glasnogovornika ovih pokreta i Milene Radulović je u tome što u oba slučaja izostaje političko predstavljanje kao zastupanje. Glumica govori o sebi, u svoje ime. Aktivisti ovih pokreta takode tvrde da mogu da deluju samo u svoje ime, odnosno da iznose sopstvene stavove. Međutim, dok to rade, oni implicitno sebe predstavljaju kao deo jedne celine kreirajući ne samo „ja” nego i „mi”. Odbijanjem da govore u ime drugih (*acting for*) oni se pozicioniraju kao autentičan deo celine (svih žena sa sličnim iskustvom u jednom slučaju, odnosno društvenog pokreta u drugom) koji tu celinu personifikuje (*standing as*).

I na poslednjih nekoliko talasa protesta u Srbiji od 2016. godine najčešće govore umetnici i druge javne ličnosti, ali i obični građani koji su na neki način bili žrtve režima. Većina njih se pozicionira kao građani, deo naroda, postavljajući „nas”, „narod”, „građane” nasuprot režimu, ali i političkim partijama i izabranim predstavnicima. Na protestu 1 od 5 miliona 2019. godine demonstrantima se sledećim rečima obratio Aleksandar

Obradović, uzbunjivač koji je uhapšen nakon što je ukazao na korupciju i prevare u jednom od javnih preduzeća: „Ja sam samo jedan od vas, uspećemo ako verujemo u pobjedu” (Danas Online, 2019). On ne pretenduje da govori u bilo čije ime, niti da se profesionalno angažuje u politici. Glumica Svetlana Bojković je takođe jedna od aktivistkinja koja je javno govorila na ekološkim protestima 2020–2021, a kasnije i na protestima protiv nasilja 2023. godine. U svojim obraćanjima demonstrantima pravi jasnu razliku između građana i sebe kao dela ove celine nasuprot „političkih predstavnika”: „Ako o prirodi i životnoj sredini ne vode računa oni koji su za to zaduženi, onda naše okruženje moramo da štitimo mi građani” (Beta, 2021). Svi ovi govornici sebe predstavljaju kao građane, slobodne od bilo kakvog mandata, one koji govore autentično, u svoje ime.

Deleći sopstvena iskustva i stavove, gorepomenute javne ličnosti kreiraju grupni identitet. Njihova priča se odnosi na sve i, iako se priča u jedini, ona je glas univerzalnog, onog što važi za sve članove grupe. Neki od njih to i sami jasno uviđaju:

Važno je shvatiti da ovo nije samo moj problem, nego da je ovo ogroman problem u našoj zemlji. Nasilje nad ženama, zlostavljanje dece, uznemiravanje... sve se to dešava u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. Činjenica da je moja priča postala toliko glasna i da su me počeli nazivati heroinom nacije, nije zbog činjenice što sam glumica, već zbog toga što je ovo vrlo čest problem u našoj zemlji, o kom mnogi čute, kao i o mnogim drugim poteškoćama. To se dešava na fakultetima, u školama, u bilo kojoj kompaniji... (Milena Radulović, Danas, 2021).

U javnosti se uvek odigravaju simboličke borbe oko hegemonije. U tom procesu se gube razlike i jedno iskustvo postepeno zauzima hegemonu poziciju dajući značenje svim drugim iskustvima. Od toga trenutka ono počinje da personifikuje sva druga iskustva. Pored toga, kroz priče o pripadnosti i grupnom identitetu se kreira unutargrupna kohezija i solidarnost. Proces mobilizacije grupe vidimo eksplicitno u sledećim tvrdnjama: „Niste same, nijedna devojčica, devojka ili žena ne sme da proživi, ili ne daj bože proživljava bilo šta slično” (Milena Radulović prema Jovović, 2021) ili „Čudo se neće desiti samo i promene neće doći same. Moramo se zajedno boriti za slobodu” (Aleksandar Obradović prema Danas Online, 2019).

Predstavnički odnos u slučaju Milene Radulović ili Aleksandra Obradovića ne nastaje mehanizmima organizacione autorizacije već uveravanjem publike u autentičnost njihovih tvrdnji, prepoznavanjem, a potom i javnom podrškom. Ovakvo pozicioniranje predstavnika ne zahteva polaganje računa. Ako predstavljate samo sebe onda ste jedino sebi odgovorni.

Odgovornost predstavnika je da jedino verno i što jasnije iznese sopstvene stavove i iskustva. Ovakvo predstavljanje je najsličnije predstavljanju kao „prisustvu umesto” nekog drugog kod Hane Pitkin (1967).

Nemamo, međutim, uvek eksplicitno kreiranje objekta predstavljanja. Često se okupljanje oko određenog identiteta kreira implicitno kroz negativne tvrdnje, odnosno tvrdnje o nepredstavljanju poput tvrdnji: „oni nas ne predstavljaju”, „nije moj predsednik” ili „ne u moje ime”. Postavljanjem distance u odnosu na Druge se ulazi u proces stvaranja ili menjanja kolektivnog identiteta, odnosno postavljanja granica. Iako međusobno različiti vezuje „nas” to što smo drugačiji od „Njih”. Potlačene međusobno vezuje otpor prema eksploatorima. Kohezija se stvara ne zbog toga što su iskustva svih potlačenih ista ili zato što su oni međusobno slični već zahvaljujući isključivanju i besu prema predstavnicima režima ili najbogatijim elitama.

U oba slučaja postaje jasno kako se i kroz tvrdnje koje nisu delovanje u ime nekoga kreira objekat predstavljanja. Međutim, kod pokreta za društvenu pravdu imamo ne samo obraćanja iz lične perspektive, kao u slučaju Milene Radulović, već i eksplicitno odbacivanje predstavničke uloge. Mnogi glasnogovornici pokreta poput Okupiraj ili Žutih prsluka jasno ističu da ne govore ni u čije već isključivo u svoje ime. Tvrdnjom da nikog ne predstavljaju oni sebe postavljaju kao one koji govore kao neko, a ne u ime nekog drugog (Fossen, 2019). Te tvrdnje su prilika da proizvođači predstavljanja kreiraju sliku o sebi, odnosno određenim aspektima svojih identiteta. Proizvođač predstav(ljanj)a je istovremeno i u ulozi subjekta i referenta i objekta predstavljanja. Ako osnovnu definiciju predstavljanja kao „činjenja prisutnim onoga što nije prisutno” primenimo na ovaj slučaj, možemo zaključiti da je referent fizički prisutan u ulozi subjekta predstavljanja, ali postaje prisutan kao objekat predstavljanja tek diskurzivnim performansom u kom predstavnik govori o sebi na određeni način. Subjekti odlučuju koje aspekte svog identiteta će istaći. Konstruisanjem slike o sebi otvaraju mogućnost da stanu u ime zajednice ili onih koji dele isti identitet (*standing for*) bez potrebe da to eksplicitno tvrde (Hayat, 2022: 1045).

Time što govore samo u svoje ime predstavnici istovremeno konstruišu sopstvenu nezavisnost i pripadanje. Oni se pozicioniraju kao nezavisni od bilo kojih drugih uticaja i interesa, ali time sebi daju značenje autentične pripadnosti zajednici koju onda mogu da personifikuju. U pokretima poput Okupiraj Vol Strit, koji odbacuju ideju političkog predstavljanja, nije moguće da se profilišu aktivisti koji bi jasno zauzeli ulogu predstavnika.

Oni koji bi tvrdili da govore u ime demonstiranata ili pokreta su u opasnosti da budu odbačeni jer pokret ne priznaje političko predstavljanje kao takvo. Upravo su predstavnici i glasnogovornici deo elite protiv koje se demonstranti bune. Pokret mogu da čine samo obični građani, potlačeni, oni koje predstavljaju, a ne predstavnici. Svako ko bi se pozicionirao kao predstavnik bi automatski postao deo elite koja ne pripada pokretu i samim tim bio isključen. Međutim, kao i sve grupe, i njima su potrebni glasnogovornici (van de Sande, 2020). Ova kontradiktornost primorava potencijalne lidere pokreta da pokažu da su i oni samo građani eksplicitnim tvrdnjama da ne predstavljaju nikoga sem sebe same. Kada tvrde da nikog ne predstavljaju i da govore samo u svoje ime aktivisti utvrđuju svoju autentičnost i publici šalju poruku da iza njih ne stoji niko, da ne rade ni za čije interese, da iza njihovog delovanja ne postoji skrivena agenda. Samo iznošenjem tvrdnji o nepredstavljanju ovi glasnogovornici mogu da dobiju priznanje od strane učesnika pokreta i šire publike čime paradoksalno postaju njihovi predstavnici (Hayat, 2022: 1039).

Tvrdnje o nepredstavljanju jačaju grupnu pripadnost, čime se otvara mogućnost za proizvođače predstavljanja da stanu umesto zajednice bez potrebe da tvrde da govore u ime te zajednice. Tako su te tvrdnje, kako tvrdi Hajat (Hayat, 2022), istovremeno negativne tvrdnje koje negiraju bilo kakav mandatni odnos sa bilo kojim objektom predstavljanja sem sa samim sobom, pozitivne predstavničke tvrdnje koje stvaraju sliku o proizvođaču predstav(ljanj)a naglašavajući određeni deo njegovog identiteta ili iskustva i tvrdnje koje čine vidljivim grupe definisane tim iskustvom ili identitetom. Ove tri poruke implicitno vode sledećem: jednostavno kao članovi zajednice, aktivisti (proizvođači predstav(ljanj)a) su prisutni u javnom prostoru umesto te zajednice (Hayat, 2022: 1045). Predstavnik stoji umesto grupe time što tvrdi da je njen deo.

Ovo se u literaturi prepoznaje kao sinegdohalno predstavljanje (Lac-lau, 2005: 72). Sinegdoha je naziv stilske figure kojom se jedan pojam zamjenjuje drugim koji je njegov deo. Kod sinegdohe se pojam koji označava deo koristi kao zamena za celinu. U primeru „bez krova nad glavom”, pojam „krova” kao sastavnog dela kuće se koristi da označi celu kuću. „Život na točkovima” je primer sinegdohe u kojoj se točkovi ne koriste u bukvalnom značenju već kao bitan deo označavaju celinu. Sinegdoha je figura kojom se kreira odnos između označitelja (dela) i označenog (celine) u kom deo daje značenje celini. Deo koji označava celinu nikada nije jedini koji bi mogao da zauzme ovu funkciju, ali da bi sinegdoha bila uspešna

potrebno je da se deo nametne kao legitiman predstavnik celine. Deo koji personifikuje celinu mora da bude njen esencijalni deo: sinegdoha uvek teži redukciji na ono što se smatra njenom suštinom u određenom kontekstu (Ankersmit, 2019: 236). Kada kažemo „Beograd je odlučio da uvede sankcije” svima je jasno da se Beograd odnosi na celu državu. Glavni grad može sinegdohalno da predstavlja državu pošto je glavni grad njen ključni deo u kom se donose najvažnije političke odluke.

Sinegdoha se uvek odnosi na nepotpun deo celine, ali pretenduje da se predstavi kao celina, čime kreira sliku celine. Laclau (2005) smatra da se predstavnički odnos može kreirati kao sinegdoha. Predstavnička tvrdnja se može shvatiti kao deo celine na koju se odnosi i ako ni na koji način direktno ne pominje celinu (van de Sande, 2020: 405). Priča ili iskustvo jedne osobe može da označi iskustva mnogih drugih. U našem primeru, priča Milene Radulović je priča u kojoj se mnoge žene prepoznaju. Iako govori samo o svom traumatičnom iskustvu, njena priča se nametnula kao označitelj za sva druga različita iskustva seksualnog zlostavljanja. Sinegdohalni predstavnici ne govore u ime grupe nego kao deo grupe. Aleksandar Obradović ne zastupa radnike, uzbunjivače ili žrtve režima; on zastupa sebe i svoj slučaj. Kroz to, međutim, on postaje heroj, simbol hrabrosti i otpora. Jedini način predstavljanja celine je kroz partikularno. Nemoguće je govoriti o svim iskustvima nepravde kao takvim ne samo zato što su međusobno različita već i zato što je nemoguće obuhvatiti ih u celini. Zbog toga uvek deo, jedno iskustvo, jedan element ili odlika preuzimaju predstavljanje celine. Govoreći o sebi deo postaje celina – nosilac označavanja univerzalnog (Laclau, 2005).

Zaključak

U literaturi i praksi je dominantno shvatanje koje predstavljanje svodi na izbore i donošenje odluka i zanemaruje ostale aspekte predstavljanja, poput kreiranja simboličkih poruka, davanja primera, izražavanja stavova, inspirisanja, prihvatanja ili odbacivanja. Pristup koji koristim u ovoj knjizi proširuje koncept predstavljanja ukazivanjem da predstavljanje nije vezano za određena mesta, tj. institucije. Predstavljanju pristupam kao dinamičnom procesu tvrdnji potencijalnih predstavnika da govore o nekome i u nečije ime. Ove tvrdnje su ponekad zasnovane na izbornom autoritetu, ali ne uvek. Neizabrani pojedinci i organizacije, poput međunarodnih

finansijskih institucija ili domaćih lobi grupa, sve više učestvuju i u zagovaranju i donošenju formalnih državnih odluka.

Najčešći argument protiv tretiranja aktivista u civilnom društvu kao predstavnika odnosi se na izborni legitimitet izabranih predstavnika. Međutim, u ovom poglavlju smo eksplicitno, a i u ranijim poglavljima nešto posrednije, videli da se i izabrani predstavnici u formalnim institucijama pozivaju na različite resurse poput vrednosnih opredeljenja, grupnih identifikacija ili stručnosti kako bi ubedili birače u ispravnost svojih tvrdnji. Njihov odnos sa grupama u čije ime tvrde da govore se ne zasniva uvek na izornoj autorizaciji, niti su oni koje predstavljaju isključivo njihovi birači. Iz intervjua sa izabranim predstavnicima se može zaključiti da ni oni ne predstavljaju birače kao takve ne samo zbog toga što najčešće i ne znaju ko je za njih glasao, nego i zbog toga što su birači heterogena kategorija. Pored toga, mnogi predstavnici govore u ime ličnih vrednosti, morala ili struke nadajući se da će se deo građana prepoznati u ovim tvrdnjama i tako dati pristanak na predstavnički odnos. Građani se neretko obraćaju političarima za pomoć i kroz direktnu komunikaciju „biraju” svoje predstavnike.

Ključna razlika između formalnog i neformalnog predstavljanja ogleda se u mehanizmima autorizacije i odgovornosti. Za razliku od izabranih predstavnika koji se makar formalno legitimišu na izborima, neizabrani predstavnici koriste organizacione i diskurzivne mehanizme autorizacije. Nijedan od ovih mehanizama autorizacije, međutim, ne garantuje demokratski kvalitet predstavljanja. Iako nas klasično shvatanje predstavljanja uči da su slobodni i pošteni izbori ono što daje demokratski kvalitet političkom predstavljanju, u ovom poglavlju smo videli da izbori nisu dovoljan mehanizam autorizacije i odgovornosti čak ni u formalnim predstavničkim institucijama makar zbog toga što učešće građana svode na biranje među ponuđenim opcijama tek jednom na svakih nekoliko godina, što ne ostavlja prostor građanima da utiču na pojedinačne tvrdnje ili odluke, i zato što izabrani predstavnici često govore u ime grupa koje nemaju mogućnost da na izborima ovlaste ili pozovu na odgovornost te iste predstavnike. I kod neformalnog predstavljanja je slično: pristanak često daju članovi organizacije ili šira publika, ali ne i oni na koje direktno utiču predstavničke tvrdnje. Drugim rečima, oni koji daju ovlašćenje za predstavljanje i koji mogu da pozovu predstavnike na odgovornost i kod formalnog i neformalnog predstavljanja se često razlikuju od onih na čije pozicije ili interese predstavnici utiču. Može se zaključiti da demokratski kvalitet predstavljanja u najmanju ruku nije moguće obezbediti bez uključivanja i stalne komunika-

cije sa grupama o kojima predstavnici govore i koje dotiču svojim delovanjem, njihovog pristanka i jednakog tretmana svih zainteresovanih strana.

Dok smo relativno lako utvrdili sličnosti između formalnog i neformalnog predstavljanja poređenjem različitih tvrdnji predstavnika u kojima govore o nekome i u nečije ime uz prospektivni ili retrospektivno pristanak, u neformalnoj sferi se suočavamo i sa tvrdnjama o samopredstavljanju ili nepredstavljanju čiji predstavnički karakter je teže dokaziv. Neretko možemo primetiti kako javne ličnosti ili glasnogovornici društvenih pokreta tvrde da govore samo u svoje ime. Neki od njih u potpunosti odbacuju političko predstavljanje insistirajući na tome da svako govori u svoje ime. Iako ovde nema govora o predstavljanju u smislu delovanja u nečije ime, njihove tvrdnje utiču na to kako doživljavamo sebe i osećamo da možemo da se poistovetimo s njima. Svi oni se pozicioniraju kao autentičan deo grupe koji tu grupu na određeni način personifikuje. Oni predstavljaju tako što staju na mesto cele zajednice bez potrebe da govore u ime te zajednice. Na taj način se kreira predstavnički odnos koji se u teoriji prepoznaje kao sinegdohalno predstavljanje (Laclau, 2005).

ZAKLJUČAK

Političko predstavljanje do sada nije bilo jedna od velikih tema promišljanja o politici. Ova knjiga je pokušala da pokaže da ono ipak zasluži to mesto. Politike nema bez predstavljanja. Pojedinci i grupe tek kroz političko predstavljanje postaju politički subjekti sposobni da iznose političke zahteve. Ono ostavlja značajne posledice po to kako kao građani vidimo sebe, svoje mesto u društvu, prioritete i interese.

Političko predstavljanje se odvija na različitim pozornicama, kroz aktivan i dinamičan proces iznošenja i prihvatanja tvrdnji koje imaju izrazito produktivnu, konstitutivnu moć. Ovo razumevanje je relativno novo u političkoj teoriji, a gotovo nevidljivo u empirijskim politikološkim istraživanjima. Dok se najveći deo dosadašnje literature bavi izborima i partijama kao odlučujućim za predstavljanje građana, ovde smo videli da je predstavnički proces znatno složeniji. U njemu imamo brojne aktere čiji međusobni uticaji kreiraju predstavnički odnos. Političko predstavljanje je performans sa posledicama.

Ovakvo razumevanje, kao što je naznačeno u prvom poglavlju, svoje teorijsko utemeljenje nalazi u konstruktivističkom zaokretu u teoriji političkog predstavljanja, čiji je jedan od predvodnika Majkl Sejvard (Saward, 2006; 2010). Ipak, knjiga pokazuje da performativno razumevanje predstavljanja ne bi bilo moguće bez oslanjanja na različite tradicije, posebno humanističku, i komunikacije sa njima. Postojeća literatura nedovoljno priznaje ove uticaje, a vrlo često se slične misli razvijaju i paralelno bez međusobnog preplitanja.

Primenjujući teoriju na političku stvarnost, različita poglavlja su empirijski pokazala značaj i primenjivost odabranog teorijskog stanovišta. Do čina političkog predstavljanja dolazi u trenutku spajanja nekoliko različitih elemenata koje možemo odvojiti samo u analitičke svrhe, dok su u praksi

oni uvek isprepletani i tek njihovim zajedničkim izvođenjem nastaje predstav(ljan)je, odnosno predstavnički performans.

Jedno od najvažnijih saznanja koje su doneli opisani obrti, a koje je do sada ostajalo gotovo sasvim van vidokruga i teoretičara politike i političkih aktera, jeste da se u trenutku izvođenja predstavljanja konstituišu i predstavnici i predstavljeni. U tom procesu predstavnici igraju različite uloge, u zavisnosti od konteksta u kom deluju, publike kojoj se obraćaju ili postavljenih ciljeva. Njihovo pozicioniranje može da bude, ali najčešće nije statično i podrazumevano. Oni pokušavaju da ostave utisak na publiku i zadbiju njihovo priznanje. Kako bi dobili poverenje, uloga koju igraju mora da deluje autentično i stvarno, a nikako odglumljeno. Čak i kada istovremeno igraju različite ili kontradiktorne uloge, moraju da uvere publiku da je njihovo ponašanje iskreno i jedino moguće.

Ova igra se videla u celoj knjizi kroz različite studije slučajeva. Možda je bila najočiglednija kod manjinskih poslanika. Kako u svom mandatu nisu značajnije uticali na donošenje odluka, poslanici manjinske poslaničke grupe su, ne bi li zadržali podršku birača, morali sebe i svoje delovanje da predstavljaju kao jedino moguće u datim okolnostima. Zbog toga su kreirali slike o sebi kao nemoćnim idealistima, koji se u parlamentu nalaze u istoj poziciji kao i njihovi sunarodnici u društvu. S druge strane, poslanici manjinskog porekla u većinskim strankama su tek povremeno u svom političkom delovanju oblačili etničko ruho, dok su mnogo češće odbacivali etnicitet kao irelevantan u politici i isticali svoj građanski identitet ili delovali kao delegati svojih političkih partija, koje smatraju da svi građani, bez obzira na etničko poreklo, dele iste interese i probleme.

Performativnost političkog predstavljanja se ogleda i u kreiranju interesa i identiteta predstavljenih. Interesi i identiteti nisu početna tačka predstavničkog procesa, kako smatra klasična teorija predstavljanja, već njegov krajnji proizvod. Empirijski nalazi o predstavljanju manjina i žena to potvrđuju. Političke partije u Srbiji su u zavisnosti od svog ideološkog polazišta različito govorile o interesima žena i obraćale se različitim grupama žena. Tradicionalističke partije su ubedivale publiku da su problemi poput nasilja prema ženama tek pojedinačni slučajevi i da nasilje nije deo srpske tradicije, dok su modernističke stranke nasilje videle kao strukturni i širi društveni problem. Ove ideološke razlike su se, međutim, brisale kada se postavljalo pitanje ko su žene u Srbiji i koje žene zavređuju političko predstavljanje. Na ovo pitanje dobijali smo nedvosmislen odgovor da

su žene pre svega majke, zbog čega su narodne poslanice najčešće adresirale prava trudnica i porodilja. Iako znamo da nisu sve žene majke i da svim ženama majčinstvo nije jedina, ni najvažnija odrednica identiteta, u dvadesetogodišnjem skupštinskom diskursu je majčinstvo bilo toliko iznad svega onoga što žene jesu ili mogu da budu da se postavljalo kao norma, slika onoga što treba da budu.

Da interesi i identiteti nisu nešto podrazumevano videli smo i u slučaju manjinskog predstavljanja. Jedna grupa manjinskih predstavnika je tvrdila da su manjine ujedinjene, kulturno specifične identitetske grupe kojima je prioritet kulturni opstanak, jer su u srpskom društvu duboko diskriminirane. Druga grupa poslanika je slala potpuno drugačiju poruku i manjine predstavljala kao ravnopravne građane, koji se pre svega suočavaju sa socio-ekonomskim problemima. Ove slike su predstavljene kao objektivne, prirodne slike unapred formiranog identiteta, a ne kao deo političkog performansa u kom su identiteti i interesi stalno podložni preispitivanju.

Pored predstavnika i predstavljenih, treći, neizostavan deo predstavničkog odnosa je publika. Predstavljanja nema bez publike. Kako od njenog priznanja zavisi uspeh predstavnčkih tvrdnji, predstavnici se trude da prilagode svoj performans njihovim očekivanjima. Gofman (2000) i Ostin (1994) su sugerisali da uspeh govora zavisi od date situacije i interakcije učesnika. Pored toga, predstavničke tvrdnje zavise i od kulturnog konteksta u kom su iznete (Alexander, 2010). Institucionalna i kulturna pozadina kreiraju podsticaje i ograničenja za određena ponašanja i utiču na očekivanja publike. Kako bi ubedili publiku predstavnici koriste institucionalne podsticaje i kulturne resurse, čak i kada ih svojim delovanjem menjaju.

U drugom i trećem poglavlju smo videli kako se predstavnici prilagođavaju različitim publikama. Drugo poglavlje je, na primer, pokazalo kako različite političke stranke balansiraju između očekivanja domaće i međunarodne publike. Kada su govorili o ženama, mnogi narodni poslanici SNS-a su domaćoj publici slali poruke o ženama kao sredstvu opstanka nacije i promovisali antirodne diskurse, dok su istovremeno u cilju osiguravanja međunarodnog legitimiteta glasali za Zakon o rodnoj ravnopravnosti i ukazivali na strukturne uzroke rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja. Isto poglavlje je pokazalo kako, pored publike na promenu diskursa predstavnika, utiču i okolnosti u kojima se odvija predstavljanje. Okretanje Srbije ka EU je značilo da su i tradicionalističke stranke na vlasti morale da

predlažu i glasaju za proevropske, liberalne zakone i posledično da prilagodavaju svoju ideološku poziciju. SPS se tako do 2008. godine nije uopšte bavio položajem i pravima žena da bi se nakon ulaska u proevropsku vladu 2008. godine postepeno vrednosno pomerili sa krajnje desnice ka desnom centru, što je za posledicu imalo veće obraćanje pažnje na strukturnu diskriminaciju žena i nasilje prema ženama.

Kako je ponašanje predstavnika dinamično i promenljivo zaključili smo da tradicionalne forme predstavljanja ne možemo posmatrati kao podrazumevajuće, nezavisne i statične kategorije. Narodne poslanice ne govore uvek kao žene, tj. iz ženske perspektive, niti poslanici iz manjinskih zajednica nastupaju kao pripadnici manjina. U drugom poglavlju smo videli da se narodne poslanice u Srbiji retko pozicioniraju kao deskriptivne i suštinske predstavnice žena. One govore kao žene, o ženama ili u ime žena u veoma malom procentu svojih govora. Treće poglavlje je stoga redefinisalo najpoznatije kategorije predstavljanja: deskriptivno i suštinsko predstavljanje. Za razliku od ranijih pokušaja njihovog delimičnog prilagodavanja, ovde je redefinisavanje izvedeno u potpunosti, sledeći odabrano teorijsko stanovište. Deskriptivno predstavljanje se, prema predloženom shvatanju, odnosi na kreiranje prisustva. Predstavnici kreiraju sliku o sebi kao onima koji pripadaju grupi i liče na ostale članove grupe, što im omogućava da legitimno iznose svoje tvrdnje o tome ko čini grupu i šta grupa jeste. Isto poglavlje pokazuje da suštinski predstavnici tvrde da deluju u nečijem interesu. Oni kreiraju sliku o sebi kao onima koji znaju šta su pravi interesi grupe kako bi dobili legitimitet za svoje tvrdnje o grupnim interesima i ubedili publiku da je ono što oni rade jedino moguće delovanje u ime tih grupa.

Studija slučaja manjinskog predstavljanja pokazuje kako se ove nove konceptualizacije mogu primeniti u empirijskim istraživanjima. Njeni nalazi pokazuju da manjinski poslanici ne deluju nužno kao pripadnici manjina u parlamentu; oni u te uloge ulaze strateški kada im to odgovara. To je bilo posebno vidljivo kod poslanika u većinskim strankama, koji su, kao što smo videli, žonglirali između svojih različitih identifikacija i tek povremeno pokušavali da se predstave kao deskriptivni manjinski predstavnici. Iako su svi imali manjinsko poreklo, neki od poslanika su bili uspešniji, a drugi manje uspešni u ubeđivanju publike da je njihovo pozicioniranje kao članova grupe legitimno i autentično. Delovanje manjinskih poslanika se razlikovalo i kada su želeli da se pozicioniraju kao suštinski predstav-

nici. Predstavnicima iz manjinske poslaničke grupe su ubedivali publiku da je iznošenje manjinskih problema jedino legitimno „delovanje” u interesu manjina, dok su poslanici većinskih poslaničkih grupa tvrdili da „delovanje” može da se odnosi samo na vidljive i konkretne rezultate, poput usvajanja zakona koji poboljšavaju položaj pripadnika manjinskih grupa.

Predstavljanje se odvija na različitim pozornicama kao što su parlament, ulica ili televizijski studiji. Izvode ga izabrani, formalni predstavnici, ali i neformalni predstavnici poput aktivista civilnog društva ili glasnogovornika društvenih pokreta. U političkom predstavljanju, kao što je pokazano u četvrtom poglavlju, mogu da učestvuju čak i oni koji nemaju takvu nameru, pa čak i oni koji političko predstavljanje eksplicitno odbacuju, ako publika njihove reči prepoznaje kao glas univerzalnog, onog što važi za sve članove određenog kolektiva. Deleći sopstvena iskustva, oni se, svesno ili nesvesno, pozicioniraju kao autentičan deo grupe koji tu grupu personifikuje, što nazivamo sinegdohalnim predstavljanjem. Konceptualizacija sinegdohalnog predstavljanja predstavlja snažan doprinos postojećoj literaturi jer ovakvi slučajevi do sada nisu iščitavani u okvirima teorije političkog predstavljanja.

Dok se u postojećoj literaturi i praksi demokratska legitimnost izbora najčešće navodi kao argument protiv proširivanja predstavljanja van formalnih institucija, četvrto poglavlje knjige je pokazalo da izbori nisu ni dovoljan ni nužan mehanizam autorizacije i odgovornosti. Predstavnički odnosi se uspostavljaju i prekidaju na različite načine, a najčešće kroz međusobnu komunikaciju, pristanak, osporavanje ili odbacivanje predstavničkih tvrdnji. Formalni predstavnici, poput neformalnih, često predstavljaju grupe koje za njih nisu glasale i koje nisu u mogućnosti ili nemaju nameru da to učine. Kod neformalnih predstavnika je dinamičnost predstavničkog odnosa još vidljivija jer mnogi od njih nisu ograničeni strogim institucionalnim pravilima i logikom. Bez obzira na to gde se odvija, političko predstavljanje nije nužno demokratsko. Predstavnički odnos se konstituiše onog trenutka kada neko iz publike prizna legitimnost tvrdnje koju u javnom prostoru iznese proizvođač predstav(ljanj)a. Priznanje mogu dati birači na izborima ili članovi organizacije (npr. političke partije ili udruženja građana) ispred koje predstavnik govori (*authorizing constituency*). Međutim, ovaj odnos nije „demokratski” dok god svoj pristanak i to kroz aktivno učešće ne daju oni na koje se tvrdnja odnosi i na koje ostavlja posledice (*affected constituency*). Pitanje „demokratski”, međutim, ostaje

uvek otvoreno jer niti se može sasvim tačno izmeriti da li su predstavljeni dali pristanak, pod kojim uslovima su to učinili, niti ih možemo tretirati kao homogenu grupu, pa je verovatnije da će neki dati pristanak, dok će drugi odbaciti takvo predstavljanje.

Razumevanje različitih elemenata političkog predstavljanja na način kako je ovde prikazano teklo je postepeno i odvojeno jedno od drugih. Sociologija, preciznije Goffmanova dramaturgija, postavila je sredinom 1950-ih godina temelje razumevanju samopredstavljanja i izvođenja uloga u svakodnevnom životu (Goffman, 1956). Lingvistika i semiotika su u istom periodu omogućili razlikovanje između referenta i objekta, odnosno stvarne pojave i predstave o toj pojavi. Ostin je ubrzo potom postavio osnove performativnosti u filozofiji jezika (Austin, 1962). Zahvaljujući njemu znamo da reči deluju, odnosno kreiraju značenje. U kulturnim studijama se kasnije razvilo promišljanje o ulozi i vrstama publike i različitim mehanizmima kodiranja poruka, odnosno prihvatanja, interpretacije, transformacije ili odbacivanja predstavničkih tvrdnji (Hall, 1997). U teatrologiji se svi ovi elementi spajaju razvojem studija performansa, koje tvrde da se gotovo svi aspekti ljudskog ponašanja mogu posmatrati kao performans (Schechner, 2002). Klasična teorijska misao o političkom predstavljanju se razvijala bez dodira sa ovim različitim tradicijama. Prvi konstruktivistički uvidi su takođe ostvareni bez dovoljnog oslanjanja na prethodna znanja u različitim disciplinama. Povezivanjem znanja ovde smo pokušali da sagledamo širu sliku političkog predstavljanja i uočimo sve njene dinamičke, relacione i kreativne aspekte.

Kao što se u političkoj praksi različiti elementi predstavničkog performansa međusobno dopunjavaju i utiču jedni na druge, tako i različite tradicije jedne drugu dopunjuju baš tamo gde im je to potrebno. Političko predstavljanje je ovde bilo povod da se različite tradicije spoje i počnu da komuniciraju. Ova knjiga poziva da se razgovori i međusobno učenje nastave i u budućim istraživanjima.

LITERATURA

- Aberbach, J. D. and Rockman, B. A. (2002) 'Conducting and coding elite interviews', *Political Science & Politics*, 35(4): 673–676.
- Aleksić, J. (2014) *Hoće li Bošnjaci masovno mijenjati prezimena: Džudžević postao Džudžo*: Oslobođenje, 18.08.2014. Dostupno na: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/region/hoce-li-bosnjaci-masovno-mijenjati-prezimensa-dzudzevic-postao-dzudzo> (Pristupljeno: 06.03.2016).
- Alexander, J. C. (2010) *The performance of politics: Obama's victory and the democratic struggle for power*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2011) *Performance and power*. Cambridge: Polity Press.
- Ankersmit, F. (2019) 'Synecdochical and metaphorical political representation: then and now', in Castiglione, D. and Pollak, J. (eds.) *Creating political presence: The new politics of democratic representation*. Chicago i London: The University of Chicago Press, pp. 231–254.
- Aspinall, P. J. (2015) 'Social representations of "mixed-race" in early twenty-first-century Britain: Content, limitations, and counter-narratives', *Ethnic and Racial Studies*, 38(7): 1067–1083.
- Austin, J. L. (1962) *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Bachrach, P. (1967) *The theory of democratic elitism: A critique*. Boston: Little, Brown & Co.
- Bäck, H. and Debus, M. (2020) 'Personalized versus partisan representation in the speeches of migrant members of parliament in the German Bundestag', *Ethnic and Racial Studies*, 43(9): 1673–1691.
- Bajpai, R. (2019) 'What do descriptive representatives describe? Minority representative claims and the limits of shape-shifting', *Ethnicities*, 19(5): 740–762.

- Barber, B. (1984) *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Batler, D. (2016) *Nevolja s rodom: Feminizam i subverzija identiteta*. Beograd: Karpos.
- Beckwith, K. (2004) 'Beyond compare? Women's movements in comparative perspective', *European Journal of Political Research*, 37(4): 431–468.
- Beckwith, K. (2007) 'Numbers and newness: The descriptive and substantive representation of women', *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 40(01): 27–49.
- Beltran, C. (2010) *The trouble with unity: Latino politics and the creation of identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Berelson, B. R. (1952) 'Democratic theory and public opinion', *Public Opinion Quarterly*, 16(3): 313–330.
- Beta (2021) *Svetlana Bojković: Bara Reva jedinstvena ekološka oaza, čeka nas zaštita Makiškog polja*. Danas (27.05.2021). Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/svetlana-bojkovic-bara-reva-jedinstvena-ekoloska-oaza-ceka-nas-zastita-makiskog-polja/> (Pristupljeno: 02.12.2022).
- Beyer, D. and Hänni, M. (2018) 'Two sides of the same coin? Congruence and responsiveness as representative democracy's currencies', *Policy Studies Journal*, 46(S1): 13–47.
- Bird, K. (2011) 'Patterns of substantive representation among visible minority MPs: Evidence from Canada's House of Commons', in Bird, K., Saalfeld, T. and Wüst, A. M. (eds.) *The Political Representation of Immigrants and Minorities: Voters, parties and parliaments in liberal democracies*. New York: Routledge/ ECRP Studies in European Political Science, pp. 207–230.
- Birešev, A. (2008) 'Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja', *Filozofija i društvo*, 19(3): 9–36.
- Birešev, A. (2018) 'Jutro posle: Nuit Debout – debate, praksa i teorija', *Sociologija*, 60(2): 393–409.
- Bjarnegård, E. (2013) *Gender, informal institutions and political recruitment: Explaining male dominance in parliamentary representation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Blais, A. and Bodet, M. A. (2006) 'Does proportional representation foster closer congruence between citizens and policy makers?', *Comparative Political Studies*, 39(10): 1243–1262.

- Boas, T. C. and Smith, A. E. (2019) 'Looks like me, thinks like me: Descriptive representation and opinion congruence in Brazil', *Latin American Research Review*, 54(2): 310–328.
- Bochsler, D. (2020) 'Four ways to avoid centripetal effects. How political actors escape institutional incentives in divided societies', *Democratization*, 27(8): 1458–1476.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and symbolic power*. Prevod na engleski: Raymond, G. and Adamson, M. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2004) 'The Mystery of the ministry: From particular wills to the general will', *Constellations*, 11(1): 37–43.
- Bratton, K. A. (2005) 'Critical mass theory revisited: The behavior and success of token women in state legislatures', *Politics & Gender*, 1(1): 97–125.
- Bratton, K. A. and Ray, L. P. (2002) 'Descriptive representation, policy outcomes, and municipal day-care coverage in Norway', *American Journal of Political Science*, 46(2): 428–437.
- Brito Vieira, M. (2015) 'Founders and re-founders: Struggles of self-authorized representation', *Constellations*, 22(4): 500–513.
- Brito Vieira, M. (2017a) 'Introduction', in Brito Vieira, M. (ed.) *Reclaiming representation: Contemporary advances in the theory of political representation*. New York, London: Routledge, pp. 1–23.
- Brito Vieira, M. (2017b) 'Performative imaginaries: Pitkin versus Hobbes on political representation', in Brito Vieira, M. (ed.) *Reclaiming representation: Contemporary advances in the theory of political representation*. New York, London: Routledge, pp. 25–50.
- Brito Vieira, M. (ed.) (2017c) *Reclaiming representation: Contemporary advances in the theory of political representation*. New York and London: Routledge.
- Brito Vieira, M. (2020) 'Making up and making real', *Global Intellectual History*, 5(3): 310–328.
- Brito Vieira, M. and Runciman, D. (2008) *Representation. Key concepts*. Cambridge: Polity.
- Brubaker, R. (2004) *Ethnicity without groups*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J. and Grancea, L. (2006) *Nationalist politics and everyday ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

- Butler, J. (1993) *Bodies that matter: On the discursive limits of sex*. New York, London: Routledge.
- Butler, J. (1997) *Excitable speech: A politics of the performative*. New York, London: Routledge.
- Cameron, C., Epstein, D. and O'Halloran, S. (1996) 'Do majority-minority districts maximize substantive Black representation in Congress?', *The American Political Science Review*, 90(4): 794–812.
- Carpenter, C. R. (2006) *'Innocent women and children': Gender, norms and the protection of civilians*. Hampshire & Burlington: Ashgate.
- Carroll, S. (2001) 'Representing women: Women state legislators as agents of policy-related change', in Carroll, S. (ed.) *The impact of women in public office*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 3–21.
- Casellas, J. P. and Leal, D. L. (2011) 'Minority representation in the US Congress', in Bird, K., Saalfeld, T. and Wüst, A. M. (eds.) *The political representation of immigrants and minorities: Voters, parties and parliaments in liberal democracies*. New York: Routledge/ ECRP Studies in European Political Science, pp. 183–207.
- Cassese, E. C., Barnes, T. D. and Branton, R. P. (2015) 'Racializing gender: Public opinion at the intersection', *Politics & Gender*, 11(1): 1–26.
- Caul, M. (2001) 'Political parties and the adoption of candidate gender quotas: a cross-national analysis', *The Journal of Politics*, 63(4): 1214–1229.
- Celis, K. (2006) 'Substantive representation of women: The representation of women's interests and the impact of descriptive representation in the Belgian Parliament (1900–1979)', *Journal of Women, Politics & Policy*, 28(2): 85–114.
- Celis, K. (2008) 'Studying women's substantive representation in legislatures: When representative acts, contexts and women's interests become important', *Representation*, 44(2): 111–123.
- Celis, K. (2012) 'On substantive representation, diversity, and responsiveness', *Politics & Gender*, 8(04): 524–529.
- Celis, K. and Childs, S. (2012) 'The substantive representation of women: What to do with conservative claims?', *Political Studies*, 60(1): 213–225.
- Celis, K. and Childs, S. (2018) 'Conservatism and women's political representation', *Politics & Gender*, 14(1): 5–26.
- Celis, K. and Childs, S. (2020) *Feminist democratic representation*. New York: Oxford University Press.

- Celis, K. and Erzeel, S. (2015) 'Beyond the usual suspects: non-left, male and non-feminist MPs and the substantive representation of women', *Government and Opposition*, 50(1): 45–64.
- Celis, K., Childs, S., Kantola, J. i Krook, M. L. (2008) 'Rethinking women's substantive representation', *Representation*, 44(2): 99–110.
- CeSID (2012) *Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji*. Istraživanje CeSID-a uz podršku kancelarije UNDP, za potrebe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti.
- CeSID (2016) *Javno mnjenje Srbije: Politička i društvena situacija u Srbiji*. Beograd: CeSID, USAID.
- Chandler, D. (2004) *Constructing global civil society: Morality and power in international relations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Chaney, P. (2015) 'Manifesto discourse and the substantive representation of ethnic minorities: Analysis of UK state-wide and meso elections, 1964–2011', *Parliamentary Affairs*, 68(1): 154–181.
- Chauchard, S. (2014) 'Can descriptive representation change beliefs about a stigmatized group? Evidence from rural India', *American Political Science Review*, 108(2): 403–422.
- Childs, S. and Krook, M. L. (2008) 'Critical mass theory and women's political representation', *Political Studies*, 56(3): 725–736.
- Childs, S. and Krook, M. L. (2009) 'Analysing women's substantive representation: From critical mass to critical actors', *Government and Opposition*, 44(2): 125–145.
- Childs, S. and Lovenduski, J. (2013) 'Representation', in Waylen, G., Celis, K., Kantola, J. and Weldon, S. L. (eds.) *Oxford handbook of gender and politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Childs, S. and Webb, P. (2012) *Sex, gender and the Conservative Party: From Iron Lady to Kitten Heels*. Basingstoke: Palgrave.
- Crouch, C. (2004) *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Crowley, J. E. (2004) 'When tokens matter', *Legislative Studies Quarterly*, 29(1): 109–136.
- Čičkarić, L. (2009) 'Žene u političkoj areni. Insajderke ili autsajderke?', *Sociologija*, 51(4): 423–436.
- Čičkarić, L. (2016) *Žene i politika iz rodne perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Čičkarić, L. (2018) 'Feministički pristup diskurzivnoj kritici rodne ravnopravnosti', *Sociologija*, 60(1): 288–298.

- Čičkarić, L. (2022) 'Legislative quotas and political representation in Serbia', in Lang, S., Meier, P. and Sauer, B. (eds.) *Party politics and the implementation of gender quotas: Resisting institutions*. Cham: Palgrave Macmillan, pp. 303–321.
- Čiji grad, *Ne da(vi)mo Beograd, ceo protest u 10 minuta* (2016). 30.05.2016. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=055dclSW6q8> (Pristupljeno: 07.12. 2022).
- Dahl, R. A. (1956) *Preface to democratic theory*. Chicago: Chicago University Press.
- Dahlerup, D. (1988) 'From a small to a large minority: Women in Scandinavian politics', *Scandinavian Political Studies*, 11(4): 275–298.
- Dahlerup, D. (2007) 'Electoral gender quotas: Between equality of opportunity and equality of result', *Representation*, 43(2): 73–92.
- Dahlerup, D. (2014) 'Representing women: Defining substantive representation of women', in Escobar-Lemmon, M. C. and Taylor-Robinson, M. M. (ed.) *Representation: The case of women*. New York: Oxford University Press, pp. 58–75.
- Danas Online (2019) *Aleksandar Obradović: Ja sam samo jedan od vas*. Danas (21.12.2019). Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/aleksandar-obradovic-ja-sam-samo-jedan-od-vas-video/> (Pristupljeno: 02.12. 2022).
- Danas, S. (2021) *I ruska štampa piše o Mileni: 'Postala je simbol borbe protiv zlostavljanja žena!'*: Srbija Danas. Dostupno na: <https://www.sd.rs/vip/vip/prica-o-glumici-mileni-radulovic-koja-je-postala-simbol-borbe-protiv-seksualnog-nasilja-u-srbiji-2021-01-29> (Pristupljeno: 18.12. 2022).
- DiQuinzio, P. and Meagher, S. M. (2005) 'Introduction: Women and children first', in Meagher, S. M. and DiQuinzio, P. (eds.) *Women and children first: Feminism, rhetoric, and public policy*. Albany: State University of New York Press, pp. 1–17.
- Disch, L. (2011) 'Toward a mobilization conception of democratic representation', *American Political Science Review*, 105(01): 100–114.
- Disch, L. (2012) 'Democratic representation and the constituency paradox', *Perspectives on Politics*, 10(03), pp. 599–616.
- Disch, L. (2015) 'The "constructivist turn" in democratic representation: a normative dead-end?', *Constellations*, 22(4): 487–499.

- Disch, L. (2021) *Making constituencies: Representation as mobilization in mass democracy*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Dobbernack, J. (2019) 'Making a presence: Images of polity and constituency in British Muslim representative politics', *Ethnicities*, 19(2): 292–310.
- Dodson, D. L. (2006) *The impact of women in Congress*. Oxford: Oxford University Press.
- Dovi, S. (2002) 'Preferable descriptive representatives: Will just any woman, Black, or Latino do?', *The American Political Science Review*, 96(4): 729–743.
- Dovi, S. (2012) *The Good representative*. New York: Wiley-Blackwell Publishing.
- Draško, G. P., Fiket, I. and Vasiljević, J. (2020) 'Big dreams and small steps: Comparative perspectives on the social movement struggle for democracy in Serbia and North Macedonia', *Southeast European and Black Sea Studies*, 20(1): 199–219.
- Dunning, T. and Nilekani, J. (2013) 'Ethnic quotas and political mobilization: Caste, parties, and distribution in Indian village councils', *American Political Science Review*, 107(1): 35–56.
- Eder, C., Fortin-Rittberger, J. and Kroeber, C. (2015) 'The higher the fewer? Patterns of female representation across levels of government in Germany', *Parliamentary Affairs*, 69(2): 366–386.
- Erzeel, S. and Celis, K. (2016) 'Political parties, ideology and the substantive representation of women', *Party Politics*, 22(5): 576–586.
- Fossen, T. (2019) 'Constructivism and the logic of political representation', *American Political Science Review*, 113(3): 824–837.
- Franceschet, S. and Piscopo, J. M. (2008) 'Gender quotas and women's substantive representation: Lessons from Argentina', *Politics & Gender*, 4(3): 393–425.
- Fridman, O. i Hercigonja, S. (2017) 'Protiv nenormalnog: An analysis of the #protivdiktature protests in the context of memory politics of the 1990s in Serbia', *Contemporary Southeastern Europe*, 4(1): 12–25.
- Gamble, K. L. (2007) 'Black political representation: An examination of legislative activity within U. S. House committees', *Legislative Studies Quarterly*, 32(3): 421–447.
- Gherghina, S., Tap, P. and Soare, S. (2022) 'More than voters: Parliamentary debates about emigrants in a new democracy', *Ethnicities*, 22(3): 487–506.

- Gluhovic, M., Jetrovic, S., Rai, S. M. and Saward, M. (2021) 'Introduction: Politics and/as performance, Performance and/as Politics', in Rai, S. M., Gluhovic, M., Jetrovic, S. and Saward, M. (eds.) *The Oxford handbook of politics and performance*. New York: Oxford University Press, pp. 1–27.
- Goati, V. (1984) *Savremene političke partije*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Goffman, E. (1956) *The presentation of self in everyday life*. Edinburgh: University of Edinburgh.
- Gofman, E. (2000) *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Prevod na srpski: Moskovljević, J. i Spasić, I. Beograd: Geopoetika.
- González-Ricoy, I. and Gosseries, A. (eds.) (2016) *Institutions for future generations*. Oxford: Oxford University Press.
- Grey, S. (2002) 'Does size matter? Critical mass and New Zealand's women MPs', *Parliamentary Affairs*, 55(1): 19–29.
- Habermas, J. (1996) *Between facts and norms*. Cambridge MA: MIT Press.
- Hall, S. (1996) 'Introduction: Who needs 'identity'?', in Hall, S. and Du Gay, P. (eds.) *Questions of cultural identity*. London: Sage Publications, pp. 1–18.
- Hall, S. (1997) 'The work of representation', in Hall, S. (ed.) *Representation: Cultural representations and signifying practices*. London: Sage and The Open University, pp. 13–75.
- Handler, R. (1994) 'Is 'identity' a useful cross-cultural concept?', in Gillis, J. (ed.) *Commemorations: The politics of national identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 27–40.
- Hayat, S. (2022) 'Unrepresentative claims: Speaking for oneself in a social movement', *American Political Science Review*, 116(3): 1038–1050.
- Hill, S. (2010) *Performing politics: Representation and deliberation in the public sphere*. PhD Thesis. Edinburgh: The University of Edinburgh.
- Hinojosa, M., Carle, J. and Woodall, G. S. (2018) 'Speaking as a woman: Descriptive presentation and representation in Costa Rica's legislative assembly', *Journal of Women, Politics & Policy*, 39(4): 407–429.
- Hirschman, A. O. (1970) *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Hirschmann, D. (2015) 'Rendering' ethnicity in the Mauritius National Assembly: Continuities and codes', *Parliamentary Affairs*, 68(4): 647–664.
- Hol, S. (2008) 'Kodiranje, dekodiranje', u Đorđević, J. (ur.) *Studije kulture*. Beograd: Službeni glasnik, str. 275–285.

- Ignjatović, T. (2014) 'Nasilje u intimnom partnerskom odnosu: rodna asimetrija ili rodna simetrija', *Socijalna politika*, 49(2): 71–91.
- Inglehart, R. and Norris, P. (2003) *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jenkins, R. (2008) *Rethinking ethnicity: Arguments and explorations. Second Edition*. London: SAGE Publications.
- Jovanović, M. (2023) *Slobodni i poštteni izbori: Standardi, koncepti i merenja*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Službeni glasnik.
- Jovičević, A. i Vujanović, A. (2007) *Uvod u studije performansa*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Jovović, P. (2021) *Zašto pokret 'Nisi sama' ne sme postati 'Me too'*: Nova. Dostupno na: <https://nova.rs/zabava/zasto-pokret-nisi-sama-ne-sme-postati-me-too/> (Pristupljeno: 22.12. 2022).
- Judge, D. (2013) "Word from the street': When non-electoral representative claims meet electoral representation in the United Kingdom", *British Politics*, 8(4): 388–409.
- Kanter, R. M. (1977) 'Some effects of proportions on group life: Skewed sex ratios and responses to token women', *American Journal of Sociology*, 82(5): 965–990.
- Keck, M. E. and Sikkink, K. (1998) *Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- King, R. F. and Marian, C. G. (2012) 'Minority representation and reserved legislative seats in Romania', *East European Politics & Societies*, 26(3): 561–588.
- Knops, L. and Severs, E. (2019) 'Self-Appointed Representatives on Facebook: The Case of the Belgian Citizen's Platform for Refugee Support', *International Journal of Communication*, 13: 5610–5628.
- Kolpinskaya, E. (2017) 'Substantive religious representation in the UK parliament: Examining parliamentary questions for written answers, 1997–2012', *Parliamentary Affairs*, 70(1): 111–131.
- Kook, R. (2017) 'Representation, minorities and electoral reform: The case of the Palestinian minority in Israel', *Ethnic and Racial Studies*, 40(12): 2029–2057.
- Kopkin, N. (2017) 'Substantive Black political representation: Evidence from matching estimates in the United States House of Representatives', *The Review of Black Political Economy*, 44(3–4): 203–232.

- Kralj, K. (2022) 'How do social movements take the "electoral turn" in unfavourable contexts? The case of "Do not let Belgrade d(r)own"', *East European Politics*, pp. 1–21.
- Kröger, S. (2019) 'How limited representativeness weakens throughput legitimacy in the EU: The example of interest groups', *Public Administration*, 97(4): 770–783.
- Krook, M. L. (2009) *Quotas for women in politics: Gender and candidate selection reform worldwide*. New York: Oxford University Press.
- Krook, M. L. and Norris, P. (2014) 'Beyond quotas: Strategies to promote gender equality in elected office', *Political Studies*, 62(1): 2–20.
- Kuhar, R. and Paternotte, D. (eds.) (2017) *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*. London, New York: Rowman & Littlefield International Ltd.
- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Laclau, E. (2005) *On populist reason*. London: Verso.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (2001) *Hegemony and socialist Strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Laklau, E. (2019). *O populističkom umu*. Prevod na srpski: Šević, R. B. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lang, S., Meier, P. and Sauer, B. (eds.) (2022) *Party politics and the implementation of gender quotas: Resisting institutions*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Lehrer, R. (2012) 'Intra-party democracy and party responsiveness', *West European Politics*, 35(6): 1295–1319.
- Levitsky, S. and Way, L. (2020) 'The new competitive authoritarianism', *Journal of Democracy*, 31(1): 51–65.
- Lombardo, E. i Meier, P. (2014) *The symbolic representation of gender: A discursive approach*. Surrey and Burlington: Ashgate.
- Lombardo, E. and Meier, P. (2017) 'Capturing in words what a symbol symbolizes? Challenges for studying symbolic representation from a discursive approach', *Politics, Groups, and Identities*, 5(3): 482–487.
- Lombardo, E. and Meier, P. (2019) 'The significance of symbolic representation for gender issues in politics', *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 27(4): 231–244.
- Lončar, J. (2018) 'Accountability of minority representation: methodological advancements', *Nationalities Papers*, 46(2): 202–218.

- Lončar, J. (2020a) 'Izbori i predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020', u Jovanović, M. i Vučićević, D. (ur.) *Kako, koga i zašto smo birali. Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za političke studije, str. 843–869.
- Lončar, J. (2020b) 'Izbori i predstavljanje žena u Srbiji od 1990. do 2020', u Jovanović, M. i Vučićević, D. (ur.) *Kako, koga i zašto smo birali. Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za političke studije, str. 869–889.
- Lončar, J. (2022) 'Izbori za odbornike Skupštine grada Beograda 2022. godine – akteri, rezultati, posledice', *Srpska politička misao*, posebno izdanje (4): 197–222.
- Lončar, J. i Spasojević, D. (2022) 'Bukom protiv diktature: Borba za simboličko predstavljanje', *Sociologija*, 64(2): 227–247.
- Louwerse, T. (2012) 'Mechanisms of issue congruence: The democratic party mandate', *West European Politics*, 35(6): 1249–1271.
- Lovenduski, J. (2005) *Feminizing politics*. Cambridge: Polity.
- Lublin, D. I. (1997) *Paradox of representation: Gerrymandering and minority interests in Congress*. Princeton: Princeton University Press.
- Lukač, J. (2022) *Performans u Skupštini: Poslanici Ujedinjenih, Zajedno, NDB, DS i NS podržali Novu S i N1, dok je Dverjanin razvio zastavu Kosovo je u Srbiji*, *Danas* (06.12.2022). Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/performans-u-skupstini-poslanici-ujedinjenih-zajedno-ndb-ds-i-ns-podrzali-novu-s-i-n1-dok-je-dverjanin-razvio-zastavu-kosovo-je-u-srbiji/> (Pristupljeno: 15.12. 2022).
- Lupu, N. and Warner, Z. (2017) 'Mass-elite congruence and representation in Argentina', in Joignant, A., Morales, M. and Fuentes, C. (eds.) *Malaise in representation in Latin American countries: Chile, Argentina, and Uruguay*. New York: Palgrave Macmillan US, pp. 281–302.
- Mackay, F. and Waylen, G. (2009) 'Feminist institutionalism', *Politics & Gender*, 5(2): 237–237.
- Mansbridge, J. (2003) 'Rethinking representation', *American Political Science Review*, 97(4): 515–528.
- Mansbridge, J. (2009) 'A "selection model" of political representation*', *Journal of Political Philosophy*, 17(4): 369–398.
- Markov, S. (2001) *Pravo glasa žena*. Beograd: CeSID.
- McGarry, A. (2014) 'Roma as a political identity: Exploring representations of Roma in Europe', *Ethnicities*, 14(6): 756–774.

- Mileusnić, D. (2022) *Studija slučaja: Komunikacija građana i Narodne skupštine u Republici Srbiji*. Beograd: Partneri Srbija.
- Minta, M. D. and Sinclair-Chapman, V. (2013) 'Diversity in political institutions and congressional responsiveness to minority interests', *Political Research Quarterly*, 66(1): 127–140.
- Montanaro, L. (2012) 'The democratic legitimacy of self-appointed representatives', *The Journal of Politics*, 74(04): 1094–1107.
- Montanaro, L. (2019) 'Who counts as a democratic representative? On claims of self-appointed representation', in Castiglione, D. and Pollak, J. (eds.) *Creating political presence: The new politics of democratic representation*. Chicago, London: The University of Chicago Press, pp. 186–204.
- Murtagh, C. (2016) 'Civic mobilization in divided societies and the perils of political engagement: Bosnia and Herzegovina's protest and plenum movement', *Nationalism and Ethnic Politics*, 22(2): 149–171.
- N1 (2022) *Nove tenzije i nova pauza u Skupštini, ministri i poslanici razmenili optužbe*, N1 (07.12.2022). Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/nove-tenzije-u-skupstini-opozicija-protestovala-sa-podignutim-poslovnici-ma/> (Pristupljeno: 15.12. 2022).
- N1 (2023) *Srdan Milivojević se sakrio ispod klupe, pa iskočio pred Orlića*, Danas (07.02.2023). Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/srdjan-milivojevic-se-sakrio-ispod-klupe-pa-iskocio-pred-orlica/> (Pristupljeno: 14.02.2023).
- Näsström, S. (2011) 'Where is the representative turn going?', *European Journal of Political Theory*, 10(4): 501–510.
- Norris, P. and Lovenduski, J. (1995) *Political recruitment: Gender, race and class in the British parliament*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Brien, D. Z. (2018) "'Righting" conventional wisdom: Women and right parties in established democracies', *Politics & Gender*, 14(1): 27–55.
- O'Brien, D. Z. and Piscopo, J. M. (2019) 'The impact of women in parliament', in Franceschet, S., Krook, M. L. and Tan, N. (eds.) *The Palgrave handbook of women's political rights*. London: Palgrave Macmillan, pp. 53–73.
- OEBS (2019) *Dobrobit i bezbednost žena: Srbija osnovni izveštaj. Anketa o nasilju nad ženama*, Beograd: OEBS.
- Okin, S. M. (1998) 'Gender, the public and the private', in Phillips, A. (ed.) *Feminism and politics*. New York: Oxford University Press, pp. 116–141.
- Onions, C. T. (ed.) (1966) *The Oxford dictionary of English etymology*. Oxford: Oxford University Press.

- Orlović, S. (2008) *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Orlović, S. (2015) 'Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije', *Srpska politička misao*, posebno izdanje (2): 103–124.
- Orlović, S. (2022) 'Parlamentarni izbori 2022: izborne liste, koalicije i rezultati izbora', *Srpska politička misao*, posebno izdanje (4): 177–195.
- Ostin, D. L. (1994) *Kako delovati rečima*. Prevod na srpski: Radovanović, M. Novi Sad: Matica srpska.
- Pajvančić, M. (2011) 'Pravo na ravnopravno (ravnomerno) reprezentovanje žena i muškaraca', u Zoran, S. i Spasojević, D. (urs.) *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*. Beograd: Nacionalni demokratski institut (NDI), str. 115–129.
- Pateman, C. (1970) *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavićević, Đ. i Simendić, M. (2016) *Disciplinovanje demokratije*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Pavlović, V. (2012) *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Pettit, P. (2009) 'Varieties of public representation', in Shapiro, I., Stokes, S. C., Wood, E. J. and Kirshner, A. S. (eds.) *Political representation*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 61–90.
- Phillips, A. (1995) *The politics of presence*. Oxford: Oxford University Press.
- Piscopo, J. M. (2011) 'Rethinking descriptive representation: Rendering women in legislative debates', *Parliamentary Affairs*, 64(3): 448–472.
- Pitkin, H. F. (1967) *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.
- Plotke, D. (1997) 'Representation is democracy', *Constellations*, 4(1): 19–34.
- Powell, G. B. (2013) 'Representation in context: Election laws and ideological congruence between citizens and governments', *Perspectives on Politics*, 11(1): 9–21.
- Protsyk, O. and Sachariew, K. (2012) 'Recruitment and representation of ethnic minorities under proportional representation: Evidence from Bulgaria', *East European Politics & Societies*, 26(2): 313–339.
- Puwar, N. (2004) *Space invaders: Race, gender and bodies out of space*. Oxford, New York: Berg.
- Rai, S. M. (2014) 'Political performance: A framework for analysing democratic politics', *Political Studies*, 63(5): 1179–1197.

- Rai, S. M. (2017) 'Performance and politics: An approach to symbolic representation', *Politics, Groups, and Identities*, 5(3): 506–511.
- Rai, S. M., Gluhovic, M., Jestrovic, S. and Saward, M. (eds.) (2021) *The Oxford handbook of politics and performance*. Oxford University Press.
- Rehfeld, A. (2006) 'Towards a general theory of political representation', *The Journal of Politics*, 68(01): 1–21.
- Republički zavod za statistiku (2012) *Nacionalna pripadnost. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*, Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rosenthal, M., Zubida, H. and Nachmias, D. (2018) 'Voting locally abstaining nationally: descriptive representation, substantive representation and minority voters' turnout', *Ethnic and Racial Studies*, 41(9): 1632–1650.
- Rosset, J. and Stecker, C. (2019) 'How well are citizens represented by their governments? Issue congruence and inequality in Europe', *European Political Science Review*, 11(2): 145–160.
- Rubenstein, J. C. (2014) 'The misuse of power, not bad representation: Why it is beside the point that no one elected Oxfam', *Journal of Political Philosophy*, 22(2): 204–230.
- Saalfeld, T. and Bischof, D. (2013) 'Minority-ethnic MPs and the substantive representation of minority interests in the House of Commons, 2005–2011', *Parliamentary Affairs*, 66(2): 305–328.
- Sartori, G. (1962) *Democratic theory*. Detroit: Wayne State University Press.
- Saward, M. (2005) 'Governance and the transformation of political representation', in Newman, J. (ed.) *Remaking governance: Peoples, politics and the public sphere*. Bristol: Policy Press, pp. 179–196.
- Saward, M. (2006) 'The Representative claim', *Contemporary Political Theory*, 5(3): 297–318.
- Saward, M. (2009) 'Authorisation and authenticity: Representation and the unelected*', *Journal of Political Philosophy*, 17(1): 1–22.
- Saward, M. (2010) *The Representative claim*. Oxford: Oxford University Press.
- Saward, M. (2014) 'Shape-shifting representation', *American Political Science Review*, 108(04): 723–736.
- Saward, M. (2017) 'Performative representation', in Brito Vieira, M. (ed.) *Reclaiming representation: Contemporary advances in the theory of political representation*. New York, London: Routledge, pp. 75–95.

- Schaap, A. (2012) 'Critical exchange on Michael Saward's *The representative claim*', *Contemporary Political Theory*, 11(1): 109–127.
- Schechner, R. (2002) *Performance studies: An introduction*. London, New York: Routledge.
- Schechner, R. (2003) *Performance Theory*. London, New York: Routledge.
- Schmitt, H. and Thomassen, J. (eds.) (1999) *Political representation and legitimacy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Schreiber, R. (2008) *Righting feminism: Conservative women and American politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Schumpeter, J. A. (1943) *Capitalism, socialism and democracy*. London: Geo. Allen & Unwin.
- Severs, E. (2010) 'Representation as claims-making. Quid responsiveness?', *Representation*, 46(4): 411–423.
- Severs, E. (2012) 'Substantive representation through a claims-making lens: A strategy for the identification and analysis of substantive claims', *Representation*, 48(2): 169–181.
- Sobolewska, M., McKee, R. and Campbell, R. (2018) 'Explaining motivation to represent: how does descriptive representation lead to substantive representation of racial and ethnic minorities?', *West European Politics*, 41(6): 1237–1261.
- Sosir, F. de (1977) *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.
- Spasić, I. (1996) *Značenja susreta: Goffmanova sociologija interakcije*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić”.
- Spasić, I. (2011) 'Politika i značenje: Dometi jednog kulturalističkog pogleda na političku sferu', *Sociologija* 53(2): 231–238.
- Spasojević, D. (2015) 'Socio-strukturna paradigma u političkoj nauci', *Srpska politička misao*, posebno izdanje (2): 7–34.
- Spasojević, D. (2022) 'Čudno da čudnije ne može biti – kontekst opštih izbora u Srbiji 2022. godine', *Srpska politička misao*, posebno izdanje (4): 15–34.
- Spasojević, D. i Stojiljković, Z. (2020) *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Spivak, G. C. (1994) 'Can the subaltern speak?', in Williams, P. and Chrisman, L. (eds.) *Colonial discourse and post-colonial theory: A Reader*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, pp. 90–105.

- Squires, J. (2008) 'The constitutive representation of gender: Extra-parliamentary re-presentations of gender relations', *Representation*, 44(2): 187–204.
- Stojiljković, Z. (2016) *Gradani ili podanici*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stroschein, S. (2017) 'Ethnic conflict: Looking inside groups', *Ethnopolitics*, 16(1): 74–81.
- Stroschein, S. (2018) 'Understanding ethnic minorities in Eastern Europe', in Fagan, A. and Kopecký, P. (eds.) *The Routledge handbook of East European Politics*. London: Routledge, pp. 213–224.
- Swers, M. L. (2002) *The difference women make. The policy impact of women in Congress*. Chicago, IL and London: The University of Chicago Press.
- Šekner, R. (1992) *Ka postmodernom pozorištu: između antropologije i pozorišta*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.
- Tate, K. (2003) *Black faces in the mirror: African Americans and their representatives in the U. S. Congress*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Teodorović, M. (2018) *Branislav Trifunović: Protesti zdravog razuma*: Radio Slobodna Evropa (29.12.2018). Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-branislav-trifunovic/29682841.html> (Pristupljeno: 02.12.2022).
- Thomassen, L. (2007) 'Beyond representation?', *Parliamentary Affairs*, 60(1): 111–126.
- Thomassen, L. (2011) '(Not) just a piece of cloth: Begum, recognition and the politics of representation', *Political Theory*, 39(3): 325–351.
- Thomassen, L. (2019) 'Representing the people: Laclau as a theorist of representation', *New Political Science*, 41(2): 329–344.
- Tilly, C. (2003) *The politics of collective violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (2005) *Identities, boundaries, and social ties*. London, New York: Routledge.
- Toró, T. (2018) 'Ethnicization or de-ethnicization? Hungarian political representation in the Romanian parliament', *Nationalities Papers*, 46(2): 219–236.
- Tremblay, M. (2008) 'Introduction', in Tremblay, M. (ed.) *Women and legislative representation: Electoral systems, political parties and sex quotas*. New York: Palgrave Macmillan.

- Trimble, L. (1997) 'Feminist policies in the Alberta legislature, 1972–1994', in Arcsott, J. and Trimble, L. (eds.) *In the presence of women: Representation and Canadian governments*. Toronto: Harcourt Brace, pp. 128–154.
- Trimble, L. (2006) 'When do women count? Substantive representation of women in Canadian legislatures', in Sawer, M., Tremblay, M. and Trimble, L. (eds.) *Representing women in parliament: A comparative study*. London and New York: Routledge, pp. 120–134.
- Ueda, M. (2008) *The impact of minority representation on policy outcomes: Evidence from the U.S. States*, Pasadena, California: California Institute of Technology, Division of the Humanities and Social Sciences.
- Ujedinjene nacije (1995) *Pekinška deklaracija i Platforma za delovanje*. Dostupno na: https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/Pekinška_deklaracija_i_Platforma_delovanja1.pdf (Pristupljeno: 22. 05.2023).
- Urbinati, N. (2006) *Representative democracy: Principles and genealogy*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- van de Sande, M. (2020) 'They don't represent us? Synecdochal representation and the politics of occupy movements', *Constellations*, 27(3): 397–411.
- Vasović, V. i Goati, V. (1993) *Izbori i izborni sistemi*. Beograd: Radnička štampa.
- Verge, T. and de la Fuente, M. (2014) 'Playing with different cards: Party politics, gender quotas and women's empowerment', *International Political Science Review*, 35(1): 67–79.
- Vučićević, D. (2020) *Mešoviti izborni sistemi: struktura, geneza, posledice*. Beograd: Službeni glasnik.
- Wacquant, L. (2004) 'Pointers on Pierre Bourdieu and democratic politics', *Constellations*, 11(1): 3–15.
- Wängnerud, L. (2000) 'Testing the politics of presence: Women's representation in the Swedish Riksdag', *Scandinavian Political Studies*, 23(1): 67–91.
- Weldon, S. L. (2011) *When protest makes policy: How social movements represent disadvantaged groups*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Whitby, K. J. (1997) *The color of representation*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Whitby, K. J. and Krause, G. A. (2001) 'Race, issue heterogeneity and public policy: The Republican revolution in the 104th US Congress and the representation of African-American policy interests', *British Journal of Political Science*, 31(3): 555–572.

- Williams, M. S. (1998) *Voice, trust, and memory: Marginalized groups and the failings of liberal representation*. Princeton, N.J.; Chichester: Princeton University Press.
- Wimmer, A. (2008) 'Elementary strategies of ethnic boundary making', *Ethnic and Racial Studies*, 31(6): 1025–1055.
- Wolak, J. and Juenke, E. G. (2021) 'Descriptive representation and political knowledge', *Politics, Groups, and Identities*, 9(1): 129–150.
- Xydias, C. (2013) 'Mapping the language of women's interests: Sex and party affiliation in the Bundestag', *Political Studies*, 61(2): 319–340.
- Young, I. M. (1990) *Justice and the politics of difference*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Young, I. M. (2000) *Inclusion and democracy*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Zaharijević, A. i Lončarević, K. (2020) 'Rod i ideologija: O pobuni protiv jednakosti', u Varadi, T. i Pajvančić, M. (urs.) *Rodna ravnopravnost: Od jednakih prava do jednakih mogućnosti*. Beograd: SANU, str. 29–44.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika*, Službeni glasnik RS 18/04, 12/2020.
- Zakon o političkim strankama*, Službeni glasnik RS 36/2009, 61/2015.

Jelena Lončar
PERFORMANS POLITIČKOG PREDSTAVLJANJA
Čemu služe govori predstavnika?

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Za izdavača
prof. dr Dragan Simić

Grafički dizajn
Biljana Živojinović

Lektura i korektura
Olivera Veličković

Dizajn korica
Bojan Krstić
Milica Dopuda

Priprema i štampa
„Čigoja štampa”

Tiraž
200

ISBN 978-86-6425-108-2

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.3

316.4

321.7:323.21(497.11)

ЛОНЧАР, Јелена, 1985-

Performans političkog predstavljanja : čemu služe govori predstavnika? / Jelena
Lončar. – Beograd : Fakultet političkih nauka, 2023 ([Beograd] : Čigoja štampa). –
208 str. ; 25 cm

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija:
str. 191–208.

ISBN 978-86-6425-108-2

а) Политичка култура б) Непосредна демократија

COBISS.SR-ID 123420169